

Esivanhempien puu

Kirjoituksia itämerensuomalaisesta uskomusperinteestä

Anssi Alhonen
anssi.alhonen@gmail.com
Kuva: Janne Inkeroinen

Sisällysluettelo

JOHDANNOKSI	1
I. ANIMA MUNDI	7
II. MAAILMANKUVA	12
III. ALKUJUMALAT	16
MAAILMAN SYNTY JA KAAOKSEN VESI	16
JUMALTEN EMO JA KOLME POIKALASTA	17
VESI JA TAIVAS	18
TAKOVA SEPPÄJUMALA	20
IRO, MAARIA, ALKUÄITI	21
KUOLLEISTA NOUSEVA LEMMINKÄINEN	23
IV. HALTIJAT: NÄKYMÄTÖN LUONTO	25
TUULEN, MYRSKYN JA UKKOSEN VÄKI.....	26
TAIVAANVALOT: AURINKO JA KUU.....	32
VEDEN VÄKI.....	38
TULEN VÄKI.....	46
MAANHALTIJAT	53
METSÄN VÄKI.....	56
KOTIPIIRIN HALTIJOITA.....	59
PELLON JA HEDELMÄLLISYYDEN HALTIJAT	65
V. EMUUT JA ELÄINUSKOMUKSET	73
KARHUN SYNTY ON TAIVOSESSA	74
HIIDEN HIRVI	78
METSÄN JA PIHAPIIRIN HALTIJAELÄIMIÄ	80
VI. PYHÄT PAIKAT	82
HIIDET, UHRIKIVET JA LÄHTEET	83
KARSIKKO, VAINAJIEN PUU	88
METSÄN PYHIÄ PUITA.....	90
PIHAPIIRIN PITÄMYSPUUT	92
VII. TIETÄJIÄ JA KANSANPARANNUSTA	94
TIETÄJÄT JA PARANTAJAT	94
TAUDIT JA PARANTAMINEN	97
TIETÄJÄN VOIMANLÄHTEET	102
KANTELE JA NOITARUMPU	104
VIII. ELÄMÄNKIERTO	108
SYNTYMÄN VAARAT JA NIMEN VOIMA.....	108
IHMISENHALTIIJA.....	113
VAINAJAT JA KUOLEMANJÄLKEINEN	117
IX. VUODENKIERTO	126
KEVÄÄN TERVAVALKEISTA	126
MAALLA MARRAS AIKA.....	129
VANHAN KANSAN VUODENKIERTO	133
X. LOPUKSI: PERINTEINEN IHMISKÄSITYS	168
VIITTEET	173

Johdannoksi

Tämä kirjoituskokoelma on kuvaus kaukaiselta vaikuttavasta maailmasta. Se maailma on kuitenkin kadonnut Suomesta lopullisesti vasta muutamia sukupolvia sitten. Kirjoituksissa käsitellään vanhoja itämerensuomalaisia luonnonuskontoja, jotka ilmenivät maaseutuyhteisöjen kansankulttuurissa kristillisestä teologiasta erillisenä uskomus- ja tapaperinteenä: itämerensuomalaisina myytteinä, haltijauskomuksina, vuodenvuorokierroksen tapoina, sieluoppina jne. Itämerensuomalaisten kansojen luonnonuskonto on useimmille nykysuomalaisille tuttu kansalliseepos Kalevalasta tai kalevalaisia aiheita kuvaavasta kansallisromanttisesta taiteesta. Koko itämerensuomalaisen kulttuuripiirin tallennetun henkisen perinteen määrä on tietenkin valtavasti suomalaisten Kalevalaa laajempi. Näiden kirjoitusten tarkoituksena on hahmotella tuon perinteen osa-alueita ja teemoja ja tarjota näin tietoa aiheesta kiinnostuneille. Itämerensuomalaiset kansankulttuurit ovat äärettömän laaja aihe, enkä edes yritä esitellä yhdenkään kansan perinnettä kokonaisuudessaan, vaan pyrin nostamaan esiin toisiinsa kytkeytyviä teemoja ja eri kulttuureissa toistuvia uskomuksia. Kirjoituksen pääpaino on kuitenkin Suomen alueelta tallennetussa kansankulttuurissa. Tämä siksi, että omat juureni ovat Suomesta, tarkemmin sanottuna Hämeestä. Pyrin kuitenkin aihetta käsitellessäni aina kertomaan minkä itämerensuomalaisen kansan perinteeseen jokin tapa tai uskomus kuuluu. Kirjoittajana olen täysin maallikko vailla aiheeseen liittyvää tieteellistä koulutusta ja kaikkea sanomaani tulee peilata sitä vasten. Kirjoitukset on alkujaan julkaistu Taivaannaula ry:n blogissa vuosina 2008–2011, mutta tätä kokoelmaa varten niihin on tehty huomattavia lisäyksiä ja muutoksia.

On kiinnostavaa huomata, että meillä on usein taipumusta käsitellä ”primitiivistä” luonnonuskontoa lähtökohtaisesti muun kuin oman kulttuuripiirimme ominaisuutena. Myönteisesti luonnonuskontoihin suhtautuvat suomalaiset saattavat olla paremmin perillä kaukaisten alkuperäiskansojen tavoista kuin omien esivanhempiensa vastaavista perinteistä. Kuulun itsekin niihin ihmisiin, jotka ovat kiinnostuneet muiden kansojen hengellisistä perinteistä ennen omien juuriensa löytämistä. Olen tuntenut intiaanien, afrikkalaisten, mongolien ja jopa useiden Euroopan kansojen tavat ja uskomukset perusteellisesti ennen kuin olen kunnolla sisäistänyt, että samanlaiset perinteet löytyvät myös omasta maastani. Tämä kokemus kotimaisen luonnonuskonnon ”löytämisestä” on sittemmin innostanut minua tekemään sitä tunnetuksi myös muille aiheesta

kiinnostuneille.

Aikaisemmin minulle lähes tuntematon kotoperäinen perinne on sittemmin tullut lähelle: tiedän esimerkiksi nyt, että lapsuudenkotini lähistöllä on elänyt arvostettu tietäjä vielä isoisäni isoisän aikaan. Olen myös kuullut, että vain muutamien kilometrien päässä äitini synnyinkodista on perimätiedon mukaan sijainnut metsänjumalan pyhä uhripaikka. Ja että synnyinkuntani metsissä on vielä 1900-luvun alussa kohonnut ikaikaiseen pohjoisten kansojen karhunpalvontaan liittyviä kallohonkia. Jokin aika sitten huomasin, että kansanperinteen tutkijat ovat tallentaneet 1950-luvulla perimätietoa vedenhaltijasta, jonka kerrotaan elävän eräässä lapsuuteni kalastusreissuilta tutussa järvessä. Tämä kaikki sen jälkeen kun olin ensin tutustunut vastaaviin uskomuksiin muilla mantereilla ja toisten kansojen parissa.

Näiden oivallusten jälkeen melko usein tavattava asenne, jossa ”taikauskoinen” moderni maailmankuvaan sopimaton perinne nähdään vain muiden kulttuurin ominaisuudeksi, on vaikuttanut täydelliseltä kulttuuriselta tietämättömydeltä. Järjen ja kehityksen vastaiseksi koettu ”taikausko” koetaan usein todisteena ulkopuolisen ”huonomman” kulttuurin takapajuisuudesta ja sitä käytetään oikeutuksena toiseen kulttuuriin kuuluvien ihmisten halveksimiseen ja sortamiseen. Ajatellaan että ”taikausko” on nimenomaan esimerkiksi afrikkalaisen kulttuurin olennainen piirre, joka ei kuulu ajattelijan edustamaan kehittyneempään eurooppalaiseen traditioon. Toisaalta kaukomaiden traditioita voidaan myös ihailla eksotiikkana, joka meidän rationalistisesta kulttuuristamme puuttuu. Kuitenkin sama usko magiaan ja henkien todellisuuteen on ollut suomalaisenkin kansankulttuurin ytimessä vielä varsin vähän aikaa sitten.

Olen rajannut kirjoitusten kohteeksi itämerensuomalaiset perinteet, joihin myös omien esivanhempieni uskomusmaailma on kuulunut. Tarkoitukseni on korostaa sitä seikkaa, että jokaisen kansan henkinen perintö, sen erityinen ja poikkeuksellinen näkökulma maailmaan, syntyy oman kielen, elinympäristön ja näiden aikaan saamien elintapojen värikkäänä yhteisvaikutuksena. Vaikka maailmansielu ja ihmismieli ovat eittämättä yhtä, saavat ne kussakin kielellisessä ja orgaanisessa maaperässä aina omaperäisen muotonsa, joka on itsessään ainutlaatuinen ja arvokas. Kansa on olemassa niin kauan kuin se pystyy kehittämään ja ylläpitämään omaperäistä kulttuuriaan.

Uskon, että ihmisen vilpityn syventyminen omiin juuriin johtaa hänet lopulta

universaalien totuuksien äärelle. Omaperäisten tapojen tutkiminen johtaa väistämättä oivallukseen, että samanlaisia tapoja, uskomuksia, tuntemuksia ja kohtaloita on esiintynyt myös muualla. Kuten todettua, maailman pyhyys on yhtä, mutta se saa tuhansia muotoja tuhansien kansojen keskuudessa. Tämän takia omien juurien tunteminen pikemminkin vahvistaa kuin heikentää ihmisen myötämielisyyttä koko ihmiskuntaa kohtaa, ainakin jos perinteitä lähestytään avoimesti, eikä moraalisesti tuomittavalla ja älyllisesti epärehellisellä tavalla, valikoiden niistä vain omia ennakkoluuloja tukevia käsityksiä.

Uskon myös, että jokaisen kansan tulisi vaalia omaperäistä henkistä perinnettään rakkaudella. Ei mustavalkoisesti ja puritaanmaisesti, kuin menetettynä utopiana, jonne ihmiset pitää johdattaa nykymaailman rappiosta, vaan uutta inspiroivana eheyttävänä alkulähteenä. Perinne ei saa olla alistamisen väline vaan ihmisen mahdollisuus kokea itsensä osaksi jotain suurempaa. Tällä tavalla ymmärretty perinne on jotain minkä puoleen voimattomana kääntyä ja mistä ottaa uutta luovaa voimaa; oli kyse sitten mielikuvista, myyteistä, riiteistä, tarinoista tai musiikista. Erona puritaanimaiseen, negaation ja ahdistuksen kautta ymmärrettyyn määritelmään on se, että perinne toimii jonkin uuden – tai ainakin eheyttävän – inspiroivana ja positiivisena lähteenä, ei moralistisen tuomitsemisen verukkeena. Perinne onkin mielestäni enemmän kulttuuria kuin politiikkaa.

Tämä ei ole tieteellinen kirjoituskokoelma. Tarkoitukseni ei ole esittää kattavaa kansatieteellistä kuvausta esivanhempieni luonnonuskonnosta, vaikka käynkin vanhoja tapoja läpi ja annan tiedoilleni lähdeviitteet parhaani mukaan (ja tulen kernaasti korjaamaan kaikenlaiset julkitulleet virheet). Kirjoituksissa ei noudateta mitään tieteellistä metodologiaa, kuvailtuja uskomuksia ja tapoja ei soviteta mihinkään kansatieteen teoreettiseen kehykseen eikä tapojen ja uskomusten paikallista vaihtelua juurikaan käsitellä. Lisäksi uskomusten historiallinen kerroksellisuus sivuutetaan lähes täysin. Tarkoitukseni on pikemminkin tulkita itämerensuomalaista henkistä perinnettä kokonaisvaltaisesti ja tuoda sitä samalla lukijan tietoon kuin tehdä tieteellistä tutkimusta. Lukija itse päättäköön, mitä hän esittämilläni tiedoilla tekee ja kuinka niitä tulkitsee. Tieteellisessä mielessä kiinnostuneet lukijat voivat

lähdeviitteiden avulla löytää tiensä aiheesta tehdyn alkuperäisen, monin verroin allekirjoittaneen esityksiä laadukkaamman tutkimuksen äärelle.

Tämä ei ole myöskään uskonnollisesti sitoutunut kirjoitus sanan perinteisessä merkityksessä. En tee aina eroa sen suhteen, onko jokin vanhan kansan tapa puhtaasti pakanuudenaikainen vai kenties saanut vaikutteita kristillisestä liturgiasta tai teologiasta. Tämä siksi, että kysymys on aina kuitenkin esivanhempieni aidosta, tähän kieleen ja maahan kytkeytyvästä uskonnollisesta kokemuksesta, jota ei voi arvottaa sen mukaan minkä uskonnon käsitteistöä sen kuvaamiseen on käytetty. Mielestäni ”puhtaita” uskontoja ei ole olemassakaan ja niiden etsiminen on aina jollain tasolla fantasiointia. Uskonto on pyhän kokemus, joka saa muotonsa tietyissä historiallisissa olosuhteissa ja ihmisten yhteisöissä. Pyhä saattaa olla ikuista, puhdasta ja muuttumatonta, mutta ihmisten muodostamat uskonnot ovat aina historian ja maailman, politiikan ja persoonallisuuksien värikkäitä eläviä ja muuttuvia virtauksia, joiden välisten rajalinjojen pönkittäminen ja kannatuslippujen heiluttelu palvelee lähinnä ihmisten heimoviettä ja pahimmillaan mustavalkoista maailmankuvaa ja vihanpitoa. Uskontojen vastakkainasettelun lietsomisen perusteeksi ei kelpaa sekään, että jonkun toisen uskonnon edustajat tekevät sitä. Toisen moraaliton toiminta ei tee omista vastaavista teoista oikeutettuja.

Yritys erottaa puhtas uskonto muusta maailmasta on tuomittu epäonnistumaan. Paperilla se saattaa onnistua, mutta tuolla paperilla ei ole mitään tekemistä todellisuuden kanssa. Suomessa monet pakanuudenaikaiset tavat ovat jatkuneet osana kansanomaista kristillistä uskoa. Pyhän metsän kuninkaan, karhun, taljoja on lahjoitettu uhrilahjoina kirkkojen alttareille ja kirkonkelloja on vielä 1600-luvulla soitettu karhunpeijaisten kunniaksi. Ovatpa suomalaiset papit osallistuneet samoihin aikoihin paikallisiin Ukon vakkoihinkin. Uhripuiden alle on haudattu raamattuja ja nimisieluun liittyvät uskomukset ovat eläneet osana luterilaista kasteperinnettä. Tämä on elämää; inhimillistä, usein sekavaa ja aina täynnä harmaan sävyjä. Se varmasti häiritsee mielestään puhtasoppisia, mutta minä en näe mitään syytä erotella kirurgisella tarkkuudella vanhan kansan uskonnollisten kokemusten ja tapojen innoituksen alkulähteitä.

Tyystin välinpitämätön jaotteluiden suhteen en kuitenkaan ole, vaan korostan sellaista uskomusperinnettä joka kytkeytyy neljään tekijään. Nämä

neljä ovat: (1) usko luonnonhenkiin (sisältäen eläinten henget ja emuut), (2) käsitys tuonpuoleisessa elävistä vainajista kristillisen taivaan ja helvetin sijaan, (3) suullisena perinteenä säilyneet loitsut, itämerensuomalaiset myytit ja syntyrunot, sekä (4) omavarainen elämä pohjoisen luonnon vuodenaikojen mukaan. Määrittely on hämärärajainen ja osittain päällekkäinen ja mielivaltainen, mutta käytän sitä summittaisena ohjenuorana siinä, millaista perinnettä haluan tuoda esille. Määrittely antaa uskoakseni käsityksen siitä, onko perinteen pohjavireenä luonnon ja ihmisen käsittäminen yhtäläillä sielullisiksi ja saman pyhyden osiksi. Seuraavaksi hahmottelen tätä muinaista maailmankatsomusta.

I. Anima mundi

Näitä haltioita, mitkä hyviä, mitkä pahoja, luultiin koko luonto täynnänsä olevan, ilmassa, maassa ja maan allaki. Ei ollut järveä, saarta, nientä ja lahtea, ei metsää, korpea, suota, kangasta, aboa ja laaksoa, ei mäkeä, vuorta ja kukkulaa, ei lähettä, puroa, jokea ja koskea, ei puuta, ruohoa ja kukkasta, ei ihmistä eikä muuta elävää, jolla ei olisi ollut erityinen haltiansa. Vedellä ja raudalla, tulella, tuulella ja pakkasella, vieläpä semmoisillaki olennoilla, kuin uni ja kuolema, oli oma lähimmäinen haltiansa. Näiden haltiain luultiin itseunkki voivan vaikuttaa hyvää tabi pahaa niin omalla alallansa kuin syrjäisillenkki, johon niitä tarpeen mukaan hyvitysanoilla, rukouksilla ja uhreillaki kehoitettiin, välistä myös nubde- ja uhkaussanoilla taivutettiin.

Elias Lönnrot, *Suomen kansan muinaisia loitsurunoja* (1880)¹

Muinainen tapa hahmottaa maailmaa teki eron pyhien ja sinänsä näkymättömien asioiden ja aineellisen ja näkyvän maailman välille. Nämä kaksi eivät olleet toisistaan erillisiä vaan toisiinsa salaperäisesti kietoutuvia. Näkymätöntä ei voitu kuvata suoraan vaan ainoastaan myyttisten kertomusten, pyhien esineiden, tekojen ja symboleiden kautta. Näkymätön *väki* saattoi saada muotonsa pyhässä lehdossa, ihmismäisiä piirteitä saavassa kalliossa tai tunnetun tietäjän pelottavissa silmissä. Maailma oli sielullisesti elävä ja salaperäinen paikka jota näkymättömät voimat hallitsivat. Taide oli ensisijaisesti uskonnollista ja sen tehtävänä oli luoda yhteys näkymättömän pyhän ja aineellisen maailman välille. Teosten näkymätön henkinen sisältö oli kätkeyty taiteen – esimerkiksi jumalankuvan, tanssin tai maalauksen – esittämään tapahtumaan. Uskonnollisten symboleiden voima oli siinä, että ne tekivät näkymättömän näkyväksi.

Tämä käsitys kaikkeuden sielullista tasosta, perimmäisestä maailmansielusta, *anima mundi*, on historian kuluessa vaikuttanut monien hengellisten perinteiden ja filosofioiden ytimessä. Maailmankaikkeutta ei käsitetty materialistiseen tapaan pelkästään joukoksi mitattavissa olevia irrallisia kappaleita kuten kiviä, atomeita tai aivosoluja, vaan eläväksi yhtenäisyydeksi tietoisuudeksi jonka osia niin ihmiset kuin luontokin ovat. Tällainen ajattelu synnyttää

maailmankokemuksen, joka poikkeaa dramaattisesti meidän nykyajattelustamme. Maailmassa, jonka perustana on jaettu maailmansielu, puun oksan katkaisemisesta aiheutuva tuska saattaa olla yhtä todellista kuin ihmisen ruumiin haavoittuminen, eläin saattaa olla ihmisen kantaisä ja sana kantaa itsessään maagista voimaa. Maailma on elävä, koettava ja tahtova, se on voimakas ja vaarallinen, milloin hyväntahtoinen ja milloin pahansuopa, mutta aina sen sielullinen olemus on yhteinen. Tässä maailmanselityksessä raja ihmisen ja eläimen, mielen ja maailman, sekä elävien ja kuolleiden välillä ei ollut niin olennainen ja ylittämätön kuin tänä päivänä ajatellaan. Koska ihminen on samaa sielullista olemusta koko maailman kanssa, on hänen mahdollistaa tuntea koko maailma tuntemalla oma sielunsa ja näkymätöntä ilmentävät symbolit.

Vastateesi maailmansielulle on 1500–1600-luvuilla länsimaissa syntynyt moderni tieteellinen maailmankuva, joka on mahdollistanut teollisen vallankumouksen ja maailman nopean muuttumisen. Jatkuvasti kiihtyvä 2000-luvun teknologisetieteellinen elämänmuoto on tämän 400 vuotta vanhan vallankumouksen seurausta. Jo renessanssiajalla tapahtui merkittävä maailmankuvallinen muutos: maailma ei enää ollut jumalallisen tahdon ja hengen konkreettinen ja elävä ilmaus vaan todellisuutta sinänsä, Luontoa. Symboleihin turvautumisen tilalle tuli luonnon tarkastelu ja havainnointi. Uuden tieteellisen ajattelun kantavana ajatuksena oli luonnollisen maailman mieltäminen elottomaksi ja sen ilmiöiden selittäminen mekaanisten ja mitattavien periaatteiden, kuten muodon ja liikkeen perusteella. Näkyvä, aistein havaittava maailma käsitettiin ainoaksi ja lopulliseksi totuudeksi maailman olemuksesta. Maailma nähtiin valtavana ja hienovaraisena koneistona, josta saatiin parhaiten tietoa tieteellisen tutkimuksen keinoin. Aikojen saatossa tieteellinen tiedonkeruun tapa vakiintui ainoaksi hyväksytyksi oikean, tieteellisen, tiedon tuottajaksi.

Uuden ajattelun inspiroima tiede saavutti suuria edistysaskeleita niiden fysiikan lakien selvittämisessä, joiden kautta luonnon elottomat kappaleet vaikuttavat toisiinsa muodostaen valtavan verkoston syy-seuraus-suhteita. Mekaanisen materian yläpuolelle ajateltiin sielu, jonka Jumala oli lahjoittanut ainoastaan ihmisajelle. Jopa muita nisäkäslajeja pidettiin aikakauden asenteissa yleisesti eräänlaisina koneistoina, joiden reaktiot esimerkiksi kipuun olivat puhtaasti mekaanisia refleksejä, eivät sielullisia tuntemuksia. Sielullisten

kykyjensä ansiosta ihminen saattoi olla luonnon ulkopuolinen tarkkailija, joka keräsi kaiken tarvittavan tiedon maailmasta tarkkailemalla, mittaamalla ja testaamalla luonnon mekaanisia prosesseja ja alistamalla luonnon tarjoamat resurssit valtaansa. Uusi maailmankuva ei toki ollut ainoa, joka on historian aikana tarjonnut ideologisen oikeutuksen luonnon hyväksikäyttöön, mutta se on ollut eittämättä vaikutusvaltaisimpia.

Romantiikan aikana henkisyuden merkityksen korostaminen palasi vahvasti länsimaiseen kulttuuriin. Näkymättömän todellisuuden tulkiksi nousi tietäjän tilalle aistiherkkä taiteilija. Taiteilijassa nähtiin olevan syvää henkisyyttä, jonka ansiosta hän pystyi kokemaan ja tuomaan taideteoksissaan esiin asioita, joita turmiollisen kulttuurisen kehityksen hämärtämä katse ei osannut tavoittaa. Renessanssiajan taiteilijaihannetta edustaneen oppineen kuvantekijän ja etäisen ja viileän luonnon tarkkailijan tilalle tuli tunnevoimainen, eläytyvä, avoin ja luova ihminen, joka oli itse osa maailmaa ja luontoa omina arvoituksellisia ja järjen tavoittamattomissa olevina piirteineen. Taiteilija oli kuin instrumentti luonnon käsissä, joka tiivistä luonnon sävelet taideteokseensa. Maailman mystinen ja henkinen puoli ei heijastunut uskonnollisissa myyteissä tavoissa, rituaaleissa ja lauluissa (vaikka näitä kohtaan tunnettiin suurta kiinnostusta romanttisella ajalla), vaan pikemminkin taiteessa, joka kumpusi ihmisen sisimmästä: unista, haavekuvista ja tuntemuksista. Romantiikan aikana syntyi väistämätön kahtiajako ulkoista maailmaa objektiivisesti havainnoivan tieteen ja subjektiivisen tunnekokemukseen perustuvan taiteen välillä. Kahtiajako kylmän rationaalisiin tietentekijöihin ja tunnevoimaisiin ja luoviin taiteilijoihin vaikuttaa edelleen voimakkaana länsimaisessa kulttuurissa.

Muinaisen ajattelun mukaan maailma on näkymättömien voimien hallitsema paikka, jonka perimmäinen sielullinen olemus voidaan tavoittaa symboleiden, sanojen ja ritualististen tekojen kautta. Varmistamalla, että ihmisen teot olivat tasapainossa maailman perimmäisen olemuksen kanssa, yhteisö saavutti onnea ja menestystä. Onnea tarvittiin varmistamaan ihmisen päämäärien saavuttaminen ja onnistunut selviytyminen elämän kriittisistä hetkistä. Keskeinen tavoite oli varmistaa ihmisen ja hänen yhteisönsä (perheen, suvun,

kylän) onni niin elinkeinoissa kuin elämän murroshetkinäkin. Onnesta käytettiin myös nimitystä »lykky» ja Karjalassa »säästi».²

Onnen ja kohtalon suhde on kaksijakoinen. Sanaa onni käytettiin myös ihmisen kohtalosta ja sen ohessa hänen haltijastaan, kuten käsitettä »osa». Onni oli siis osittain jotain kohtalonomaista, jonka ihminen oli saanut syntymässä ja jota hän kantoi mukanaan, se oli hänen elämänsä osa. Toisaalta katsottiin, että ihmisellä oli mahdollisuus toimia ihmiselämän tai vuodenvaihtamisen murroshetkien pyhissä tilanteissa siten, että hän varmisti onnen. Ihminen saattoi aktiivisesti vaikuttaa onneensa esimerkiksi seuraamalla enteitä, ajoittamalla tekonsa kuunvaiheiden mukaan sekä noudattamalla tabukieltoja kuten naisen ja miehen väen pitämistä erillään.³

Kaikessa toiminnassa oli tärkeää varmistaa näkymättömien voimien kuten esivanhempien ja haltijoiden tuki toiminnalle – tai ainakin varmistaa, että he eivät suhtautuneet asiaan vihamielisesti. Näkymättömän luonnon hyväksynnän varmistaminen toimi periaatteella: do ut des, annan jotta annat. Tämä ikiaikainen periaate perustuu maailmankuvalle, jossa tärkeintä on asioiden välinen vuorovaikutussuhde. Jotta voisi saada itselleen jotain, on annettava itsestään jotain. Henkien suopeus varmistettiin uhrilahjalla ja rukouksilla ja henget myöntivät edistämään ja suojelemaan ihmisen päämääriä, jos niin halusivat. Uhrilahja, esimerkiksi ruokauhri josta annettiin osa jumalille ja syötiin loput juhla-ateriana, toimi yhdistävänä symbolina ihmisen ja näkymättömän välillä.

Erilaisilla taioilla (esimerkiksi lemmennostatuksella) pyrittiin myös vaikuttamaan tapahtumien kulkuun ja suojautumaan vahingollisilta voimilta jotka tunnettiin kateina.⁴ Onnea pyrittiin varjelemaan kaikin keinoin.⁵ Raskauden, syntymän ja nimenannon yhteydessä varjeltiin lapsen ja äidin onnea, häissä pariskunnan avio-onnea. Sairastuessaan pyrittiin palauttamaan uhanalaiseksi joutunut onni. Myös elinkeinoihin liittyi oma onnensa. Ihmisellä saattoi olla kalaonni, viljaonni, metsästysonni ja niin edelleen. Onnea suojeltiin ja hankittiin loitsuilla, jotka useimmiten lausuttiin, toisin kuin muu kansanrunous, joka on ollut laulettua.⁶ Viljaonni varmistettiin tarkkailemalla huolellisesti enteitä ennen töiden aloittamista ja muistamalla viljan- ja pellonhaltijoita oikealla tavalla.⁷

Pellon hedelmällisyys varmistettiin joillakin alueilla laulamalla keväisin

pellolla samporunouden säkeitä, joissa kuvataan maanviljelyn syntyä maailman jumalallisella alkuajalla. Tämä kuvastaa riitin ja myytin välistä yhteyttä. Myytti on kertomus maailman näkymättömästä perimmäisestä todellisuudesta. Sen voima on siinä, että se on kuva sellaisesta pyhästä, mitä ihminen ei voi nähdä. Riitti on tila, jossa tuo kuva muutetaan ihmisen silmien ja muiden aistien koettavaksi: sanoiksi, liikkeiksi, tanssiksi, lauluksi. Riitti tekee myytistä elävän ja konkreettisen. Koska ihminen on perimmiltään osaa samaa sielua koko maailman kanssa, niin sielua puhuttelevan riitin kautta hänet saatetaan pyhään sielulliseen yhteyteen koko maailman kanssa. Näin asiat palautetaan niiden puhtaaseen ja väkevään alkutilaan; samporunon tapauksessa yksittäinen pelto pyhitetään alkuvoimaista hedelmällisyyttä ilmentäväksi ”maailman ensimmäiseksi pelloksi” ja sen viljelijät toistavat myyttisen kylväjäjumalan teot.⁸

Riiteissä käytettiin esineitä ja aineita, jotka koettiin väkevinä symboleina tai alkuvoimina. Esineiden ja materiaalien oikeanlainen yhdistäminen kohotti ne aineellisen olemuksensa yläpuolelle, jolloin ne ilmensivät itsessään näkymätöntä jumalallista voimaa. Riittiin kuulunut uhripuu ei esimerkiksi ollut tavallinen yksittäinen puu vaan kosminen maailmanpuu, kaikkien puiden esi-isä ja kantaäiti. Jumalallista ilmentävät asiat saattoivat olla myös aineettomia ja periaatteellisia. Ajankohta oli itsessään tällainen tekijä, sillä toiset hetket vuodenkierrossa olivat pyhempitä ja väkevempiä kuin toiset, samoin toiset paikat ilmensivät itsessään muita väkevimpitä voimia. Riitti saatettiin suorittaa pyhässä paikassa tai paikasta ainoastaan haettiin tarvikkeita riittä varten. Esimerkiksi kalman karkotusta varten ostettiin vedenhaltijalta vettä pohjoiseen tai auringonlaskuun virtaavasta joesta. Ilmansuunnan merkitys on ilmeinen: kalma piti karkottaa syntysijoilleen kuolleiden maahan, joka mytologisesti ajateltuna sijaitsi pohjoisessa tai ihmisen elämän ”auringonlaskun” suunnassa. Taiat, riitit ja loitsut eivät olleet irrationaalisia sanan varsinaisessa merkityksessä, vaan niillä oli oma symboleihin ja myytteihin nojaava logiikkansa.

II. Maailmankuva

Muinainen itämerensuomalainen käsitys maailman rakenteesta on monien kansojen ikaikaisten uskomusten tapaan kerroksellinen. Maailma koostuu kiekkomaisesta maasta, jonka ylle taivas kaartuu valtavana kupolina.¹ Kupua on nimitetty taivaankaneksi ja öistä tähtitaivasta kirjokanneksi.² Kansanrunoissa kerrotaan, miten seppäjumala Ilmarinen takoo taivaankanen ”pajassa ovettomassa, ilman ikkunattomassa”. Ilmarinen myös asettaa loistavat tähdet paikoilleen taivaankannelle.³

Taivaankantta kannattelee sen keskikohdalla, taivaanjumalan tyssijoiilla, vankka maailmanpylväs. Taivaankansi kääntyy pylvään yläosassa olevan naulatähden (pohjannaula, pohjantähti) eli taivaannaulan ympäri. Maailmanpylvään lisäksi maailmankiertoa koossa pitävää voimaa kuvataan kansanrunoissa maailmanpuun (iso tammi) ja maailmanvuoren mielikuvilla.⁴ Myyttisen sammon on arveltu tarkoittavan maailman ikuista kiertoa kuvastavaa maailmanpylvästä.⁵ Alkujumalten ja Pohjolan voimien taistelu sammosta kuvastaisi siis ikuista elämänkiertoa ja elämän ja kuoleman voimien kamppailua.⁶

Itämerensuomalaisen maailmankuvan juuret ovat kantaauralilaisten kansojen muinaisissa kosmologisissa käsityksissä, joista V.V. Napolskikh on esittänyt kiinnostavan ennallistuksen.⁷ Voimme verrata Suomesta ja lähialueilta tallennettuja kansanuskon käsityksiä tähän ennallistukseen. Napolskikhin mukaan kantaauralilainen maailmankaikkeus koostuu kolmesta maailmasta tai todellisuuden tasosta: ylisestä maailmasta, keskimmäisestä maailmasta ja alisesta maailmasta.

Ylinen on etelässä ja nimensä mukaisesti ylhäällä taivaissa. Etelä voi olla sukua sanalle »esi», joten etelässä sijaitsee taivaankanen etummainen ja kantaauralilaisissa uskomuksissa myös ylempi osa, kirjaimellisesti *ylinen*. Ylisessä on suuri koivu tai itämerensuomalaisessa perinteessä tammi, jonka juuristossa on maailmanjoen alkulähde. Puun lähellä on lämmin elämänjärvi tai elämänmeri, missä vesilinnut ja ihmissielut elvytetään ja uudistetaan. Kansanuskossa ylinen on muuttunut etelässä sijaitsevaksi Lintukodoksi ja elämän meri Lintukotoa ympäröiväksi ikuisesti lämpimäksi mereksi.

Ylistä hallitsee vanha nainen. Hän on elämän hallitsija, synnytyksen ja äitiyden suojelija, sielujen lähettäjä, vesilintujen suojelija ja jumalten äiti. Karjalaisissa kansanrunoissa jumalat synnyttää maailmaan Iro-neito. Kansanuskossa jumaläidin ilmentymä on Neitsyt Maria, kansankielellä Maaria, joka käsitetään loitsuissa hengelliseksi äidiksi, parantajaksi, auttajaksi ja äitiyden suojelijaksi. Taipumus hengellisen alkuäidin kunnioittamiseen on elänyt rahvaan keskuudessa vahvana. Kun eräältä karjalaiselta loitsijalta 1700-luvulla tiedusteltiin, ketä hänen pakanalliset esivanhempansa olivat korkeimpana jumalana pitäneet, tämä oli vastannut ”vanhaa Väinämöistä ja Neitsyt Maaria emoista”. Sata vuotta myöhemmin eräs toinen karjalainen totesi palvelevansa ”Neitsyt Maariaa ja Ilmarista”.⁸

Uralilaisten uskomusten mukaan muuttomatkoja tekevät vesilinnut (joutsenet, hanhet, sorsat) ovat ylisestä lentäviä taivaallisten jumalten viestinviejiä. Lintujen tie ylisen ja ihmisten maailman välillä kulkee pitkin Linnunrataa. Vesilinnut toteuttavat keskimmaisessä maailmassa jumalten tehtäviä ja symboloivat ihmisten ja eläinten sieluja. Vesilinnut tuovat myös joka vuosi uuden kevään maailmaan. Veden elementti toimii muutenkin maailmoja yhdistävästi. Ylisestä alas virtaava maailmanjoki yhdistää kaikki kolme maailmaa toisiinsa. Maailmanjoki on tietäjien ja kuolleiden sielujen kulkuväylä, jota Linnunrata kuvastaa öisellä taivaalla.

Linnunradan poikki kulkee kaksi lintuaiheista tähdistöä: Joutsen (Cygnus) ja Kotka (Aquila). Linnunrata pyörii siten, että Aurinko lähitählineen liikkuu Joutsenen suuntaan. Tähtitaivaan liikkeitä katsellessa ei vaadita paljontaan mielikuvitusta siihen ajatukseen, että Joutsen pesii Linnunradalla. Kuten edellä mainittiin, Linnunradalla liikkuvina sielujen kuljettajina on pidetty vesilintuja, kuten kuikkia ja hanhia. Vienanmeren kalliomaalaukset vihjaavat, että myös joutsen on voinut olla muinaisten ihmisten silmissä tällainen vainajien saattaja.⁹

Ajatus Linnunradasta jonkin erityisen pyhän reittinä on tunnettu monien kansojen keskuudesta. Jopa kristinuskoon on omaksuttu näitä uskomuksia. Virossa on puhuttu Linnunradasta paitsi lintujen tienä (Linnutee) myös Kristuksen tienä (Kristuse tee). Saksalaistenkin vapahtaja on kulkenut yötaivaalla Weg Christiä. Linnunradan mieltäminen sielujen kulkuväyläksi puhuu ainakin sen teorian puolesta, että itämerensuomalaiset kansat ovat muinoin yhdistäneet tähdet ihmisten syntymään ja kuolemaan.¹⁰

Siinä missä maailmanjoki yhdistää kaikki maailman tasot, maahan juurensa upottanut kuusipuu on ihmisten ja tietäjien uhripuu, joka yhdistää elävät ja vainajat. Myös ihmisten maailman sukeltajalinnut ovat yhteydessä kuolleiden maailmaan ja ne toimivat tietäjien apuhenkilinä heidän matkatessaan aliseen.¹¹

Virrattuaan ihmisten maailman läpi kohti alista eli pohjoista, maailmanjoki laskee jäätävän kylmään Sarajas-mereen, jonka selällä sijaitsee kylmä ja pimeä Pohjola. Sarajas-meren maantieteellisenä vastineena voidaan pitää pohjoista Jäämerta, jonne monet pohjoiseen virtaavat joet päätyvät. Taivaankannen revontulet välkehtivät Pohjolan porttien läheisyydessä missä Pohjolan koira vartioi. ”Pohjoinen” tulee sanasta ”pohja”, mikä tarkoittaa paitsi taivaankannen ulointa kohtaa, missä pohjantähti sijaitsee, myös sitä vastaavaa maanalista osaa. Pohjola sijaitsee siis maankuoren alla. Siellä suuri maailmanjoki virtaa Kurimuksena tai Kurilan kurkkuna tunnettuun pohjattomaan kuiluun ja sitä kautta kuolleiden maailmaan.

Kuolleiden valtakunta sijaitsee saarella hyisen meren keskellä. Alisen hallitsijaa kutsutaan myös vesien hallitsijaksi. Tämä hahmo on omituisen epäselvä. Hän on mahdollisesti vanha nainen ja kuolleiden valtakunnan hallitsija – vastakohta ylisen elämän äidille. Mutta ei ole mahdotonta, että hän olisi miespuolinen. Tuonela eli Manala sijoitetaan itämerensuomalaisessa kansanuskossa Pohjolaan. Kun tietäjät menivät transsiin eli ”lankesivat loveen”, uskottiin, että heidän sielunsa irtosi ruumiista ja matkasi Manalle kysymään neuvoa kuolleilta suurtietäjiltä. Pohjolan emäntä on nimeltään Louhi. Nimi voidaan tulkita lovi-sanon synonyymiksi. Näin sekä Louhi että lovi viittaisivat maassa olevaan rakoon, jonka kautta Manalaan eli Pohjolaan päästään.¹²

Manalasta eli Pohjolasta nousee kansanrunojen mukaan maailmanvuori, joka ulottuu aina taivaankannessa olevaan vastineeseensa eli Pohjantähteen saakka. Tuota vuorta kutsutaan Kivimäeksi tai Kipumäeksi, jonne kipua parannusloitsuissa karkotetaan. Manalasta taivaanjumalan asuinsijoille saakka nouseva mytologinen vuori kuvastaa siis paikkaa, jossa kivut ovat poissa ja koko maailma on yhtä. Kipumäki-mielikuva rinnastuu monilla kansoilla esiintyvään ajatukseen maailman keskusvuoresta.¹³

Koska alisessa kaikki on käänteistä ihmisten maailmaan verrattuna, Kurimukseen virrannut maailmanjoki kääntyy alisessa Tuonelan joeksi. Joki virtaa maan alla päinvastaiseen suuntaan: pohjoisesta kohti etelää, alisesta kohti

ylistä. Ylisen saavuttaessaan joki kastelee suuren koivun juuria ja päättyy lopulta koivun juurakon lähteeseen. Lähteestä se virtaa taas alas taivaista maailmanjokena. Tämä on maailman ikuinen kierto.¹⁴

III. Alkujumalat

Maailman synty ja kaaoksen vesi

Maailman tai maan syntyä on selitetty kahdessa kosmogonisessa myytissä. Toinen näistä, sukeltajamytti on laajalti levinnyt Euraasiassa ja Pohjois-Amerikassa, ja se säilyi kauan Karjalan ortodoksien keskuudessa. Se kertoo linnusta, joka sukelsi maailman- tai alkumereen ja toi maata pinnalle. Toinen palautuu varhaisen rautakauden eteläisiin kulttuuriyhteyksiin ja kertoo maailman syntyneen munasta.¹ Yhteistä kummallekin kertomuksella on veden ja linnun läsnäolo. Kuten aikaisemmin todettiin, linnuilla, erityisesti vesilinnuilla, on kyky yhdistää maailmoja ja todellisuuksia kokonaisuudeksi. Onkin osuvaa, että maailman synnyssä keskeisessä asemassa on juuri vesilintu.

Myös vedellä on merkityksensä. Monissa myyteissä esiintyy ”kaaoksen vesi” symboliikka, joka kuvaa sekä vailla muotoa olevaa kosmista materiaa että kuolleiden maailmaa – kaikkea mikä lähtee elämästä tai edeltää sitä. Tällainen kaotittainen vesi sijaitsee maailman ja Tuonelan risteyskohdassa sekä alkujan syntymättömän ja syntyneen maailman välitilassa.² Vesi mahdollistaa siirtymän elämän ja kuoleman välillä, siis muodon ja ilman muotoa olemisen, kaaoksen ja kosmoksen välillä. Maailman synnyn alkumeri symboloi ”kaaoksen vettä” ja muotoilematonta kosmista materiaa. Väinämöinen muotoilee tuosta alkukaaoksesta liikkeillään maailman, ei-mistään syntyvä olevainen maailma. Alkuaikojen myytit tulevat todeksi uudestaan ja uudestaan, jokaisen ihmisen syntymä on maailman synty: sikiö ajalehti kohdun ”alkumeressä”, saa muotonsa ja syntyy elämään, tähän maailmaan. Kuollessa ihminen astuu taas alkukaaokseen kun hänen ruumiinsa hajoaa.

Vesi on läsnä kansanperinteen kuoleman mielikuvissa. Vainaja ylittää synkän Tuonen virran, mikä ilmaisee hänen siirtyvän takaisin maailmaa edeltäneeseen tilaan. Vainajalat on monissa uskomuksissa sijoitettu saariin, siis veden ympäröimiksi, tai järven pohjaan. Ehkä sielun on ajateltu siirtyvän tuonpuoleiseen samaa tietä kuin se syntyi tähän maailmaan: naisen väen kautta takaisin kohtuun, siis alkumereen, emoon.

Jumalten emo ja kolme poikalasta

Kansanrunoissa kerrotaan Iro-neidosta, joka synnyttää neitseellisesti kolme jumalallista poikalasta; Väinämöisen, Ilmarisen ja Joukahaisen. Väinämöinen on vanhin, Joukahainen nuorin. Näitä kolmea kosmista jumalaa voidaan nimittää alkujumaliksi, sillä he ovat olemassa aikojen alussa ja heidän kohtalonsa muovaavat maailmaa sellaiseksi kuin sen koemme.

Jumalveljekset vaikuttavat liittyvän maailman alkuaineisiin, sillä vanhin Väinämöinen yhdistyy vahvasti veteen, ja vettä kutsutaan loitsuissa ”veljeksistä vanhimmaksi”. Keskimmäiseksi mainitaan rauta, joka on yhdistettynä palkeista puhaltavaan ilmaan eittämättä seppäjumala Ilmarisen omin alkuaine. Nuorimmaksi mainitaan tuli, joka olisi Joukahainen, vaikka tästä ei ole ainakaan mitään suoria viitteitä kansanrunoudessa. Yhdessä vesi, rauta, tuuli ja tuli tekivät mahdolliseksi aseet ja työkalut. Alkuaineet synnyttivät sivilisaation. Alkujumalat ovat siis paitsi luonnonvoimia, myös kulttuurin synnyttäjiä ja varjelijoita.

Kansanrunoissa kerrotaan hieman erilaisia versioita myyttisten alku aikojen tapahtumista. Tapahtumien kulku voidaan kuitenkin päätellä jotakuinkin seuraavaksi. Väinämöinen lähtee kosimaan Pohjolan neitoa. Anni-tyttö pesee pyykkiä rannassa ja näkee ”kalaizen karjan”. Anni tunnistaa kalan muotoa muuttaneeksi Väinämöiseksi. Anni tiedustelee minne Väinämöinen on menossa. Väinämöinen vastaa aikovansa pyytää joutsenia Tuonen joelta. Anni syyttää häntä valehtelijaksi ja sanoo isänsä ja valtavanhempiensa menneen Tuonen mustalle joelle joutsenia pyytämään. Isällä oli ollut mukanaan suuri koira ja suuri jousi.

Edellinen voi tarkoittaa sitä, että Annin isä ja valtavanhemmat ovat kuolleet. Isä on haudattu koiran ja jousen kanssa, joten hän on mennyt ”Tuonen joutsenten ajoon”. Väinämöinen taas ei ole vainaja, joten hänellä ei ole asiaa Tuonen joelle. Väinämöinen sanoo tullessaan pyytämään lohta Tuonen joesta. Taas Anni huomauttaa, että Väinämöinen valehtelee. Hänen isänsä ja valtavanhempiensa ovat sen sijaan oikeasti lähteneet pyytämään lohta Tuonen joelta.

Lopulta Väinämöinen kertoo totuuden, hän on tullut kosimaan Pohjan

neitoa. Anni rientää Ilmarisen luo ja pyytää tätä takomaan hänelle vitjat ja korvarenkaat. Vastapalvelukseksi hän lupaa kertoa Ilmariselle jotain. Anni saa korunsa, ja hän kertoo Ilmariselle Väinämöisen kosioiretkestä – nähtävästi tehdäkseen samaa neitoa tavoittelevan Ilmarisen mustasukkaiseksi. Ilmarinen hyppää rekeen ja ajaa pimeään Pohjolaan, jossa Väinämöinen jo odottaa. Pohjan emäntä on luvannut Väinämöiselle tyttärensä, jos hän osaa valmistaa sammon. Väinämöinen kääntyy Ilmarisen puoleen, joka takoo sammon valmiiksi kolmessa päivässä. Väinämöinen loitsii Pohjolan väen uneen ja vie mukanaan sekä tyttären että sammon. Väinämöinen asettaa sammon laivaan ja lähtee merelle.

Kolmantena päivänä Pohjolassa herätään. Emäntä muuttuu kokoksi ja lähtee ajamaan sammonryöstäjiä takaa. Kokko saavuttaa veneen. Väinämöinen tai Ilmarinen hätyyttää kokkoa tulella, “iski tulda Ilman ukko, välähytti Väinämöine”. Laiva palaa poroksi ja jumalat vajoavat mereen. Väinämöinen kelluu meressä kolme vuotta alkumaailman muotoja luoden, “kuhu koski sori, sihi tuli soari; kuhu koski polvi, sihi tuli korko”. Sorsa munii Väinämöisen polvelle. Kun muna rikkoutuu, maailma syntyy.

Väinämöinen kulkee uudessa maailmassa ja kohtaa nuoren Joukahaisen. Joukahainen kehuskelee ansioillaan maailman luomisessa, mutta Väinämöinen muistuttaa, että myös hän oli paikalla – ja itse asiassa hän loi suuren osan maailmaa. Väinämöinen rankaisee nuorta Joukahaista rehentelystä laulamalla hänet suohon, mutta päästää hänet pois sieltä, kun saa Joukahaisen lupaa siskonsa vaimoksi Väinämöiselle. Kotona Joukahaisen äiti lohduttaa poikaansa sillä, että Joukahaisen ja Väinämöisen hyvät suvut yhdistyvät avioliiton kautta.

Vesi ja taivas

Väinämöisen yhteys veteen on ilmeinen. Väinämöinen luo vedessä kelluessaan liikkeillään rikkoutuneesta munasta maan muodot, hän veistää veneensä Sinisen hirven, ui useita kertoja vesieläimenä Tuonelaan ja poistuu lopulta maailmasta veneellä läpi tulisen kosken. Hänen kanteleensa on tehty kalan luista. Joidenkin teorioiden mukaan Väinämöisen haava oli itämerensuomalainen vedenpaisumusmyytti. Kansanperinteessä lainehtivaa vedenpintaa on kutsuttu Väinämöisen tieksi.

Väinämöinen onkin todennäköisesti alkuansa vedenjumala.³ Väinämöinen toimii tulen synnyssä yhdessä Ilmarisen kanssa. Alkuajan pimeydessä tulikipuna kirpoaa taivaasta meren pohjaan "Väinön polvien välitse". Ilman ja veden haltija synnyttivät näin yhteistuumin salaman aikojen alussa. Väinämöinen yhdistettiin veteen ja vesillä liikkumiseen kansan mielessä lukemattomille muillakin tavoilla. Pohjois-Hämeestä tavataan käsite 'Väinämöisen väki' veden väen eli voiman yhteydessä.

Nosta Väinämö väkeä,
joka järven alla istunutta,
maan alla maannutta!

Väinämöisellä on kuitenkin muitakin rooleja. Väinämöinen esiintyy loitsuissa ja uskomuksissa niin raudanseppänä, virrenseppänä kuin vuorenhaltijanakin(!). Mielenkiintoisesti Väinämöinen tuntuu monin paikoin sekoittuvan sekä Maariaan että kristilliseen Jumalaan. Tämä ilmenee toistoina kuten: "Väki Ukon, väki Jumalan, väki vanhan Väinämöisen!". Joskus Väinämöisen yhdistetään myös "Akan voimaan", millä viitataan Maariaan. Toisinaan Väinämöinen korvaa Maarian suoraan kansanrunoissa, esimerkiksi sellaisissa loitusanoissa kuten "Vanha muori Väinämöinen, älä kipuihin kiirehi" tai "Vanha ämmä Väinämöinen, suonisykkyrä sylissä".

Väinämöinen on myös shamanistinen tietäjä ja maailman ensimmäinen parantaja, joka matkaa kuolleiden maailmaan hakemaan oikeita loitusanoja ja lumoa soitollaan koko luomakunnan. Shamanistisella roolilla on myös uskoakseni yhteytensä veteen. Muistellaanpa, miten Linnunrata on uralilaisten kansojen mukaan maailmanjoen peilikuva taivaalla. Samaan tapaan esimerkiksi kiinalaiset, hindut, maorit ja Australian aboriginaalit käsittävät Linnunradan "suureksi taivaan joeksi". Linnunrata on siis maailmanjoen taivaallinen heijastuma, samalla tapaa kuin vedenkierto on maailmanjoen maanpäällinen heijastuma. Karkeasti sanottuna vedenkierrossa vesi putoaa taivaalta maahan sateena, laskee jokien kautta meriin ja kohoaa höyrynä takaisin taivaisiin. Vesi tulee siis taivaista, matkaa jokina ja palaa lopulta taivaisiin.

Samalla tapaa Linnunrata on joki – se on mytologioissa universaalisti tunnustettu kulkuväyläksi jota pitkin jumalat, sielut ja myyttiset sankarit voivat

matkata taivaalliseen maailmaan ja sieltä takaisin. Joen symboliikka on osuva, sillä juuri vesireitit olivat pitkään ihmisten tärkeimpiä kulkureittejä. Hindut visualisoivat taivaankannen delfiiniksi, jonka vatsana Linnunrata hohtaa. Linnunrataa kutsutaan nimellä Akasaganga, taivaan Ganges-joki. Ganges on tunnetusti hindujen pyhä joki, jonka uskotaan tulevan taivaasta. Monet hindut haluavat tuhkansa ripoteltavan jokeen, jotta se veisi heidän sielunsa taivaaseen. Hinduilla on siis ajatus sieluja kuljettavasta taivaallisesta joesta, jolla on ainakin kaksi olomuotoa: maanpäällinen Ganges sekä taivaallinen Ganges eli Linnunrata.

Ehkä Väinämöisen vesillä liikkuminen tarkoittaaakin tätä: Linnunradan virrassa matkaamista, shamaaniheeroksen kulkua toiseen maailmaan. Maanpäällä Väinämöinen edustaa konkreettista vesillä liikkumista ja veden voimaa. Taivaallinen ja maallinen vesi yhdistyvät ainakin siinä, että vesilläkulkijat ovat perinteisesti suunnistaneet öisen taivaan tähtikuvioiden avulla. Lisäksi vesi on läsnä taivaankannella muutenkin: esimerkiksi Otava-sanana eräs merkitys on lohiverkko.⁴

Takova seppäjumala

Ilmamoinen, taivaiden jumala, iski salamalla alkumeren pimeällä ulapalla ensimmäisen tulen. Väinämöinen oli mukana tulen synnyssä, mutta hän ei voinut olla tulen synnyttäjä, sillä Väinämöisen elementti on vesi. Jumalveljekset Väinämöinen ja Ilmarinen esiintyvät yhdessä monissa myyteissä. Taivaiden jumalana Ilmamo hallitsi ilman elementtejä: pilviä, ukkosta, salamoita, tuulta, myrskyä, tyyntä, sadetta ja lunta.

Ilmarinen oli myös luojajumala, joka takoi taivaankannen sekä kosmosta kannattelevan maailmanpylvään. Lisäksi Ilmamo asetti tähdet paikoilleen ja hallitsi tulta. Tulen ja sateen jumalana hän oli kaskiviljelijöiden jumala. Tuulen jumalana hän auttoi merenkävijöitä ja kalastajia, tulen ja tuulen salaisuuksien hallitsijana Ilmari oli seppien jumala. Hän oli mahdollisesti myös isällinen jumala, jolta pyydettiin apua monissa asioissa. Tai sitten isällisyydessä on kyse kristinuskon vaikutuksesta.⁵

Seppäjumalana Ilmarinen oli kulttuuriheeros, joka antoi ihmisille mahdollisuuden kulttuurin rakentamiseen. Rautatekniikkaan siirtyminen oli

aikoinaan suuri tekninen mullistus, joka mahdollisti balttien ja itämerensukuisten kansojen omavaraisuuden työkalujen raaka-aineiden suhteen. Rautatyökalut vuorostaan antoivat tehokkaampia tapoja muokata ympäristöä, mikä näkyi esimerkiksi maataloudessa. Tieto raudan valmistusprosessista oli viimeisintä teknologista tietoutta, mutta samalla rautaan ja raudan takomiseen liittyi mystisiä ja uskonnollisia elementtejä. Seppä oli itämerensuomalaisten pyhä mies.⁶

Iro, Maaria, alkuäiti

Loitsuissa Neitsyt Maria käsitetään uskovaisten (ja sitä kautta loitsijan) hengelliseksi äidiksi.⁷ Onkin todennäköistä, että Maaria-kultti on kristillisellä ajalla korvannut aikaisemmat uskomukset alkuäidistä ja jumalten synnyttäjistä, jonka tunnemme kansanrunoista Iro-neidon nimellä. Maarian tapaan myös Iro on sekä äiti että neitsyt. Maariaa on pidetty myös ajallisesti maailman ensimmäisenä naisolentona. Jo 400-luvulla Maariasta puhuttiin “kaiken elävän äitinä”. Tätä käsitystä kuvastavat säkeet:

Jok’ olet emä emien
sekä vanhin vaimoloista

Euroopassa muodostui jo kristinuskon varhaisina vuosisatoina Neitsyt Marian legenda ja sittemmin kokonainen Maaria-kultti. Maarian merkittävyys kristityille kasvoi aikojen kuluessa hurjaa vauhtia. Keskiajalla kirkko määritteli kolme eriasteista kristillistä palvonnan muotoa: pyhimysten, Maarian ja Jumalan palvonnan. Kristinuskon levitessä Suomeen ja Viroon Neitsyt Maaria oli noussut kaikkien pyhimysten yläpuolelle. Valloitetut Itämeren maakunnat saivatkin nimekseen Maarianmaa.

Maaria esiintyy Suomesta tallennetussa loitsurunoudessa hyvin usein. Maaria-loitsut kertovat kiehtovasta synteisistä keskiaikaisen katolisuuden ja kansanomaisten loitsurunojen välillä. Runoissa Maariaa puhutellaan useimmiten sanoilla “emonen”, “emäntä” tai “neiti”. Maaria mainitaan usein samanaikaisesti äidiksi ja neitsyeksi. Kertomuotona puhutaan “pyhästä piiasta pikkaraisesta” ja “pyhästä piiasta taivahisesta”. On huomattava, että Maaria-

nimitys liittyy katolilaisuuteen, ortodoksit puhuivat Jumalan emästä eli äidistä. Venäjänkarjalassa käytettiin nimitystä ”Pohrotsa” (ven. Bogoroditsa).

Loitsuissa Maarian liitetään muutamia keskeisiä piirteitä. Yksi niistä on hänen maitonsa, joka parantaa sairaita (vrt. Jeesuksen veri). Lisäksi runoissa kuvaillaan Maarian huntua tai päänauhaa, riippuen aina siitä millaisiin asuihin ja tunnusmerkkeihin neitsyet ovat runon historiallisella syntykaudella sonnustautuneet. Maarian kerrotaan lentävän kyyhkysen muodossa – kyyhkyyseen Maariaa verrataan jo Jaakobin evankeliumissa. Suomessa kyyhky on saanut runoissa kertosanakseen suomalaisten lempilinnun eli käen. Maarian olinpaikan kerrotaan sijaitsevan joko ”yläisessä taivosessa” tai kaukana vetten takana. Joskus runoissa mehiläinen lentää ”Maarian majalle”, missä ”Maaria makasi pikkuisella luotosella”. Maariaa nähtävästi tarkoittaa myös taivaassa tai saarella nukkuva nimetön neiti, jonka pieluksiin on kasvanut kolmikanta heinä.

Loitsuissa Maarialta pyydetään mitä moninaisimpia asioita. Muun muassa karhunkaataja kutsui Maariaa, koska hänen ajateltiin olleen osallisena karhun kasvatuksessa. Maaria myös suojeli karjaa ja pelasti avuntarvitsijat hädästä. Venäjän Karjalassa palvottiin pyhää Pohrotsaa, ”lehmien emäntää”. Lisäksi Maaria paransi sairauksia, auttoi kehrääjiä, pysäytti veren ja toi lämpöä pakkasen keskelle. Monissa Maaria-runoissa korostuu hänen asemansa sairauksien parantamisessa.

Maarialla on lukuisia eri nimityksiä. Hän on Luojan tytär, Luojaratar, Luonnotar ja Synnytär. Luonnottaresta puhutaan runoissa myös kave-eukkona: ”Kave-eukko Luonnotar, kave kultainen korea”. Tämä seikka on kiinnostava, koska Kristfrid Gananderin Pohjanmaalta keräämässä runokatkelmassa mainitaan Väinämöisen isäksi 'kave ukko'.⁸ Olisiko ”kave ukko” ollut alun perin ”kave-eukko”, Väinämöisen äiti? Tämä vahvistaisi Iron ja Maarian yhteyttä.

Maariaan liittyviä eläimiä ovat orava ja mehiläinen. Mehiläinen kuvastaa monissa eurooppalaisissa mytologioissa seksuaalisuutta. Maarian tapauksessa mehiläinen symboloi seksuaalisuuden puuttumista, neitsyyttä⁹. Pohjois-Saksassa on perinteisesti uskottu, että mehiläinen ei pistä puhdasta neitsyttä. Runoissa mehiläinen tuo Maarialle taivaasta voiteita. Tässä on kiinnostava yhteys Lemminkäisen äidin ja Maarian välillä. Lemminkäisen tarussa sankari tulee paloitteluksi Tuonen synkkään virtaan. Lemminkäisen äiti kuitenkin parantaa

poikansa eläväksi mehiläisen taivosesta tuomalla voiteella. Lemminkäinen on eräänlainen kristushahmo ja “Jumalan emäntänä” Maaria sopisi hyvin Lemminkäisen äidiksi.

Kuolleista nouseva Lemminkäinen

Lemminkäinen on kansanrunojen nuori sankari. Hän on ylpeä ja rohkea, mutta näiden vastapainona myös kerskaileva ja lyhytnäköinen.¹⁰ Kypäräpäinen Lemminkäinen on soturi ja taidokas runonlaulaja. Hänessä yhdistyvät tietäjä, mahtimies ja ylpeä viikinkisankari. Nykyaikana on korostunut mielikuva Lemminkäisestä naistenmiehenä, ja hänestä on tullut lähestulkoon kalevalainen versio Don Juanista. Matti Kuusen ja Juha Pentikäisen kaltaiset arvostetut tutkijat korostavat kuitenkin Lemminkäisen tarun arkaaista shamanistista luonnetta.

Lemminkäisen hahmoon on sekoittunut aikojen kuluessa monia eri hahmoja, kuten Kaukomieli, Ahti Saarelainen, Äijän poika, Lyylikki eli Lystikki “lylyjen seppä” sekä vuojojalaiset (gotlantilaiset) kauppamiehet. Tämän lisäksi jo Lönnrot huomautti, että Lemminkäisen, Kullervon ja Joukahaisen hahmot sekoittuvat usein toisiinsa. “Oikean” Lemminkäisen tavoittaminen lukuisten hahmojen, legendojen ja tarinaperinteiden takaa on vaikeaa.

Lönnrotin mukaan Kaukomieli-nimi kuvaa Lemminkäisen intoa matkustaa maailmalla. Juha Pentikäinen näkeeikin Lemminkäisen keskeiseksi piirteeksi ikuisen vaeltamisen. Lieto Lemminkäinen on sankari, joka vaeltaa Odysseuksen tapaan ikuisesti vailla kotipaikkaa, pakotettuna lähtemään matkaan syystä tai toisesta. Kulkeminen myyttillisen maailman paikkojen välillä on myös loveen lankeavan noidan sielun ominaisuus. Toinen shamanistinen piirre Lemminkäisessä on hänen dramaattinen kuolemansa: silvotuksi tuleminen ja uusi eheytyminen. Tämä tapahtumasarja vastaa uuden shamaanin initiaatiokokemusta, jossa kokelaan on kuoltava ja synnyttävä uudelleen shamaanina. Martti Haavio on koonnut lemminkäisrunoudesta seuraavanlaisen yhtenäisen kertomuksen.¹¹

Päivölässä valmistaudutaan juhlaan, johon on kutsuttu kaikki paikalle pääsevät paitsi Lemminkäinen. Lemminkäinen kuulee juhlan äänet. Hän päättyy osallistua, vaikka sitten ilman kutsua. Äiti ei halua poikansa lähtevän,

hän varoittaa Lemminkäistä kolmesta matkalla vaanivasta surmasta. Ensimmäinen surma on hauta täynnä kuumia kiviä. Toinen on monisilmäinen käärme. Kolmas surma on tulinokkainen lintu palavalla luodolla. Lemminkäinen kuitenkin lähtee matkaan ja voittaa kaikki surmat tietäjän taidoillaan.

Juha Pentikäisen mukaan "surmien" kuvasto tulee shamanistisesta perinteestä, mikä korostaa Lemminkäisen roolia shamaanina. Voitettuaan vaarat Lemminkäinen saapuu Päivölään. Pidoissa häntä kuitenkin loukataan. Lemminkäinen saa käärmeisen oluen ja ala-arvoisen istumapaikan oven vierestä. Ylpeä Lemminkäinen vaatii kunniapaikkaa tuvan perältä. Pian hän taistelee paikasta sanoin tai asein Päivölän isännän kanssa. Lemminkäinen voittaa kamppailun: hän saa istua tietäjän kunniapaikalla.

Lemminkäinen laulaa läsnäolijat kultaan ja hopeaan, mutta hän jättää huomiotta Ulappalan vanhan ukon. Kostoksi ukko surmaa Lemminkäisen ja paloittelee hänen ruumiinsa Tuonen virtaan. Kotona Lemminkäisen äiti päättelee poikansa kohtalon enteistä. Hän matkustaa vaikeudet voittaen Päivölään (äitikin on siis tietäjä, luultavasti opettanut taidot pojalleen). Päivölässä äiti saa varmistuksen poikansa kovasta kohtalosta. Hän tekee itselleen suuren haravan, jolla haravoi Lemminkäisen jäännökset Tuonen virrasta. Äiti kokoaa ruumiin ja herättää pojan takaisin eloon taikavoimilla ja mehiläisen tuomalla voiteella.

Pentikäisen mukaan Päivölän pidot eivät tapahdu Pohjolassa vaan nimensä mukaisesti taivaissa auringon luona, kirjaimellisesti Päivän maassa. Aurinko kuvastaa maailman keskipistettä. Sinne, taivaallisten jumalten seuraan, Lemminkäinen yrittää. Yritys kuitenkin epäonnistuu, Lemminkäinen katoaa aurinkoon. Hänen kohtalonaan on kuolla, mennä Manalle, josta hänet herätetään henkiin. Lemminkäinen on siis monimutkainen hahmo. Hän on shamaanijumala, joka vaeltaa niin ylisessä kuin alisessakin maailmassa.¹²

IV. Haltijat: näkymätön luonto

Vanha kansa uskoi kaikella luonnolla olevan näkymätön osansa, joka oli yhteydessä aisteilla havaittavaan luontoon. Kaikki luonnossa oli haltijoiden, väkien, hallinnassa: puilla, vedellä, kivillä, tulella sekä eläin- ja kasvilajeilla oli haltijansa. Haltija oli myös kodilla, tulisijalla, riihellä, karjalla ja monilla muillakin ihmiselämään kuuluvilla asioilla. Haltijoita oli myös ei-konkreettisilla käsitteillä kuten kuolemalla tai unella. Jokaisella ihmisellä oli suojelushaltija, joka avusti ihmistä tavoittamaan päämääränsä ja varjeli ihmistä fyysisiltä vaaroilta ja vihamielisiltä henkimaailman voimilta.¹ Kristfrid Ganander määrittelee haltijan Mythologia Fennicassaan seuraavasti:

Henki, jonka luultiin erikseen olevan jokaisella ihmisellä, tontilla, talolla, metsälehdolla, järvellä, rahakätköllä ja kalliolla.²

Haltijat voidaan määritellä paikkaan tai olotilaan sidotuiksi henkiolennoiksi: pihapiirin haltijat, maan, veden, metsän ja ilman haltijat ja niin edelleen.³ Haltija-sanan germaanisen alkumuodon on tulkittu tarkoittavan emoa tai isää. Haltijamaisia luonnonolentoja onkin kutsuttu eri puolilla Suomea nimityksillä kuten emo, isäntä, akka ja ukko.⁴

Haltijat suojelivat omaa aluettaan ja karkottivat tunkeilijoita ja pahantekijöitä. Haltijoihin kunnioittavasti suhtautunut saattoi päästä niiden suojelukseseen, mutta varomattomasta tai huonosta käytöksestä seurasi kosto. Metsään menijät rukoilivat haltijarahvaan hyvää tahtoa, ja nukkumaan asettuessa erämiehet pyysivät ensin aikeilleen lupaa maanhaltijalta. Kunnioitettu kodinhaltija suojeli taloa ja varoitti isäntäperhettä vaaroista, mutta loukattuna se saattoi sytyttää tulipalon tai aiheuttaa vahinkoja. Haltijat olivat näkymättömiä, mutta saattoivat ilmestyä ihmisille esimerkiksi unessa.⁵

Haltijauskomukset osoittivat ihmisen rajat ja maailmaan kätkeytyvän sielullisen järjestyksen. Ymmärrettiin, että ihminen pysty hallitsemaan metsää vaan siihen täytyi suhtautua tasaveroisena kumppanina. Ihminen eli elävässä vuorovaikutuksessa koko maailman kanssa ja hänen täytyi huomioida maailman sielullisuus kaikessa toiminnassaan. Vain luonnossa ruumiillistuvien

näkymättömien voimien muistaminen ja huomioiminen takasi ihmisille onnen ja menestyksellisen elämän.

Tuulen, myrskyn ja ukkosen väki

Ilmojen voimat, tuulet ja sateet ovat olleet tärkeitä muinaisille ihmisille. Säännölliset sateet ovat tehneet pellot hedelmällisiksi ja turvanneet elämän jatkumisen. Merimiehet ja metsästäjät ovat tehneet yhteistyötä tuulen voimien. Pelätyin luonnonvoima on ollut raivoava ukkosmyrsky ja sen aikaansaava jumala; vielä 1800-luvulla saamelaiset eivät koskaan lausuneet ukkosenjumalan nimeä ukonilmalla.⁶

Tuulen haltijat

Tuuli mielletään kansanperinteessä vainajahenkien olinpaikaksi. Tuuliaispäässä ajateltiin rauhattomien vainajien, »sijattomien sielujen» kulkevan. Tuulenpyörre saattoi myös olla »kade» naapurissa varastamassa viljaonnea. Siksi tuulenpyörteeseen heitettiin kirves.⁷

Täioissa mainitaan tuulenväki muiden väkien rinnalla. Ei tuulen, tulen eikä kirkon väki tule pilaamaan peltoa, jos pellon ympäri kierrettiin puhtaissa vaatteissa lukien kylvösanoja. Tuulenhaltijaa kutsutaan maan ja veden haltijoiden seurassa. Tuulennostatusloitsussa puhutaan »tuulen ukosta» ja »tuulen akasta». Myös »tuuliämmän» puoleen käännyttiin tuulta nostatettaessa. Päinvastaisessa tarkoituksessa rukoilivat hätäilevät kotonaolijat, kun joku oli merellä: »Tuuletar valea vaimo, herkeä hepajamastal!». Voitiin myös puhutella maan ja metsän tapaan pelkästään tuulena ilman erisnimeä: »Terve tuulet, terve tyynet, terve ihalat ilmat!»

Tässä tulee esiin itämerensuomalaisten tapa käsittää koko luonto persoonalliseksi ja ihmisen tunteisiin osallistuvaksi. Tuulta, maata, pakkasta tai tulta puhutellaan kuin ketä tahansa elävää olentoa. Ihmisen tarkoituksena ylläpitää hyviä vastavuoroisia suhteita näihin voimiin. Mikkelinpäivänä kun aamulla ensi kertaa ulos astuttiin, vedettiin ilmaa kolmasti henkeen ja ulkona huokaistiin:

Taivas, tuuli, ilma, meri
ja maan mantuinen eläjä,
älä vihoa minua,
äläkä minun omiani!

Sitten maahan tiputettiin vuoltua hopeaa. Näin maan haltija sekä muut haltijat olivat mielissään karjalle ja ihmisille. Tuulta on puhuteltu myös luonnollisesti useimmiten vesillä ollessa ja kaskea sytyttäessä. Tuulta nostatettiin viheltämällä ja solmuja avaamalla. Erilaiset tietäjät ja myrrysmiehet pystyivät vauhdittamaan veneitä avaamalla solmuja. Erityisesti Lapin tietäjät olivat taitavia hallitsemaan tuulta ja suomalaiset kävivät myöhempinä aikoina hakemassa heiltä oppia.⁸

Ukko-Ilmarinen

Agricola toteaa Ilmarisesta Psalmtarin esipuheessaan vuodelta 1551:

Ilmarinen Rauhan ja ilman tei
ja matkamiehet edesvei

Ilma tarkoittaa luultavasti tuulta ja myrskyä. Vielä nykyisinkin ukkosesta puhutaan »jumalanilmana». Rauha taas tarkoittaa myrskyn vastakohtaa, rauhallista, tyyntä säätä. Agricolan Ilmarinen (kansanrunoissa Ilmarinen, Ilmari, Ilmamoinen, Ilmamo, Illamoinen ja niin edelleen) oli tuulten jumala, jonka apua purjehtijat ja kalastajat tarvitsivat. Tuulten jumalan tyysijaksi tiedetään loitsuissa taivaan keskikohta johon maailmanpylväs kiinnittyy, taivaan napa. Unto Salo on kartoittanut kattavasti Ilmariseen liittyvää perinnettä tuoreissa kirjoituksissaan.⁹

Eräs mielenkiintoinen osoitus Ilmarisesta tuulten hallitsijana tulee Pohjois-Lapista. Vuonna 1682 erästä yli satavuotiaasta utsjokelaista miestä syytettiin Norjan puolella käräjillä noituudesta. Mies oli piirtänyt noitarumpuunsa kuvan jumalasta nimeltä Ilmaris, joka miehen mukaan hallitsi »myrskyä ja huonoa säätä». Ilmaris on tietysti Ilmarille norjalaisittain lausuttuna. On merkillepantavaa, että rumpuun piirrettyä jumalaa kutsuttiin suomalaisella eikä

saamelaisilla nimellä. Saamelaisillakin oli nimittäin oma nimitys tuulten jumalalle. Jumalan nimi oli »biegga galles» tai »biegga olmai» eli »tuuli-ihminen», joka on rinnastettu Ilmariin. Bieggaa palvottiin, jotta hän pelastaisi ihmisen merellä myrskyn kourista. Tuuli-ihmisen ”aseiksi” kuvataan noitarummuissa lapiomainen leveä terä, jolla tuulta nostatettiin ja laskettiin. Samantapaisia esineitä on kuvattu Äänisen kalliomaalauksissa hirvenpääveneiden yhteydessä. Toisaalta bieggaa on epäilty Skandinaviasta saapuneeksi jumalaksi.

Varsinais-Suomessa Paimionjoen suulla sijaitsee Ilmarinsaari, josta löytyneet varhaisemman roomalaisen rautakauden aikaiset korut on tulkittu Ilmarisen uhrilahjoiksi. Suomen rannikolta löytyy kiinnostavasti muitakin korulöytöjä, joita ei voi selittää kalmistoiksi. On ehdotettu, että Ilmarinsaaren kaltaiset löydöt voisivat olla naisten uhrilahjoja, joita annettiin ilmojen hallitsijalle miesten ollessa merillä.

Kansanrunoudessa Ilmarinen esiintyy takovana seppäsankarina. Hän takoo taivaankannen, sammon ja kultaneidon, asettaa tähdet paikoilleen sekä osallistuu jumalveljesten suorittamaan sammon ryöstöön. Taivaankannen takominen tapahtuu aikojen alussa »pajassa ovettomassa, ilman ikkunattomassa». Vastaava luomistyö tunnetaan myös skandinaavisessa Edda-kirjallisuudessa. Kertomus onkin todennäköisesti alkujaan esikristillinen.

Unto Salon mukaan Ilmarinen oli vasaraa käyttävä taivaanjumala ja ukkosenjumala, josta kehittyi aikojen kuluessa tuulten jumala, taivaankannen takoja ja seppäsankari. Ilmarisen muutos vasaraa käyttävästä taivaan ja tuulten jumalasta seppäsankariksi on ymmärrettävä, sillä Ilmarisen elementit (tuli ja ilma) näyttelevät pääosaa rautamalmin rautakautisessa valmistusprosessissa.

Mutta entä Ukko sitten, jota on totuttu pitämään suomalaisena ukkosenjumalana? Ukkosen jumalasta on tosiaan käytetty Suomessa kiertoilmausta »Ukko» (kunnioitettava vanha mies), mutta tulen syntyrunossa salaman iskevän jumalan nimi on säilynyt sen alkuperäisessä asussa: tulen iskee aikojen alussa Ilmarinen. Ilmarinen on siis ukko eli ukkosenjumala. Ukko ja Ilmarinen eivät ole Salon mukaan erillisiä jumaluuksia, vaan saman taivaanjumalan nimiä.

Ukko oli itämerensuomalaisten ukkosen ja myrskyn jumala. Kansanrunoissa Ukko kuvataan lisäksi sateen ja pilvien hallitsijaksi. Eräissä runoissa kerrotaan, että ukkonen syntyy, kun pilvet törmäävät. Ukko on myös lumen tuoja:

Satoi Ukko uutta lunta,
Palvanen vitiä viskoi.

Sateen jumalana Ukko hallitsi maan hedelmällisyyttä. Kaskenpolttajat ja kyntömaan viljelijät rukoilivat molemmat Ukkoa. Kaskenpolttoon Ukko-Ilmarinen yhdistyy sekä hedelmällisyyden tuojana että ensimmäisen alkutulen iskijänä, joka väläytti tulen maailmaan pimeän alkumeren yllä.

Pitkämöinen tulta isköö,
Keskellä merikiviä
Kirjavasta kärmehestä.

Ukolla on myös taivaallisen ylijumalan, isäjumalan ja jopa luojajumalan ominaisuuksia (”Isäinen ylinen Luoja”). Jälkimmäinen rooli lienee kuitenkin kristillistä vaikutusta. Tämä on erityisen ilmeistä silloin kun Ukkoa puhuteltaessa käytetään Herra-sanaa. Ei voida kuitenkaan sulkea pois sitä mahdollisuutta, että Ukolla olisi joitain isällisen jumalan ominaisuuksia, sillä indoeurooppalaisen taivaan- ja ukkosenjumalilla on arkkityyppisiä isäjumalan piirteitä. Esimerkiksi roomalaisen Juppiterin nimi tulee sanoista *dieu pater, taivaiden isä.

Ukkoon liitetyt sanat tuntuvat kuvaavan hänen asuinpaikkaansa: ilmallinen, taivahinen, taivojen takainen, päällä pilvien asuja. Mikään ei kuitenkaan viittaa siihen, että Ukko olisi ollut jumalallisen perheen hallitsija ja jonkinlaisen jumalhierarkian ylimmäinen. Sen sijaan Ukko on ”taivahan napainen”, eli Ukon asuinpaikka sijaitsee taivaan keskipisteessä, Pohjantähden eli napatähden paikkeilla.

Kuten todettua, Ukko-nimitys viittaa vanhaan mieheen. Muinoin ukko oli kunnianimi, jonka yhteisö antoi korkeaan ikään ehtineille ja viisautta sekä elämäkokemusta saavuttaneille. Samalla Ukko on kiertoilmaus, jota käytettiin, koska ukkosenjumalan oikean nimen lausumista vältettiin. Saamelaiset eivät 1800-luvulla uskaltaneet mainita ukkosenjumalan nimeä ukonilmalla. Ukolla on muitakin nimiä kuten »Äijä». Salon mukaan äijä-sana nimenomaan ukkoseen liittyvänä nimenä oli tuttu hämäläisille, virolaisille ja saamelaisille. Äijän

merkitys on pohjimmiltaan sama kuin Ukon.

Hämeessä ja Satakunnassa on käytetty myös nimiä »isänen» ja »isäinen», jotka lienevät ruotsalaista vaikutusta. Varsinais-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaalla puhutaan myös »Pitkäisestä», joka tunnetaan myös Virossa ukkosen nimenä muodoissa »pikne». On epäselvää, viittaako Pitkäinen Ukon pituuteen, salaman pituuteen vai salamaniskun äänen kantavuuteen. Jälkimmäinen selitys on todennäköisin. Agricolan mainitsema Rauni-hahmo on herättänyt paljon kiistelyä ja pohdiskeluita tutkijoiden keskuudessa.

Quin Rauni Ukon Naini härsky

Jalosti Ukoi pohjasti pärsky

Tästä on päätelty, että Rauni olisi Ukon nainen, itämerensuomalainen naisjumala. Tämä tulkinta on kuitenkin ongelmallinen, sillä Raunia ei mainita missään muussa yhteydessä kansanrunoudessa. Rauni ei ole suomen kielen sana, joten sen alkuperää on etsitty germaanikielistä. Kannatusta on saanut teoria, että Rauni tulee sanasta »raudna», pihlaja, joka taas tulee ruotsin kielen pihlajaa tarkoittavasta sanasta »rönn». Uskottavin teoria lienee, että Agricolan »Rauni Vkon» on tarkoitettu vanhassa suomenkielessä yhdyssanaksi (tuohon aikaan ei tunnettu väliviivoja). Rauni-Ukko on siis Pihlaja-Ukko. Pihlaja on ollut suomalaisten pyhä puu:

Pyhät on pihlajat pihoilla,

Pyhät oksat pihlajoissa,

marjaset sitäi pyhemmät.

Monissa mytologioissa pihlaja yhdistetään nimenomaan ukkoseen ja jumalallisiin voimiin. Esimerkiksi Liettuassa uskottiin, että salama ei iske pihlajaan. Marien mukaan pihlajanoksat suojaavat kummituksilta ja pahoilta hengiltä. Ruotsissa pihlajasta valmistetuilla risteillä suojeltiin juomavettä pahoilta hengiltä. Suomessakin on suojattu taloja, kotieläimiä, metsästäjien ansoja, kalastustarvikkeita ja muita paikkoja ja tarvikkeita pihlajanoksista tehdyillä kepeillä ja ympyröillä.¹⁰ Vaikka Ukon ja pyhän pihlajan yhteyttä ei ilmaista suoraan perinteessä, niin ainakin molempien rooli pahojen henkien

karkottajina on ilmeinen. Suomessakin on uskottu, että taivaanjumala iskee salamoilla pahoja henkiä.

Agricola kuvailee tunnetusti Ukon »härskymistä» ja »pärskymistä». Härskyminen tarkoittaa joissain murteissa kiimaisen eläimen ääntelyä. Pärskyminen taas sopii hyvin sekä ukkosen jyrinään että vesisateeseen. Kyseessä onkin *hieros gamos*, pyhä avioliitto. Avioliiton osapuolina ovat Ukko ja Ukon nainen. »Pohiasti» viittaa taivaankannen pohjaan, jossa Ukko asui.

Agricolan kuvauksen sisältö on siis se, että salamointi ja sade ukkosen aikaan miellettiin pyhäksi avioliitoksi, josta syntyi uusi viljasato. Jumalten liitto hedelmöitti maan. Kansanperinteestä löytyy useita ukonilman seksuaalisuuteen liittyviä sananparsia kuten »Joco nyt Pitkänen panepi?» Salaman iskeminen vertautuu siis yhdyntään. Kansanrunoudesta löytyy muitakin esimerkkejä, joiden voi tulkita kuvaavan Ukon ja Ukon naisen yhdyntää. Esimerkiksi Pohjanmaalla on metsäpalon syttyessä sanottu, että palon aiheutti lähteestä noussut paljasrintainen neito, joka houkutteli salaman iskemään. Salo tulkitsee lähteestä nousevan Ukon naisen vedenhaltijaksi

Salaman seksuaalinen luonne tulee myös esiin uskomuksissa, joiden mukaan salaman syyttämän palon pystyy sammuttamaan maidolla. Uno Harvan mukaan tämä maito tarkoitti alun perin nimenomaan naisten rintamaitoa.¹¹ Mytologinen ajatus tämän taustalla tuntuu olleen, että koska salamointi syntyy Ukon ja Ukon naisen avioliitosta, niin tämän seurauksena naisen rintoihin kertyvä maito on seuraus tästä yhdyntästä. Näin maito pystyy maagisesti sammuttamaan myös salaman toisen seurauksen – tulipalon. Tässä yhteydessä on hyvä muistaa, miten tulen syntyrunossa Ilmarisen iskemä tulikipuna polttaa neidolta rinnat.¹²

Ukkoa kuvailevana värinä käytetään sinistä. Uno Harvan mukaan jopa saamelaiset kertovat Ukon pukeutuvan siniseen. Siniseen viittaavat pukeutuivat myös indoeurooppalaiset taivaanjumalat. Rannikkoseuduilla viittoja käytettiin viimeistään pronssikauden lopusta alkaen. Salo kuitenkin huomauttaa, että »viitta» on laina muinaisvenäjältä, joten sana on lainattu suomeen luultavasti viikinkiajalla.¹³

Kansanuskomusten mukaan Ukon yleisin ase oli »Ukon vaaja». Se oli kiviase, joka saattoi halkaista puun. Ukonilmalla vaaja iskeytyi syvälle maahan, josta sen saattoi kaivaa esiin. Maan uumenissa makaavan vaajan uskottiin

nousevan maata kohti vuosien mittaan. Samanlaisia uskomuksia tavataan Harvan mukaan saamelaisilta, skandinaaveilta ja balteilta.

Johtuen jumalallisesta alkuperästään, ukonvaajat olivat voimakkaita esineitä, joista veistettiin osia käytettäväksi kansanparannuksessa. Vaaja toimi myös tulta vastaan, koska se oli alkutulen synnyttäneen jumalan ase. Hämeenkyrössä uskottiin, että jos vaajan kanssa kiertää kolmasti kaskialueen ympäri, niin tuli ei aiheuta vahinkoa alueen ulkopuolella. Vaajoilla suojeltiin myös taloja tulipalolta ja niitä käytettiin yleisesti onnentuojina.

Kertauksen vuoksi: taivaiden jumalana Ukko-Ilmarinen hallitsee ilman elementtejä: pilviä, ukkosta, salamoita, tuulta, myrskyä, tyyntä, sadetta ja lunta. Hän oli myös luoja, joka takoi taivaankannen sekä kosmosta kannattelevan maailmanpylvään (sammon) ja asetti tähdet paikoilleen. Tulen ja sateen jumalana hän oli kaskiviljelijöiden jumala. Tuulen jumalana hän auttoi merenkävijöitä ja kalastajia. Tulen ja tuulen salaisuuksien hallitsijana Ilmari oli seppien jumala. Hän oli mahdollisesti myös isällinen jumala, jolta pyydettiin apua monissa asioissa.¹⁴

Taivaanvalot: aurinko ja kuu

Kirkkaana loistava aurinko ja taianomainen kuu ovat osa mytologioita ympäri maailman. Suomessa aurinkomyytit vaikuttavat kietoutuvan vuodenkiertoon ja toisaalta shamanistisiin mielikuviiin, kuu onneen, kohtaloon ja luonnon sykleihin. On ehkä hieman yllättävää, miten paljon kuun merkitys korostuu kansanperinteessä suhteessa aurinkoon.

Unohdettu auringonjumala

Uno Harva ja muut itämerensuomalaisen uskomusperinteen tuntijat ovat olettaneet, että suomalaiset ovat muinoin palvoneet aurinkoa monien muiden kansojen tapaan.¹⁵ Tämä lienee totta, ottaen huomioon auringon merkityksen valon ja elämän tuojana. Tietoa palvontamenoista on kuitenkin säilynyt erittäin vähän ja aurinko, Päivä tai Päivätär, on perinteissä enemmän mytologinen hahmo kuin kansanuskon rukousten kohde. Auringolle osoitettuja rukouksia tai loitsuja on taltioitu lähinnä itäisestä Karjalasta, jossa mainitaan olleen tapana

käydä aamuisin auringon koittaessa pellon päivänrinteellä sitä kumartelemassa sanoen: »Armas päiväseni, syöttäjä, anna rauhutta, tervehyttä päivän aluksi, kaikessa katso, vartioitse!».¹⁶

Maailman synnystä kertovassa runossa mainitaan, että taivaanvalot syntyvät Väinämöisen polvelta putoavasta sotkanmunasta. Valkuainen vierähtää Päiväksi taivaalle, keltuainen muuttuu taivaankannella kumottavaksi kuuksi ja murusista tulee säihkyviä tähtiä taivaalle. Taivaanvalot eivät kuitenkaan pääse loistamaan vapaasti, vaan maailmassa koetaan pimeyden ja vilun kausia.

Tunnetuin tällainen alkuaikojen pimeyttä kuvaava kertomus on ison tammen myytti. Tarinan alussa neljä neitosta lähtee niittämään kortetta utuiselle niemelle. Kun neidot niittävät ja haravoivat, merestä nousee Tursas, joka polttaa kortteet tuhkaksi. Tuhkaan jää makaamaan tammen terho, josta kasvaa kaunis tammi. Pian sen latva ulottuu taivaalle ja sen oksat levittäytyvät itään, länteen, etelään ja pohjoiseen. Tammesta tulee niin suuri, että se ehkäisee pilvien vaelluksen taivaan laella. Pian tammi peittää auringonkin ja maailma peittyy pimeyteen. Tammelle etsitään kaatajaa.

Silloin merestä nousee pienoinen mies, vaskihattu päässään, vaskikintaat käsissään ja kädessään pienoinen vaskikirves. Mies alkaa kasvaa ja pian hänen päänsä on pilvien tasalla. Vaskimies iskee tammea kolme kertaa ja kolmannella iskulla tammi kaatuu. Sen latva työntyi itään ja tyvi luoteeseen. Tammessa on maagista voimaa eli väkeä: joka sai siitä oksan, sai ikuisen onnen, joka latvan, ikuisen taian, joka lehvän, hän sai ikuisen rakkauden. Muutamat tammen lastuista tuuli ajaa Tuonen jokea myöten Pohjolaan. Pieni Pohjolan piikanen kerää lastut ja vie ne kotiinsa: niistä veistävät noidat nuolensa. Kun tammi on kaatunut, pilvet juoksevat, aurinko paistaa utuiseen niemeen. Lehdet puhkeavat puihin, kukat kedolle, ruoho viheriöi, linnut lauloivat.

Ison tammen myytti voidaan tulkita kuvaukseksi sekä vuodenkierrosta että maailman rakenteesta.¹⁷Tammi versoo keskikesällä keskisessä maailmassa, jossa se kasvaa ja kurkottaa yliseen taivaalle. Keskitalvella tammen lehvästö on langettanut pimeyden koko maailmaan. Tällöin puu kaadetaan ja valo tekee taas paluun, kevät saapuu. Lastut kulkeutuvat jokea pitkin aliseen Pohjolaan. Toisin sanoen: alkuajan myytit tapahtuvat aina uudestaan ja uudestaan, heijastuen osaksi meidän maailmaamme; tällä tavoin jumalat ovat läsnä luonnossa. Lopputuloksena on luonnon vuodenkierto. Tarinan neljä neitoa kuvastavat

vaihtuvia vuodenaikoja ja vuodenkierron mukana kutoutuvaa ihmisen kohtaloa.

Erään huonommin tunnetun kertomuksen mukaan ennen elettiin vailla taivaanvaloja. Maita etsittiin käsillä, tietä etsittiin sormilla. Elämä ilman valoa oli kuitenkin ankeaa. Turo tuima mies kerä unensa kerälle ja ratsasti mustalla hevosella eräälle mäelle (tai Hiitolaan tai Pohjolaan). Mäellä oli kolme neitoa, jotka pesivät taivaanvaloja. Turo nukutti neidot unikerällä ja sieppasi auringon ja kuun mukaansa. Valojen vapauttaja asetti valot maailmanpuun oksille siten, että ne paistoivat tasapuolisesti sekä rikkaille että köyhille.

Martti Haavion mukaan tuo kertomus olisi ortodoksisten kerjäläisten moraalisaarna.¹⁸ Mielenkiintoinen on kertomuksessa esiintyvä nimitys unikerä, auringostahan on puhuttu usein keränä tai kehränä. Lisäksi virolaiset ovat ajatelleet, että pimennyksien aikaan taivaanvaloja pestään. Onhan Suomessakin Rahko, joka värjäsi kuun. Kai jonkun täytyi kuu sitten puhdistaa. Huomattavasti tunnetumpi on tarina auringon ja kuun vangitsemisesta, jossa Pohjolan emäntä kätkee taivaanvalot vuoren sisään, josta Väinämöinen ja Ilmarinen vapauttavat ne.

Kuu, ajankulku ja kohtalo

Kansanperinteessä tallennettujen tietojen valossa kuu on vaiheineen ollut itämerensuomalaisille huomattavasti tärkeämpi taivaankappale kuin aurinko.¹⁹ Kuun vaiheiden on uskottu vaikuttavan ihmisen tekojen lopputulokseen. Ajoittamalla työt oikeaan ajankohtaan niille saatiin paras mahdollinen lopputulos. Uskomukset kuvastavat muinaisten ihmisten ymmärrystä luonnon rytmeistä ja niiden vaikutuksesta elämään. Tieto kuun vaiheista on ollut hyvin yhtenäistä ja elävää Suomessa vielä muutama sukupolvi sitten.²⁰

Kuu on muiden luonnonilmiöiden tapaan saanut kansanperinteessä elävän muodon. Kuulla on, vuoden tapaan, ollut syntymä ja kuolema, alku ja loppu. Kuun elämänvaiheet luettiin taivaalta ja riimusauvoista. Kuun vaiheet muodostavat niin sanotun »taivaallisen kuun», joka kuvaa yhtä kokonaista kuunkiertoa erotuksena yhdestä kalenterikuusta (tammikuu, helmikuu, jne.). Taivaallinen kuu on kahden uudenkuun välinen aika: 29 vuorokautta, 12 tuntia ja 44 minuuttia. Kuunkierto jakaantuu neljään noin viikon pituiseen neljännekseen. Uuden kuun aikaa pidettiin kuun syntymän hetkenä.

Ensimmäisiä päiviä syntymän jälkeen nimitettiin alkukuuksi. Alkukuun päivät olivat osa uudesta kuusta alkanutta yläkuun eli kasvavan kuun aikaa, joka kattoi kuunkierron kaksi ensimmäistä neljänestä.

Yläkuu päättyi täysikuuhun, josta alkoi alakuu eli vähenevän kuun aika, joka kesti kaksi viimeistä neljänestä. Alakuun viimeisiä päiviä ennen uuden kuun syntymää nimitettiin loppukuuksi tai vanhaksi kuuksi. Puhuttiin myös kateen päivistä eli kuivista päivistä, jotka viittasivat tiettyihin viimeisiin päiviin kuunkierron lopussa. Monien uskomusten mukaan erityisesti kuunkierron viimeinen torstai oli hedelmätön kadepäivä. Silloin kaikki, mitä tehtiin, kuivui, lahosi ja kuoli pois.

Kadepäivän nimi viittaa siihen, että pahalla silmällä katsovien eli kateiden on ajateltu "kuivattavan" asioita; esimerkiksi lehmä kuivui pahan silmän vaikutuksesta eikä antanut enää maitoa. Kuun kuolonvaiheita heijastelevat päivät ovatkin nimenomaisesti kuivia päiviä eli kateiden päiviä, jolloin kaikki aloitettu kuivuu kasaan ja kuolee. Kuivien kadepäivien vastakohtana olivat niin sanotut tuoreet päivät, joihin kuului koko yläkuun aika mutta eritoten yläkuun 8. ja 9. päivä. Päivät olivat otollista tehdä jotain hedelmällisyyttä vaativaa kuten istuttaa taimia.

Yläkuun ja alakuun vaikutuksen voi yksinkertaistaa seuraavasti: yläkuu kasvattaa, alakuu hävittää.²¹ Yläkuulla päivät ovat tuoreita ja täynnä kasvua edistävää voimaa. Kaikki, minkä halutaan kasvavan, aloitetaan yläkuulla. Alakuu vuorostaan kuivattaa ja hävittää. Kaikki, minkä häviämistä tai vähentymistä halutaan edistää, otetaan käsittelyyn alakuulla. Myös vuorokaudenajan uskottiin vaikuttavan lopputulokseen. Kasvattavat työt aloitettiin aamupäivällä, sillä päiväkin oli vielä kasvava. Tuhoavat työt aloitettiin iltapäivällä. Puolenpäivän aikaan ei aloitettu mitään, sillä mikään ei silloin edistynyt vaan päiväkin seisoi hetken paikallaan.

Kuutar, kuun jumala, vaikuttaa olevan myös jollain tavalla tekemisissä ihmisten kohtalon kanssa. Asia vaatii kuitenkin hieman selvennystä. Aloitetaan taustoittaminen edellä mainitusta ison tammen myytistä. Kertomuksen alussa kolme tai neljä neitosta lähtee näyttämään heinää.

Oli ennen nel'ä neittä
koko kolme morsienta

lähetih hyö heinän niittoh,
eli korttchen koruh.

Runon virolaisessa versiossa samat neljä neitoa lähtevät harjaamaan merta kultaisella luudalla tai kampaamaan sitä kultaisella kammalla.²² Neidot ovat todennäköisesti samoja kuin itämerensuomalaisessa runoissa esiintyvät neljä kutojaneitoa. Nämä neljä kutovaa neitoa tapaamme esimerkiksi tunnetussa virolaisessa regilaulussa.

Mis seel sormukse sisessa?
Neli noorta neitsikesta:
üks seel kuab kuldavööda,
teine vaalib vaskivööda,
kolmas poomib pollesida,
neljas nutab noorta miesta.

Virolaisen tutkijan Aado Lintropin mukaan runoissa annetaan ymmärtää, että nämä neljä neitoa ovat taivaallisia olentoja Seulasten tähtiryhmässä maailmanpuun latvassa. Seulaset on useimmiten virolaisessa kansanomaisessa tähtitieteessä esiintyvä tähtijoukko. Seulasista mitattiin aikaa, ennustettiin vuodenaikojen säitä ja viljasadon onnistumista. Seulasten kutojaneidoilla tuntuu siis olevan yhteys tulevaisuuden ennustamiseen ja sitä kautta ihmisten kohtaloon. Ei ole siis yllättävää, että kansanperinteen tutkijat ovat Lintropin mukaan verranneet Seulasten neitoja kreikkalaisen ja skandinaavisen mytologian kohtalottariin, joiden tehtävänä oli kehrätä ja katkaista ihmisen elämänlanka.

Lintropin mukaan eräässä Inkeristä tallennetussa runoversiossa taivaallinen kutojaneito yhdistetään suoraan ihmisen kohtaloon ja ajatukseen elämänlangasta. Runossa mainitaan neljän neidon sijasta enää vain yksi neito, jonka kerrotaan ”kutovan kultakangasta” ja ”helskyttävän hopeaista” kirjokannen alla. Yksi neidon kutomista langoista katkeaa ja neito purskahtaa itkuun.

Mikä kirjokannen alla?

Neittoi kirjoikannen alla.
Mitä neittoi tekköö?
Kultoikangasta kuttoo,
hopeaista helkyttää.
Taittui yksi kultoilankoi,
helähtyi hoppealankoi,
neittoi täytyi itkömään.

Runo jatkuu kuvauksella siitä, miten tytön kyyneleet valuvat pitkin hänen poskiaan ja putoavat rintaneulalle. Eräissä runoversioissa tytön valuvista kyynelistä syntyy kolme jokea, joista muodostuu kaksi tai kolme mäkeä. Mäelle kasvaa kolme koivua ja koivun latvassa kukkuu kolme käkeä. Runossa kerrotaan, että käki kukkuu sille ihmiselle, jota kohtalo odottaa. Yhteys langan katkeamisen ja ihmisen kohtalon välillä on siis sangen ilmeinen. Inkeriläisessä runossa kutojaneidon sanotaan olevan Kuuttaren tytär.

Ajoi Kuutarmoin kujalle,
Päivöttären tanhavalle
Kuuttarin tytär kuttoo,
kultoikangasta kuttoo,
hopiaista helkyttää.
Taittui yksi kultoilanka,
helkähti hoppiälanka.
Täytyi neittoi itkemää.
Itki neittoi, kyynel vierii
punaisille poskillee,
heleille helmoillee,
vielä vierii helmoiltaa
suuren varpaan nennää.

Meillä on siis ihmisten elämänlankoja kutova taivaallinen neito (tai useita neitoja), joka yhdistetään sekä Seulasiin että kuuhun. Seulasten merkitys kohtalon kannalta on helppo ymmärtää. Tähtiryhmä on ollut virolaisille, mahdollisesti muillekin itämerensuomalaisille kansoille, taivaankannen

tärkeimpiä kohteita, josta tulevaisuutta ja kohtaloa on ennustettu.²³

Mutta miksi neitoa sanotaan Kuuttaren tyttäreksi? Tämäkin yhteys on symbolisesti luonteva. Uskontotieteilijä Mircea Eliade on havainnut, että kuulla on ollut muinaisille ihmisille paitsi tärkeä käytännöllinen merkitys ajanlaskun apuna, niin myös suuri symbolinen merkitys elämän kiertokulun kuvastajana. Tämä siksi, että kuu kokee kiertonsa kuluessa ikuisen elämänkierron: syntymän, kuoleman ja uudelleensyntymisen. Muinainen ihminen huomasi maanpäällisten asioiden heijastelevan kuun syntymisen ja kuoleamisen sykliä. Juuri tähän perustuu uskomusperinne kuun vaiheista asioita ”lisäävinä” tai ”vähentävinä”. Lisäksi Eliade huomauttaa, että kuuhun yhdistyy maailman uskomusperinteissä kutomisen, kohtalon, elämänlangan ja kuoleman symboliikkaa.²⁴

On siis varsin luontevaa, että itämerensuomalaisen perinteen ”kohtalon neito” on kuun tytär. Ihmisten kohtalot kudotaan taivaissa kirjokannen alla, maailmanpylvään tai maailmanpuun latvassa, missä neito kutoo hopeisia elämänlankoja kultakankaaseen. Lopputuloksena hopealangoista syntyy kaiken elämän kuva, ihmisten yhteen kudottujen kohtaloiden kokonaisuus. Kun neito vahingossa katkaisee elämänlangan, hänen kyynelensä valuvat kolmeksi joeksi, kolmeksi mäeksi ja kolmeksi niiden laella kasvavaksi koivuksi. Koivun latvassa kolme käkeä kukkuu kohtalonmerkiksi ihmiselle, jonka hopealanka on katkennut.

Koska Kuutar ja hänen tyttärensä vastaavat ihmisten kohtalosta, on luonnollista, että suomensukuiset kansat ovat pitäneet uudenkuun aikaa sopivana hetkenä pyytää taivaista hyvinvointia ja onnea tulevaisuutta varten. Mervi Naakka-Korhosen mukaan eräs sukukansojen vanha tapa on tervehtiä vuoden ensimmäistä uutta kuuta ja toivoa hyvinvointia, vaurautta ja onnea. Udmurtit ottavat uudenkuun nähdessään lakin päästään ja sanovat: »Inmar (taivaanjumala) antakoon terveyttä!». Samanlaista tapaa ovat Naakka-Korhosen mukaan noudattaneet myös muinaissuomalaiset, virolaiset, ruotsalaiset, norjalaiset ja tanskalaiset.²⁵

Veden väki

Loitsuissa vesi on vanhin veljeksistä tai sisarista. Puhutaan myös veden työstä, joka nostetaan lähteestä mukaan parantamaan sairauksia. Pyhästä lähteestä tai

joesta taikka muusta maagisesti merkittävästä vesistöstä oikeilla toimituksilla ostetun veden avulla uskottiin voitavan parantaa sairauksia. Vesi on ollut ennen kaikkea parantava voima, kuten Väinämöinen on sekä ensimmäinen parantaja että vedenjumala.

Vedenhaltija

Vedessä uskottiin olevan veden väkeä, jota hallitsi tai ilmensi vedenhaltija. Kalastajan ja vedenhaltijan suhde oli ystävällinen.²⁶ Kalastaja puhutteli vedenhaltijaa monenlaisilla kunnioittavilla ilmaisuilla kuten »Ve'en ahti armollinen, ve'en kultainen kuningas» tai »ve'en isäntä, ve'en emäntä». Kalastaja lepytteli vedenhaltijaa ja toimitti hänelle uhreja ja sai palkinnoksi tästä hyvän kalaonnen. Vedenhaltijaa kiitettiin saaliista antamalla sille vastalahjaksi joko rahaa tai hopeaa tai useimmiten kalansaaliin ensimmäinen kala taikka ensimmäisen kalan pää. Myös kevään ensimmäisestä kalansaaliista annettiin aina lahja vedenhaltijalle. Vedenhaltija saattoi ilmestyä kalastajan iltanuotiolle ja hänen ulkomuodostaan pääteltiin tulevaa kalaonnea.

Vedenhaltijan saattoi suututtaa rikkomalla kalastukseen liittyviä tabuja.²⁷ Eräs tällainen tabu oli väkien erossa pitäminen: veden väki ”pilaantui” metsän väen vaikutuksesta. Tämän takia metsästysretkellä vältettiin kalastusta eikä riistaa ja kalansaaliita asetettu maahan sekaisin. Monissa muissakin muinaisissa itämerensuomalaisissa uskomuksissa korostuu ajatus, että vastakkaiset väet, kuten miehen ja naisen väki ja varsinkin näitä kuvastavat esineet, tulee pitää erillään.²⁸ Veden väkeä käytettiin kalman karkotukseen, joten vesi on siis katsottu kuoleman vastavoimaksi, mikä selittyisi aiemmin mainitulla kaaoksen veden symboliikalla. Uskottiin myös, että ensimmäisenä vesistöön hukkuneesta ihmisestä tuli sen vedenhaltija.²⁹

Nykysuomalaiset mieltävät veden haltijaksi useimmiten jumalolennon nimeltä Ahti. Ahti-sanalla on kaksi merkitystä. Ensimmäinen Ahti on kiistattomasti historiallinen nimi.³⁰ Pohjolan raukoilla rajoilla on elänyt muinaisuudessa Ahti-nimisiä mahtimiehiä, joista on sittemmin tulleet kansanperinteen sankareita. Sitten on erillinen jumalallinen Ahti, joka Agricolan mukaan »vedestä kaloja toi» ja jonka myös Jusleniuksen sanakirja tuntee Ahtonimisenä vedenjumaluutena ja näkin vastineena.

Loitsurunoissa Ahti saa tavallisesti määreekseen veden tai meren: »Veen Ahti armollinen!» ja niin edelleen. Lisäksi veden Ahdin ohella runoissa tavataan myös metsän, maan ja tuulen Ahti. Tämän voi selittää joko sillä, että Ahti on kehittynyt vedenjumalasta yleiseksi haltijanimeksi tai sitten se on alun alkujaan tarkoittanut merkittävässä asemassa olevaa ihmistä ja saanut siitä haltijan merkityksen. Vellamo on Ahdin kertosana, jonka alkuperäksi Kaarle Krohn on arvellut muun muassa veden määrettä »vellova». Vellamo ei välttämättä ole naisellinen nimi, joten Lönnrotin ajatus Vellamosta Ahdin vaimona ei ole vakuuttava.³¹

On siis todennäköistä, että käsitys Ahdista vedenjumalana on myöhäissyntyistä vaikutusta. Merkittävää hallitsijaa kuvaava ahti-sana on muuttunut vedenjumalan erisnimeksi. Joidenkin tietojen mukaan Ahti on ollut myös hylkeen emuun, sen haltijan tai lajisielun, nimi. Hylkeenpyytäjien kulttuurissa vesien suurinta ja arvostetuinta eläintä olisi siis hyvinkin saatettu nimittää veden kuninkaaksi, mistä nimi olisi myöhemmin muuttunut tarkoittaman vedenhaltijaa, vesien kuningasta.³² Vielä yksi vaihtoehto on, että Ahti-sanan alkuperä on ansojen ahtaamisessa eli pyydyksen virittämisessä. Ahti-sana esiintyy tässä merkityksessä myös kansanrunoudessa: »Minun pyytöpäivinäni, minun ahtiaikoinani». Näin ahti eli pyydys todella »vedestä kaloja toi» niin kuin Agricola kirjasi ylös.³³

Jääsilvät ja jänkäkoirat, suomalaista kalamytologiaa

Kaloihin liittyvä kotimainen uskomusperinne on jopa kansainvälisesti tarkasteltuna erittäin rikasta. Tämä kuvastaa suomalaisten ikivanhaa yhteyttä veteen ja sen viljaan elämän antajana. Seuraavassa suomalaisia kalaukskomuksia kansanperinteen ja Marita Råmanin kirjan *Mulurautunen: Ruutanalliset säkeet* pohjalta.³⁴

Särki on yleinen ja tavallinen kala, joten se ei saa kansanperinteessä osakseen tavatonta mielenkiintoa. Sen mainitaan saapuvan kuulemaan Väinämöisen soittoa. Eräässä runossa särki esiintyy pienisyömäisyyden ja suppusuisuuden vertauskuvana. Kalassa käyminen on ollut yleinen kiertoilmaus lemmenseikkailuille. Marketan ja Anteruksen runossa salasuhteeseen viitataan puhumalla särjen, kutukalan, syömisestä. Myös lahnaa on kutsuttu kutukalaksi.

Lahna on ollut myös haukkumanimi moraaliltaan höllälle naiselle.

Ruutana on hyvin monimerkityksellinen ja maaginen kala. Ruutana on tarkoittanut särkikaloihin kuuluvan kalalajin lisäksi myös kulkutautia levittävää ihmistä, taudinkantajaa. Sanottiin, että »ruutana ei rupea kaikkiin», ruutanan tauti ei sairastuta kaikkia. Tässä voi nähdä yhteyden saamelaiden myyttiseen Rutaan tai Rutoon, joka levitti sairautta ja kuolemaa. Sanonta »olla ruutanalla» tarkoittaa innostunutta ja kiihtynyttä tilaa. Transsiin vaipuvia tietäjä on sanottu intomielisiksi. Näillä asioilla voikin olla yhteys. Sitkeänä lajina ruutana voi elää vaikeissa luonnonolosuhteissa, kuten vähähappisissa lammissa, myös erämaiden laskujoettomissa umpilammissa, joita on pidetty pyhinä saivoina. Ehkä siksi, että niiden pohjasta on ajateltu olevan yhteys vainajalaan.

Eräs toinen merkitys ruutana-sanalle on karja- ja saalisonni. Tätä onnea uhkasivat sairaudet ja kateet siinä määrin, että ruutana on kääntynyt tarkoittamaan myös epäonnea ja vikaan menevää toimintaa. Joillain murrealueilla ruutana on ”suutarin” tapaista epäonnistumista. Eräiden uskomusten mukaan kölipuun mukana metsästä saattoi tulla laivaan paha kölinhaltija, jota myös kutsuttiin ruutanaksi. Råman yhdistää ruutanan myös sellaisiin kiusanhenkiin ja karjasairauksiin kuin mara ja para. Ehkä syvällä korvessa saivolammen pohjamudassa lymyvä ruutana on maatalousyhteisölle harmia tuovien maran ja paran kaukainen esimuoto.

Lohikaloilla on ollut paljon erilaisia nimityksiä. Tämä kertoo arvostuksesta. Lohta on arvostettu ruokapöydässä ja kauppatavarana. Lisäksi sillä on yhteys koskeen ja kosken voimaan. Toisinaan koskessa pyristelevä lohi repii vatsansa rikki teräviin kallioihin, aivan kuten Lemminkäinen tuli silvotuksi Tuonen jokeen. 1500-luvun historioitsija Olaus Magnus nimitti lohta louhikalaksi ja yhteys Louheen on mahdollinen. Hiukan maallisemmassa merkityksessä lohi ja siika mainitaan Kantelettaressa kurjuuden vastakohtana, niitä kaivattiin ruokapöytään.

Lohen ja siian suhde kansanrunouskuvastossa on vastakkainen. Siika on naisellinen, lohi miehinen. Loheen liitettyjä tarina-aiheita ja ominaisuuksia ovat kuteminen, voima, vauraus, toimeliaisuus ja laulutaito (loitsinta). Lohi näkyy myös taivaankannella, Otava-sanana yksi merkitys on nimittäin lohiverkko. Kirjokannen loisteen voi siis ajatella vertautuvan lohen suomukyljen säihkeeseen.

Ahven on Suomen yleisin kala. Siihen on suhtauduttu kaksijakoisesti. Haluttu kala ahven on ollut silloin, kun se on iso ja rasvainen. Tällaista yksilöä on kutsuttu murukalaksi. Sen vastakohtana kirokala, pieni ja ruotoinen kala. Ahveneen kohdistuu myös maaginen taikaperinne. Ahvenia on helppo nostaa vedestä, joten ahvenen maaginen merkitys ei selity kalan pyydystämisen hankaluudella. Ahvenia ongittaessa yleinen taikakeino oli sylkäistä onkeen. Samalla saatettiin myös loihtia:

Ahven armas, köyryniska,
Tahi särki, suloinen silakka,
Tahi lahna, laupias lotukka,
Tahi hauki, hyvä
Hammasniekka,
Tule onkeen ottamaan
Väkärautaan veäntämään!
Ota suulla suuremmalla,
Leuvalla leveämmällä!

Myyteissä ahven on usein keskeisessä asemassa. Lemminkäinen, verevä ja komea Kaukomieli, kasvoi lapsuutensa ahventen voimalla. Ahvenapajat olivat syynä verikoston kierteseen Untamon ja Kalervon välillä. Suuri veljessota sai alkunsa kalavesiriidasta. Kantelettaressa Väinämöinen opastaa veljeään ja esittää ruokatabun: ahvenen alainen puoli – mäti – ei ole terveellistä syötävää:

Ei sinun pitäisi syöä
Ei sinun, ei muienkana,
Siian suolta, hauin vuolta,
Ahvene alaista puolta,
Kuujasen kutumätiä.

Kantelettaressa nuoren emännän tai piian osaa kuvaavassa runossa ahven mainitaan tuppisuisuuden ja umpimielisyyden perikuvana.

Salakka on solakka, iloluonteinen pintavesien kiitäjä. Vanha kansa tunsi salakan pienenä ja vikkelänä »jääsilmänä». Kummallista kyllä, eräissä lähteissä

salakkaa kutsutaan pääskyksi. Kantelettaressa kerrotaan, että piian odotettiin olevan kuin salakka: pieniruokainen ja nopea toimissaan.

Hauki on merkittävyytensä perusteella kalojen johtaja. Hauki on kalevalainen järviseutujen kalaemuu. Saamelaisille vastaava haltijaeläin on sampi, Laatokassa mahtikala oli monni. Hauen nimet, kuten vesisusi ja jänkäkoira, korostavat kalan petomaista luonnetta. Hauki tiedettiin myyttiseksi ja hirmuiseksi kalaksi. Haukea kohtaan tunnettiin kunnioitusta ja jopa pelkoa. Tässä kalassa koettiin jotain kaoottista, järjen ja järjestyksen vastaisuutta. Lisäksi hauki symboloi ahneutta, veenkoira kahmi suuhunsa pikkukaloja ahmatin tavoin.

Taikamenoissa hauen luilla, erityisesti pääluilla, oli suuri merkitys. Väinämöinen sai hauen leukaluista kaunisointisen kanteleen, henkisen rikkauden lähteen. Hauki on ainoa kala, jonka kalevalamittainen syntyruno tunnetaan, mutta sekin on pirstaleinen, sekava ja vaikeaselkoinen. Syntyrunoa voidaan kuitenkin tulkita niin, että hauki olisi muiden myyttisten sankareiden tapaan laskeutunut maahan taivaalta käsin.

Eräessä runossa Lemminkäinen putoaa veteen yrittäessään katkoa hauen päätä. Koska kevätauringon lumeen sulattamat pälvät on tunnettuna myös haukina, niin Lemminkäisen putoaminen voi olla Råmanin mukaan vertauskuva päivän painumisesta mailleen tai lunta sulattavasta kevätauringosta. Tuonen haukena vesien susi oli myös marraskala, kuoleman enne.

Vanha kansa tiesi kertoa, että hauen päässä on sata luuta. Kaikilla näillä on ollut oma nimensä, vaikka monet nimet ovat jo unohtuneet. Tunnettuja luiden nimiä ovat esimerkiksi pisteliäs »äitipuolen käsivarsi», kolmihaarainen »lapintuoli» ja »länkiluu». Hauen leukaperistä löytyy jopa »ryssänjumala». Monien luiden nimet viittaavat maatalouteen ja kyntötöihin sekä toisaalta kalastukseen ja vesillä liikkumiseen.

Hauen päätä on myös käytetty arpaluuna. Samuli Paulaharju tietää kertoa, että lappalaiset arpoivat kalastuspaikkaa haen päätä nakkaamalla. Myös koukkuluuta käytettiin arpaluuna. Se kertoi, mistä suunnasta vieraita oli tulossa. Toisaalta hauki oli Pohjois-Suomen asukkaille lähes tabu. Lapin tietäjät eivät syöneet jänkäkoiraa, ehkä siksi, että huonojen sielujen katsottiin päätyvän hauen suoleen. Hauen pääluiden nimet viittaavatkin maatalouden ja kalastuksen lisäksi myös tietäjälaitokseen ja shamanismiin.

Erityisen läheinen yhteys hauella on viljaan. Yleensä kalojen uskottiin pilaavan viljan kasvun. Pellon pystyi esimerkiksi pilaamaan, jos varasti sieltä kolme orasta, pani ne elävän kalan suuhun ja päästi kalan menemään. Taustalla on tässäkin nähtävästi ajatus maan (pellon) väen ja veden välisestä vastakkainasettelusta. Hauen luilla pystyi kuitenkin myös lisäämään sato-onnea. Eräs tapa oli sitoa yhdeksän hauen leukaluut punaiseen lankaan ja panna ne kylvövakan ympärille. Tästä vakasta kylvetty sato oli viljava. Lisäksi siemeniä kylvettiin maahan hauen päälukaan läpi.

Suoranaisia tietoja hauen palvomisesta ei ole, mutta sen myyttisen aseman tärkeyttä korostavat tarinat hausta tulikipunan tuojana, tulilinnun kynsiin joutujana sekä kytkennät Ilmarisen ja Väinämöisen urotekoihin. Kosintamyytissä Ilmarinen kantaa Tuonen hauen pään Pohjolan emännälle voitonmerkinä. Tulikipunarunossa Ilmarinen iskee tulikipunan taivaasta, jonka siika nielaisee. Tulennielijälle tulee pian tukalat oltavat, mutta se pääsee tuskistaan, kun kuha söi sen. Lopulta kuha päätyy hauen kitaan. Hauen taas pyydystävät ihmiset, jotka saavat tulikipunan kalojen vatsasta. Tulikipuna selittää ehkä hauen roolia peltorituaaleissa, hallitsihan hauki tulta ja sitä kautta kaskipaloa.

Aljohauet olivat kaivoissa tai lähteissä eläneitä haukia, joiden rooli oli samantapainen kuin eteläisten inkeriläisten lemmikkikäärmeillä. Aljohauki oli suojeleva haltijakala. Kaivo tai lähde rinnastuu tässä myyttiseen erämaan saivoon, umpilampeen. Lisäksi hauki söi kaivosta sammakoita ja toimi vedenlaadun mittarina – ennen vanhaan vihatun naapurin kaivon myrkyttäminen kun ei ollut täysin tuntematon ilmiö.

Kampela on suojavärinsä ansiosta huomaamaton, miltei näkymätön kala. Se on erakko, pohjan tuntumassa viihtyvä jurottaja. Kampelasta ei saa tekemälläkään pintavesien vikkelää salakkaa tai ylväästi kohti ilmoja ponnistavaa lohta. Kampela, kansan suussa »kampra», on antanut nimen myös kumpuralle eli kömpelyydelle. Vanha kansa on ihmetellyt, mitä kampela on tehnyt maailman alkuaikoina ansaitakseen rujan olomuotonsa. Toisaalta kampelan nahka on sopinut oivallisesti pukimien ja jalkineiden valmistukseen. Lisäksi sitä on pidetty maukkaana ruokakalana.

Siika on perinteisesti ollut Pohjois-Suomessa erittäin arvostettu kala, toisin kuin tabumaisen halveksittu hauki. Pohjoisen kiviseidoilla on uhrattu siikaa

ammoisista ajoista. Siika on myös kalevalaisessa runoudessa morsiamen ja kosittavan neidon hellittelynimi.

Monnia on kutsuttu muun muassa limasilmäksi ja sammalsuuksi. Se on aina ollut erikoisuus, monnia on tavattu Suomessa vain tietyillä seuduilla. Euroopan suurimpana järvikalana monni voi kasvaa 2-3 metrin mittaiseksi ja painaa hirven verran. Monni on kuollut Suomesta sukupuuttoon, mutta sitä tavattiin Hämeessä vielä 1800-luvulla. Råman tulkitsee myyttien merihirviön, Iku-Turson, monniksi. Väinämöinen kutsuu vesien tursasta äijönpojaksi. Turisas lupaa lopulta olla ilmestymättä Väinämöisen alueen ihmisille, kuin enteenä tulevasta sukupuutosta. Epätavallisen kokoinen monni on ollut myös verkosta löydettyä marraskala ja kuoleman enne.

Juukalaiset ovat nimittäneet kuhaa muun muassa eväkorvaksi, porkkasilmäksi ja valkeapinnaksi. Jo Olaus Magnus kertoi uskomuksesta, jonka mukaan kuha ja hauki ovat liittolaisia lämpimissä kesävesissä, mutta syksyllä välit viilenevät, kunnes kuhasta tulee lopulta hauen talvivihoillinen. Myyteissä kuha on tuttu kala Väinämöiselle. Hän onkii kuhaa ja varoitti kajoamasta sen kutuun. Kuha myös osallistuu edellä mainittuun tulikipunan kiertokulkuun. Kuha on sameiden vesien arvoituksellinen kala. Rantavesien viidakoissa lurittelee keltainen pikkulintu, kuhankeittäjä, joka on saanut nimensä kuhan mukaan.

Ankerias vaeltaa Suomeen kaukaa Sargassomereltä. Ankeriaan kuolinkamppailun sitkeydestä liikkui huhuja vanhan kansan keskuudessa, sen kerrotaan jopa uineen päättömänä yli Suomenlahden. Ankeriasta on kutsuttu airokalaksi ja airokkaaksi. Sen lihaa ei syöty, mutta nahasta tehtiin tuppivöitä ja remmejä. Ankeriaan ajateltiin olevan käärmeiden sukua ja pelkäävän ukkosilmaa. Ukkosilmalla ei ankeriasta kuulemma saa tuulastettua. Tässä vaikuttaa olevan yhteys Ukon, käärmesymboliikan ja vesimaailman kanssa.

Made on synkeä Manalan Matti, evätön pohjakala, joka on rinnastettu toisinaan käärmeseen. Made kuuluu turskakaloihin. Kalevalainen runous taas yhdistää sekä turskan että mateen Manalan ja kuoleman valtakunnan kaloiksi. Made mainitaan harvoin kansanrunoudessa, ja silloinkin se rinnastetaan usein Tuonen haukeen. Pohjan akka kieltää antamasta tytärtään kosijalle kovin sanoin:

Ennen työnnän tyttäresi,
Laitan lapseni vakavan
Koskekehen kohisevan,
Palavahan pyörtehesen,
Tuonen matikan suuhun,
Tuonen hauin hampahisin.

Tulen väki

Kansanrunouden tutkija Kaarle Krohn väittää kirjassaan *Suomalaisten runojen uskonto* (1915), että tulenpalvonnasta ei ole varmoja merkkejä muinaissuomalaisessa uskomusperinteessä. Varsinaisista tulelle kohdistetuista uhrimenoista ei käsittääkseni olekaan tietoja, mutta jos tulenpalvonnalla tarkoitetaan yksinkertaisesti tulen pyhittämistä ja rituaalista käsittelyä, niin muinaissuomalaisten voidaan mielestäni sanoa olleen tulenpalvojia.

Tähän vaikuttaa kolme syytä. Ensinnäkin tulella on muinaissuomalaisessa mytologiassa jumalallinen alkuperä. Toisekseen juhlatulen polttaminen ja rituaalinen sytyttäminen on ollut keskeisessä asemassa useissa entisajan juhlissa.³⁵ Kolmanneksi tulella on uskottu olevan yliluonnollista voimaa pahaa karkottavana alkuaineena.³⁶ Aloitetaan kuitenkin tulen jumalallisesta alkuperästä. Syntyrunojen mukaan tulen synty taivaassa.

Iski tulta Ismaroinen,
välähytti Väinämöinen,
iski tulta ilman piittä,
ilman taulatta tavotti,
iski taulatta maolla,
kirjavalla käärmeHELLÄ,
selvällä meren selällä
lakeilla lainehilla

Tulen synty ja voima

Syntyrunossa tulen iskee Illamoinen, Ilmamoinen, Ilman rinta, Ismaroinen tai

Ilmarinen. Nimet viittaavat kiistattomasti Ilmariseen. Toinen tulen syntyyn osallistuva hahmo on Ilmarisen veli Väinämöinen. Tuli isketään syntyrunoissa aina merellä tai merikivien välissä. Mitä tästä voidaan päätellä? Todennäköisesti ainakin se, että tuli on tullut maailmaan aikojen alussa, alkumeren aikaan.

Tulen syntyyn liittyy useissa runoissa myös käärme. Kaarle Krohnin ja Unto Salon tulkintojen mukaan tämä käärme on salama.³⁷³⁸ Jos näin on, kyse on erittäin vanhasta myyttisestä ajattelusta, jolla voi olla yhteyttä esimerkiksi Äänisen käärmeaiheiseen kalliomaalaukseen tai jopa kampakeraamisiin kuvioihin. Ukkoa käsittelevässä artikkelissaan Unto Salo osoittaa, että salama on yhdistetty käärmesymboliikkaan monissa Euroopan ja Lähi-idän esikristillisissä kulttuureissa. Mielenkiintoisesti Salo huomauttaa, että Pohjanmaan murteissa »Pitkänen» on tarkoittanut käärmettä.³⁹ Hän muistuttaa myös kyykäärmeen sahalaitaisen selkäkuvion ja salamalan yhteydestä. Käärme ja salama tuntuvat siis yhdistyvän myös suomalaisessa perinteessä.

Tulen iskemisen jälkeen tapahtuneesta on muutamia erilaisia versioita. Yhden runotyypin mukaan tulikipuna putoaa mereen, jossa sen nielee siika. Tuli polttaa siikaa, jonka hotkaisee kitaansa lohi. Lohi tulee vuorostaan hauen syömäksi. Ukko-Ilmarinen vaeltaa alkumeren aaltojen yllä etsimässä kirvonnutta tulikipunaansa. Lopulta hän löytää kalan, jonka vatsassa kipuna on. Väinämöinen saapuu apuun nuottansa kanssa. Kolmen päivän kalastuksen jälkeen jumalat saavat saaliiksi hauen, jonka Ukko halkaisee puukollaan. Hauen vatsasta paljastuu siika ja sen sisältä lohi, jonka vatsasta tulikipuna saadaan lopulta maailmaan.

Kertomuksessa tulen saapumisesta maailmaan ovat siis vahvasti läsnä sekä taivaan jumala että veteen yhdistyvä Väinämöinen. Toisessa runotyypissä isketty tulikipuna päätyy ilman immen käsin, josta se putoaa tupaan. Siellä se polttaa neidon rinnat ja isännän parran. Kipuna matkaa Aluejärven aaltoihin ja sieltä polttamaan maita ja soita. Lopulta ihmiset tuovat sen metsästä tuvan tulisijaan, jossa tulesta huolehditaan ja sen annetaan levätä öisin kipunana hiilten alla.

Kertomus selittää ihmisen ja tulen yhteisen taipaleen alkua. Huolimatta siitä, tai juuri sen takia, että tulen alkuperä on jumalallinen, on tuli vahvasti ristiriitainen olento. Tuli on hyvä renki, mutta huono isäntä. Valkea tarjoaa ihmisille lämpöä ja valoa, se polttaa kaskimaan hedelmälliseksi ja paistaa ruuan

syötäväksi. Sepän käsissä maan rautamalmin, tulin, veden ja ilman synnyttävät auroja, työkaluja ja aseita. Ihminen on tulen ja raudan avulla nostanut heimokuntansa kukoistukseen, rakentanut sivilisaation. Raudan tapaan tulikin on kuitenkin vaarallinen isäntä. Irti päässyt tai vihollisen sytyttämä tuli polttaa ihoa, tuhoaa tuvan ja tappaa karjan. Rauta ja tuli ovat kääntyneet ihmisten käsissä ihmisiä vastaan.

Tulen vihoja, eli palovammoja on parannettu loitsusanoilla. Tietäjien loitsuissa kuvattuja aseita tulta vastaan ovat tulen ikiaikaiset viholliset: vesi, jää ja kylmyys. Monissa loitsurunoissa kuvaillaan, miten poika tai tyttö lähetetään hakemaan palovammat parantavaa jäätä ja hyhmää Pohjolasta. Kerrotaan myös Pohjan hyisestä joesta tai merestä, jossa palovammojen tuska helpottaa. Toisinaan vilvoittava vesi tulee taivaalta. Sen lähettää neito tai poika pilven reunalta. Tämä auttaja viskoo palovammojen päälle vettä, lunta tai jäätä.

Yhdessä loitsussa Porotyttö Pohjan neito polttaa itsensä. Pohjolasta laukkaa hyinen ori. Tyttö ottaa jäätä hevosen suusta ja jäähdyttää sillä vammansa. Toisessa runossa neito matkustaa Pohjolan kylmään kylään. Hän viettää kolme yötä jäisen lapsen vuoteella, jotta saa parantavaa jäätä mukaansa. Eräässä loitsussa tulen kukistaa itse Väinämöinen. Tulen syntyä todistanut vaka vanha hyydyttää tulen vihat veistämällä siihen kappaleita jäätä.

Tuli oli myös keskeisellä sijalla monissa muinaissuomalaisten juhlissa. Vanha kansa poltti suuria juhla-valkeita ainakin kolmena ajankohtana: pääsiäisenä, helana eli helluntaina sekä juhannuksena. Kokkojen polttaminen ajoittui siis kevään ja kesän ulkojuhliin, joita vietettiin talvikauden päättymisen jälkeen viheriöivässä luonnossa.⁴⁰ Liekehtivän tulen voidaankin symboloida kuvastavan luonnon keväistä kasvuvoimaa. Juhla-valkeiden ääressä iloittiin, laulettiin ja tanssittiin.

Juhlatulien uskottiin varmistavan hyvä sato ja runsas karjaonni. Valkeiden pääasiallinen tarkoitus vaikuttaa kuitenkin olleen vahingollisten henkien karkottaminen ja puolustautuminen niiden tuottamia vahinkoja, varsinkin tauteja ja kipuja vastaan. Sekä juhannukseen että pääsiäisen lankalauantaihin liittyy ajatus liikkeellä olevista pahoista voimista. Tuli tiedettiin Kustaa Viikunan sanoilla sellaiseksi »alkuaineeksi» jota kaikki pahat voimat pelkäävät. Eniten pahat voimat pelkäsivät väkevältä tuoksuvaa savua tervaista ja katajaista savua.⁴¹

Myös Matti Varonen (1888) korostaa muinaisten suomalaisten uskoa tulen

puhdistavaan ja suojelemaan voimaan. Varonen arvelee, että muinaisina aikoina tulen ajateltiin sekä karkottavan pahoja henkiä että kutsuvan suopeita henkiä paikalle. Vanhan pakanuudenaikaisen ajatteluun hiljalleen kadotessa ajatus suopeiden henkien houkuttelemista katosi. Jäljelle jäivät ainoastaan vihamieliset henget, jotka pidettiin pyhän tulen avulla loitolla.⁴²

Juhlavalkeiden sytyttämiseen liittyi ritualistisia sääntöjä, joilla korostettiin juhlavalkean pyhyyttä ja eroavaisuutta tavanomaisesta arkitulesta. Esimerkiksi helavalkea poltettiin joillakin alueilla vielä hyvinkin myöhäisessä vaiheessa ikivanhaan tapaan kitkatulena. Tästä voidaan arvella, että keväisen valkean polttaminen edustaa hyvin vanhaa perinnettä. Jollain alueilla juhlatuli piti sytyttää yhdeksästä puulajista.⁴³ Yhdeksän oli muinaissuomalaisilla kolmen tapaan merkittävä myyttillinen luku. Myös parantava terveyssauna piti lämmittää salaman iskemillä tai meren rantaan ajautuneilla puilla. Tässä nähdään mielenkiintoinen yhteys tulen syntytarinaan, jossa salama iskee alkumeren yllä. Tavassa onkin mahdollisesti ollut kyse tulen synnyn ritualistisesta jäljittelemisestä.

Vielä on syytä mainita jo aikaisemminkin sangen perusteellisesti käsitelty katajan ja tervan asema muinaissuomalaisen pyhän tulen rakennusaineina. Molempien uskottiin karkottavan paha ja puhdistavan hengellisesti. Esimerkiksi Karjalassa kalma häädettiin kuoleman jälkeen huuhtomalla lattiat ja ruumislaudat kylmällä vedellä ja savustamalla huoneet katajansavulla.⁴⁴ Terva, Väinämöisen hiki, oli kansanparannuksessa tärkeä parannuskonsti ja sairauden karkottaja. Yhdessä tuli, terva ja kataja olivat väkevä keino suopeiden henkien paikalle kutsumiseen ja vihamielisten voimien karkottamiseen.

Liekehtivä Lempo

Eräs kansanperinteen mystisimpiä jumalolentoja on Lempo, jonka on arveltu liittyvän sekä tuleen että Lempäälän pitäjän ja sen kirkonkylän Lempoisten nimeen. Juhla Kuisma on selvittänyt Lemmon olemusta ja alkuperää teoksessaan *Lemmon arvoitus*.⁴⁵ Joidenkin aiempien tutkijoiden käsitysten mukaan muinaiset lempääläiset olisivat palvoneet Lempoa rakkaimpana jumalanaan ennen kristinuskon saapumista. Paikka olisi siis saanut tästä nimensä. Eräs perinteenkantaja Kuokkalasta on todennut: »Mutta entisen

kuulemani mukaan Lemponen olis tullut siitä, kun kristinusko tuli tälle paikalle, ni lempo meni pois sitte». Lempoisista käytettiin vanhan kansan suussa muotoa Lemponen, asua Lemposissa, mennä Lemposiin. Kuisman mukaan tämä tarkoittaa ihmisryhmää tai kylää, jolla on lempo.

Mytologisena nimenä Lemmes, Lemmäs, Lemmas on s-päätteinen. Kuisman mukaan se viittaa Liettuasta saatuun balttivaikutukseen (vrt. Perkele-Perun). Lempoon liittyvän nimiperheen laajuus (Lempo, Lempi, Lemmas, Lemmäs, Lemmätär, Lemmitär, mahdollisesti myös Lemminkäinen) vertautuu ukkosenjumalan moniin toisintonimiin. Kummassakin tapauksessa muunnelmat kertovat sanan pitkästä iästä.

1700-luvulla julkaistussa maisterin opinnäytetyössä kerrotaan Lemmon olevan paha henki, joka on oleskellut kirkonkylän mäellä vuorenrotkossa, jonka nimi on Hijsi tai Hysu. Hiisihän on tarkoittanut alun perin pyhää kulttipaikkaa. Opinnäytetyössä mainittua paikkaa kutsutaan Ämmänristinmäeksi. Kuisma huomauttaa, että pakanallisella ajalla Ämmä on tarkoittanut naispuolista tietäjää. Katolisella kirkolla oli lisäksi tapana pystyttää risti kukistettuihin pakanallisiin kulttipaikkoihin. Onko paikalla siis ollut Lempo-jumalan kulttipaikka?

Kuisma tarkastelee pitkään Lem(p)-nimen merkitysisältöä ja sen mukaan nimettyjä paikkoja Suomessa. Hän päättelee, että Lem(p)-nimistö on vanhaa ja oletettavasti läntistä perua. Lisäksi nimistö on laadultaan sellaista, ettei nimen alkuperää voi pitää henkilönimenä. Paikannimethän on Suomessa yleensä pyritty palauttamaan joskus eläneiden historiallisten henkilöiden nimiksi. Lempi toki tiedetään muinaissuomalaiseksi nimeksi (Ihalempi yms.), mutta Kuisma ei siis pidä Lempoon viittaavien paikkojen nimiä alkujaan henkilöniminä. Mielenkiintoisena yksityiskohtana huomattava osa vanhimmista Lem(p)-nimistä liittyy niemiin.

Kansanrunoissa Lempo liittyy tuleen, raudan syntyyn ja hallitsemiseen sekä noituuteen. Kristinuskon saapumiseen jälkeen Lempo-sana sai uuden merkityskerrostuman kristillisenä paholaisena, josta se lopulta muuntui kirosanaksi. Lemmeksen liittymistä leppäpuihin Kuisma pitää tutkijoiden erehdyksenä, sillä ”leppä” on vanhastaan merkinnyt punaista väriä tai verta. Näissä yhteyksissä se on ollut siis kiertoilmaisuuksia tulelle.

Suomen kielen sana lempi on aikaisemmin merkinnyt tulta tai liekkiä.

Sanalle on vastineensa sukukielissä. Kuisman sanoin: »Samanlainen tuli, polte tai halu on siirretty kuvaamaan ihmisen sisäistä tilaa. Mieli palaa, rakkaudella on tuli, lemmellä liekki. Tämä ei ole niinkään kuvallista kieltä kuin suoraa lemmen kuvausta. Abstraktimmin lempi tarkoittaa intohimoa, rakkautta, naimaonnea, vetovoimaa, hyvänsuopuutta, hellyyttä. Lempiminen on merkitykseltään hellimistä ja rakastelua eikä romanttista iskelmäkieloa».

Kansanperinne tuntuu niin kutsutut lemmenkylvetykset, joilla pyrittiin kääntämään yleisesti miesten mieli kohti tiettyä tyttöä. Tätä toimintaa pidettiin luvallisena, mutta miehen sitominen magialla yhteen nimenomaiseen naiseen oli syntiä. Paras viikopäivä lemmennostatukseen oli sunnuntai tai torstai. Samassa tarkoituksessa tytöt hyppivät myös juhannustulien ylitse. Tulenväestä saatiin siis voimaa: sekä sytyttämään tytön oma luonto että levittämään tytön lemmenenergiaa maailmalle.

Kuisma lainaa Lauri Hakulista, jonka mukaan muinaissuomalainen *lempä on tarkoittanut mytologista tulta. Ilmeisesti tästä lempä- tai Lemmäs-käsitteestä on sitten erkaantunut käsitteinä Lempo (tulenjumala) ja Lempi (rakkaudenjumala). On myös mahdollista, että lempi ja lämpö ovat samaa juurta (ehkä myös lamppu). Yksi mahdollisuus on myös lempo-sanueen yhteys liekkiä tarkoittaviin sanoihin flame, Flamme, flamma. Merovingiaajan Lemminkäinen olisi siis Fleming, joko ”liekkipää” tai kansallisuudeltaan flaamilainen. Lempo liittyy rautaan, jota saatettiin tuoda eurooppalaisten yhteyksien kautta. Suomen kielessä kahdella konsonantilla alkavista sanoista jätetään pois ensimmäinen, joten flemms muuntuisi suomalaisessa suussa muotoon lemms.

Liekkiön Kuisma tulkitsee pallosalamaksi. Suomalaista Lempoa vastaa vatjan kielen lemmuz. Lemmuz esiintyy öisin ja on muodoltaan tulikerä. Viron kielessä tavataan puolestaan lemmis, joka tarkoittaa tulihäntää, tähdenlentoa. Kuisma katsoo näiden kaikkien (sekä para-sanan) viittaavaan taivaalla lentävään meteoriittiin. Myös suomalaisten kansanrunojen vähät viittaukset louhi- tai lohikäärmeeseen kertovat meteoriitti-ilmiöstä. Louhi tarkoitti alun perin pyrstötähteä josta se on siirtynyt muun muassa Pohjolan emännän nimeksi (tästä on lyhyt merkityssiirtymä noidannuoleen ja lentotautiin, katsottiinhan Pohjolan emäntä myös tautien äidiksi ja monien tautien katsottiin olevan pahantahtoisten ihmisten ampumia nuolia).

Lopulta Kuisma alkaa hahmotella sitä maailmankuvaa, johon Lempo ankkuroituu. Lempo on siis mytologista, pyhää tulta, joka tuli jostain näkyväisen maailman takaa. Lempoon liittyvät pyrstötähdet ja pallosalamat. Johannes Messenius kuvailee suomalaisten uskonnollista tilaa ennen kristinuskoa näin:

Mutta heidän uskostaan toiset kertovat
että kansa niin kuin hullu
palvoo aurinkoa ja kuuta
lohikäärmeitä ja käärmeitä
villieläimiä monia
jopa tulta.

Tuli ja lohikäärmeet tuntuvat siis kuuluneen tähän uskonharjoitukseen. Polttohautauksessa lempo oli myyttinen tuli, jolla vainaja siirrettiin tuonpuoleiseen. Rituaalituli yritettiin saada nousemaan mahdollisimman korkealla. Tähän käytettiin kehotusta: »Lempo soikoon», sillä soiminen (soida, soittaa, soihtu, soilo, soikea, sojo) tarkoitti merkitykseltään hohtamista, huokumista, lävitse päästämistä, kohoamista.

Kaskitaloudessa ja varhaisessa maanviljelyssä tuli merkitse maan uudelleen syntymistä. Kaskeamalla imitoitiin salaman sytyttämää paloa. Sillä myös pyhitettiin maa suvun käyttöön. Tällainen myyttillinen ja voittava rituaalituli, ehkä juuri Lemmes-nimelle tunnettu, opittiin tuntemaan Suomessa noin 5000 vuotta sitten. Tuli oli myös se voima, jolla pronssi ja rauta sulatettiin ja muutettiin aseiksi ja työkaluiksi. Näin pyhä tuli kytkeytyy osaksi elinkeinollista harppausta muinaishistoriassamme. Kuisma arvelee, että ajan elinkeinolliset muutokset heijastumista myös siinä, että tuli otettiin osaksi hautajaisia ja polttohautaus yleisty.

Kuisma palaa vielä Lempäälän nimen historiaan ja kertoo paikkakunnalla olleesta Lemmon kuopasta, jota vältettiin ja pelättiin. »Muinoin sinne heitettiin epämuodostuneina syntyneet lapset ja teilatut rikolliset». Perimätiedon mukaan kuoppa jäi rautatien alle (osin ehkä tarkoituksellisesti, koska vanha pelottava pakanallinen paikka haluttiin tuhota). Toisaalta vielä 1800-luvun kartoissa mainitaan syvä hiekkakuoppa Lempäälään kirkon lähistöllä. Kuisma esittää

mahdollisuuden, että kuoppa olisi voinut olla pienen meteoriitin synnyttämä. Näin se liittyisi hyvin osaksi Lempo-myyttiä.

Lemmon arvoitukseen liittyy vielä yksi sivujuonne. Lempäälän kirkko on omistettu Pyhälle Birgitalle. Birgitta on nimenä sama kuin Brigitte, mikä Kustaa Vilkun mukaan on alun perin kelttiläinen nimi ja tarkoittaa tulenjumalatarta. Myös Lempäälän Aimalan kirkon palosta kertovassa kalevalamittaisessa runossa esiintyy Lempoisten Tarikan talon Birgitta-piika, joka pelastaa palavasta kirkosta neljä pyhimyskuvaa. Entä liittyisikö Birgitta jotenkin aikaisemmin mainittuun tietäjä-Ämmän ristiin? Joka tapauksessa tuli ja myyttiset naishahmot tuntuvat liittyvän vahvasti Lempäälään.

Kuisma pohdiskeleekin, olisiko entisaikoina tuliroihu visualisoitu naiseksi, jonka tukka hulmuu. Tämä jumala otti helmoihinsa poltetut vainajat, antoi kaskimaahan hedelmällisyyden, liekutti järvimalmin raudaksi ja sääteli lempenasioita. Lempo olisi ollut siis muinaissuomalaisten »tulinen». Lempäälässä juhlittiin Vilkun mukaan Birgittaa aina lokakuun 7. päivä suuren juhlapäivän menoin. Voitaisiin puhua jopa Birgitta-kultista. Kuisman mukaan osa kultista palautuu selvästi kristinuskoa edeltäneeseen aikaan.

Yllättävä yhteys Lemmeksen ja Birgitan välillä voi löytyä hyönteismaailmasta. Hämeessä ja Etelä-Savossa leppäkerttua on sanottu pirkoksi tai leppäpirkoksi. Jos sen sai kiinni, saattoi esittää toiveita – aivan kuten tähdenlennonkin näkyessä. Leppäkerttu on myös maanviljelijän ystävä, joka syö tuhoa aiheuttavia kirvoja. Lastenlorussa kehoitetaan »Lennä lennä leppäpirkko» ja runo jatkuu joko »ison kiven juureen» tai »ison kirkon juureen». Ennen vierasperäisiä nimityksiä, kuten pirkko (Birgitta) tai kerttu (Gertrud) tällä onnea tuovalla hyönteisellä on ollut jokin muu nimi. Ehkä kansanrunoissa mainittu »lenninkäinen». On myös mahdollista, että leppäkerttuja on käytetty Suomessa punaisen värin valmistamiseen. Joka tapauksessa etäisiä kaikuja Lemmosta voi varmasti havaita Birgitta-kultissa.

Maanhaltijat

Itämerensuomalaiset jakoivat maan kahteen osaan: ihmisten alueisiin eli pihapiiriin ja viljelysmaihin sekä viljelemättömään luontoon. Jälkimmäistä kutsuttiin paikannimellä kuten Metsola tai Mehtola (muita: metsä, korpi, salo,

kumpu, aho, viita, kangas). Viljeltyä aluetta kutsuttiin maaksi, mannuksi, pihaksi, pelloksi, penkereeksi, nurmeksi ja niityksi. Viljelyn ja viljelemättömän maan lisäksi myös vesistöt jaoteltiin omaksi alueekseen. Kuten aikaisemmin mainittiin, kaikilla näillä – metsällä, vedellä ja viljelysmailla – oli oma väkensä.⁴⁶

Viljelysmaita hallitsivat miespuolinen ja naispuolinen maanhaltija.⁴⁷ Miespuolinen maanhaltija oli maan kultainen kuningas, ukko musta, maan isäntä, niityn isäntä tai mannun sulho. Naishaltijaa kutsuttiin muun muassa nimityksillä maan ehtoisa emäntä tai mainio manuen emäntä. Maanhaltijaa kutsutaan myös tutussa luonnonnostatuksessa: »Nouse maasta mannun eukko, pellosta peri-isäntä!». Nuorempi ja kenties väeltään heikompi naispuolinen haltija oli pellon tyttö, pellon neiti, maan tyttö, Manulan neiti tai pihan tyttö.

Maan väki takasi onnen pellolla ja pihapiirissä. Joka kerta kun olutta pantiin tai leivottiin, oli niille tarjottava esikoiset. Jos karjaonnea halusi, maan väelle oli syytä antaa maitoa. Sen, joka muutti uuteen taloon, tuli ensi kerran sisään astuessaan kaikkein ensimmäiseksi kumartua joka soppeen päin ja tervehtiä näitä maanalaisia asukkaita sekä uhrata niille suolaa, ohralientä ja leipää. Jossain mielessä tämä maanväki tuntuu yhdistyvän maahisuskomuksiin. Maanhaltija varjeli maanviljelystä sekä sitä osaa karjanhoidosta, joka toimitettiin kotikartanolla

Maan isäntä, mannun sulho,
Poika pellon pohjimmainen,
Akka manteren alainen,
Tuo pieniä pihalle,
Kaunihia kartanolle
Iälle tämän isännän,
Elinajalle emännän!

Ganander esittää maanhaltijan talossa öisin hääräilevänä ihmishahmoisena ukkona tai akkana, joka asui syvällä maan mullassa lattian alla. Jos halusi rukoilla maan haltijaa, oli irrotettava lankku lattiasta tai mentävä kokonaan maan alle.⁴⁸ Pitämispuiden pitäminen oli osaltaan maanhaltijan kunnioitusta. Taloa rakennettaessa maanhaltijalle pantiin uhriksi neljän nurkan alle vettä, leipää, rahaa ja syteä (puuhiiltä). Näin paikka tavallaan ostettiin haltijalta.

Maanhaltijan saattoi vihoittaa, paitsi uhrien laiminlyömisellä, myös meluamisella, kiroilemisella ja muulla pahalla elämällä. Lisäksi maan ”vahingoittaminen” saattoi suututtaa maanhaltijan. Inkerissä oli tapana, että lapsen kaatuessa maahan ja loukatessa itsensä, rukoiltiin maanhaltijaa ja uhriksi maahan pantiin rahaa.

Kun taloon muutti asumaan uusi ihminen, esimerkiksi palkollinen tai miniä tai kuka tahansa, niin hän uhrasi maanhaltijalle ja lausui seuraavat sanat:

Terve maa, terve manto,
Terve maanhaltija,
Terve minä!

Näin taloon muuttanut pääsi maanhaltijan suojeluksen ja pysyi terveenä.⁴⁹ Uuteen taloon muuttavan tervehdysloitsusta on erilaisia muunnelmia. Kivennavalla oli tapana, että taloon hevuskärriyllä tuotu morsian tervehti maanhaltijaa. Kärriystä noustessa, asettaessaan jalkansa ensimmäistä kertaa pihamaalle, morsian lausui:

Terve maa, terve manner!
Terve talo, terve tanner,
Terve tupa, terve tuvan rappuset,
Terve lattia, terve lavitsat,
Terve lämmin, terve uuni uhkuvainen!
Terve maan haltia, terve talon haltiat!

Jos morsian oli liian ylpeä eikä suostunut tervehtimään, hän sai haltijoiden vihat niskaansa. Silloin ei morsian talossa »ikänä tervettä päivää nähnyt».

Maanhaltijaa puhuteltiin myös pihapiirin ulkopuolella, kun maata tarvittiin johonkin tarkoitukseen kuten hautapaikaksi tai makuusijaksi. Kun erämiehet asettuivat metsässä nukkumaan, he loitsivat ensin maanhaltijaa:

Mie pyyän maata maatakseni,
En ijäkseni, vaan aijäkseni!⁵⁰

Metsän väki

Muinainen suomalainen eli metsän keskellä. Korpi on ollut esivanhemmillemme ruuan ja työvälineiden antaja, suojapaikka vainolaisen verikoiria vastaan ja pyhyiden ja hiljentymisen tyyssija. Vieläkin moni suomalainen kokee metsän keskellä ainutlaatuista sielullista levollisuutta. Kansanperinteessä erotetaan usein pihapiiriä ympäröivän maan haltija viljelemättömien maiden haltijoista, siis metsän väestä eli metsänhaltijasta ja veden väestä eli vedenhaltijasta. Metsänhaltijaa kutsutaan toisinaan myös metsänpitäjäksi. Metsän väen tyyssija on muurahaispesä, metsänlinna, joka toimii väylänä ihmisen ja metsänhaltijan välillä.⁵¹

Kansanuskomusten mukaan metsänhaltijan saa puheilleen esimerkiksi uhraamalla muurahaiskekoon hopeaa, viinaa taikka sormestaan verta.⁵² Jos tekee ensin oikeanlaisia taikoja, metsänhaltija saattaa ilmestyä uneenkin. Kuten aina toismaailmallisia voimia kohdattaessa, terve kunnioitus on paikallaan haltijan kohdatessa. Uskomusten mukaan metsänhaltijalle ei saanut sanoa mitään tervehdykseksi, vaan sen piti antaa itse aloittaa, omaan tahtiinsa.

Ihmisen näkemän haltijan ulkomuoto on sidoksissa siihen, miten metsä elollisena olentona suhtautuu ihmisen aikeisiin. Uskottiin, että jos haltija näyttäytyy koruttomissa vaatteissa ja karsasmielisenä, niin metsämiehelle ei ollut luvassa hyvää saalista. Todennäköisemmin häntä tulisi kohtaamaan tapaturma, joka voitiin välttää uhraamalla metsän väelle. Jos taas haltija näyttäytyi koristeellisissa vaatteissa, lempeästi metsämiestä katsellen ja naisen äänellä puhuen, niin silloin tiedossa oli hyvä saalis.

Metsänhaltijan suomasta saalista uhrattiin antajalle aina »esikoiset». Muurahaispesä toimi tässäkin tapauksessa väylänä ihmisen haltijan välillä. Saaliin saatuaan metsämies pani suolet muurahaiskeon alle metsänhaltijan mieliksi. Toisen tiedonannon mukaan ensimmäisestä saalista valmistettavaan keittoon ei saanut lisätä suolaa ennen kuin siihen muodostui vaahtoa, jota kerättiin tuohiropposeen ja vietiin metsän väelle palkkioksi.⁵³

Haltijan muistaminen ei ollut pelkästään ihmisen hyvän tahdon ilmaus, vaan sillä oli kouriintuntuva päämäärä: haltijan vihan välttäminen. Haltijan pelossa jänistä ei tohdittu ottaa ansalangasta eikä lintua rihmasesta, ennen kuin ne pyyhittiin havuilla. Metsästysloitsuissa Mielikki mainitaan metsän hyvänä emäntänä ja Ajattara sen pahana muotona, joka vei metsämiehiä harhaan. C.A.

Gottlund kohtasi vuonna 1815 Puumalassa kaksi metsämiestä, jotka tapettuaan ansaan jääneen ketun asettivat ruumiin havujen päälle, lankesivat kumpikin omalle puolelle polvilleen ja hatuttomin päin lukivat rukouksiaan ja kiitosuhriaan metsän emännälle.⁵⁴

Kansanrunoissa esiintyy harvakseltaan myös Tellervo, Tapion neito tai tytär, joka ehkä myös saukkojen emuu eli kantaemo. Metsä koettiin usein vahvasti naisellisten ja toisinaan jopa eroottisten mielikuvien kautta. Tällaisia mielikuvia esiintyy erityisesti metsästäjän rukouksissa, joissa metsää pyydettiin kostumaan ja antamaan saalista. Metsänhaltijoista salaperäisin oli eränkävijän tulille ilmestyvä metsänneitsyt eli metsänpiika. Se oli hyvä enne, toi onnea erityisesti linnustajille. Metsänpiika oli riistalintujen kantaäiti, suuri sulkain emuu. Edestäpäin se oli kuvankaunis, nuori ja solakka, hienoissa silkeissä ja valkeissa, piilotteli selkäpuoltaan joka oli rytöläjää tai vanhan kuusen kuorta.⁵⁵

Tunnettiin myös vihreäviittainen Annikki, metsän emäntä ja Tapion tytär. Annikki soitteli metsässä simapilliä ja istui kultaisella tuolilla kehräten vaskisella värttinällä. Metsän pedot olivat Annikin koiria, joten oli luonnollista, että karjanhoitajat pyysivät Annikkia, »juottajaa metisen juoman, katsojaa metisen karjan», varjelemaan karjaa näiltä koirilta.⁵⁶

Ilman saataviaan jäänyt, tai muulla tavoin loukattu metsänhaltija, kosti loukkaajalleen sekoittamalla hänen suuntavaistonsa metsässä. Metsänhaltijan eksyttämän sanottiin »metsittyneen» tai joutuneen »metsänpeittoon». Vihastunut haltija saattoi myös kätkeä ihmisen omistaman esineen metsään. Pahansuopa ihminen saattoikin käyttää hyödykseen haltijan taitoa piilottaa esineitä. Kun toinen ihminen pudotti jotain maahan, pahansuopa loitsi:

Maa peitä, karkea kadota,
Minun toiste löytääkseni!

Metsänpeittoon joutuminen ei ollut aina seurausta loukkauksesta. Kerrotaan, että jos paha tekemättäkin metsässä kävellessä joutui metsänhaltijan jäljille, ei löytänyt kotiinsa. Uskottiin myös, että metsäpolulle ei saanut asettua nukkumaan, sillä sitä pitkin kulkivat metsänhaltijat. Maata tervehdittiinkin loitsulla ennen makuulle asettumista. Näin vältettiin metsänhaltijan »tarttumusten» saaminen maasta.⁵⁷ Lyhyin tervehdysloitsu

kuuluu:

Terve maa ja maanhaltija,
Suo minun tervennä ollakseni!

Toisinaan metsää tervehdittiin haltijoineen ja nostatettiin väkineen yhtenä kokonaisuutena.⁵⁸ Metsään saatettiin vedota, jotta se suojelisi karjaa tai antaisi metsämiehillä lintuja. Kun metsästä puhutaan kokonaisuutena, sitä kutsutaan usein Tapioksi. "Tapio" toimii synonyymina metsälle. Metsän merkityksen Tapiolle antaa myös Daniel Juslenius sanakirjassaan, jonka mukaan Tapion on »sylva, skog». Metsän henkilöitymänä Tapiota kuvataan varakkaan maalaistalon patriarkan kielikuvilla. Metsän eläimiä kutsutaan Tapion karjaksi. Karhu on Tapion härkä, ovela kettu Tapion koira ja jänis Tapion karitsa. Tapion perheeseen kerrotaan kuuluvan edellä mainittu metsän emäntä, »Tapion tarkka vaimo» eli »kuusentukka Tapion vaimo». Lisäksi mainitaan Tapion tytär eli Tapion neiti ja Tapion poika.

Siinä missä eläimet miellettiin Tapion karjaksi, puut ovat Tapion viljaa. Maaliskuun tuulta kutsuttiin Tapion riihen puinniksi.⁵⁹ Vanhan kansan mukaan Tapio pui riittä, kun tuuli keväisin irrotteli puista rikkoja ja kiidätti niitä ympäriinsä. Samassa yhteydessä puhuttiin myös Tapion kylvöstä. Metsänhaltijan ajateltiin ikään kuin kylvävän puiden siemeniä ja käpyjä keväthangelle. Metsän väen asuinpaikkaa kuvataan runollisesti taloksi tai linnaksi. Tapion kodin vauraus symboloi metsäluonnon merkitystä ehtymättömänä elämän antajana, joka on toisinaan antelias, toisinaan kitsas.

Tapion talon emäntä,
Kaikki kullassa kupahui,
Hopeassa horjeksivi

Poikkeuksellisen muotoisten metsäkuusien ajateltiin olevan pyhiä Tapiolle.⁶⁰ Tapion pöydäksi tai Tapion kämmeneksi kutsuttiin latvatonta metsäkuusta, joka kasvaa vaakasuuntaan, mutta ei juuri lainkaan ylöspäin. Metsämiehen tuli syödä päivän ensimmäinen saalis Tapion pöydän päältä. Mitä ei jaksanut syödä, piti panna Tapion pöydän alle, kuusen juurelle. Samaten Tapion kämmenelle

asetettiin ensimmäisen jäniksen lihaa ja pikarillinen viinaa metsän lepytykseksi. Tapionpöydältä otettiin taikamenoja varten sammalta, jota kutsuttiin Tapion sammaleksi. Lisäksi Tapion kantona tunnettiin sellainen kanto, joka »päästään kasvattaa vesoja yltympäriinsä tarhilan eli kiehkuran tapaan».

Kotipiirin haltijoita

Luonnonhaltijoiden lisäksi myös rakennetulla kulttuuriympäristöllä oli omat haltijansa. Näistä kenties tunnetuin on kodinhaltija eli talonhaltija mutta myös kotipiirin muilla rakennuksilla kuten riihellä, myllyllä, saunalla ja navetalla oli omat haltijansa. Tavallisesti paikan, kuten rakennuksen, kirkkomaan tai vesistön ensimmäisestä valtaajasta tai ensimmäisenä paikassa kuolleesta tuli sen haltija. Talonhaltija oli siis talon perustaja, sen ensimmäinen rakentaja, ensimmäinen tulenvirittäjä tai myös ensimmäinen vainaja.⁶¹

Voidaan ajatella, että pihapiirin haltijat olivat luonnonvoimien haltijoita, jotka asettuivat luonnonvoimaan jollain tapaa yhdistyvään paikkaan ihmisen elinpiirissä, esimerkiksi myllynhaltija käsitettiin myllyyn siirtyneeksi vedenhaltijaksi. Länsi-Suomessa kodinhaltijat olivat isäntäperheen auttajia ja omaisuuden kartuttajia, jotka valoivat isännän ja emännän rooliin kuuluvia normeja. Kodinhaltija ei voinut estää onnettomuuksia, mutta saattoi varoittaa niistä ennakoita.⁶²

Mitä idemmäksi ja pohjoisemmaksi mennään, sitä suurempi on luonnonhaltijoiden osuus haltijaperinteen tarinoista. Itä-Suomessa ja Karjalassa jopa ihmisten elinpiirin haltijat liitetään metsässä tai luonnossa sijaitseviin kohteisiin kuten metsäsaunoihin, myllyyn tai tukkimetsälle. Haltijausko itsessään on yhtä lailla läntistä kuin itäistäkin perinnettä, mutta pohjoisilla alueilla ja Karjalassa vanhat käsitykset ovat säilyneet kauemmin, kuin lännessä.⁶³ Itä-Suomessa ja Karjalassa suhde haltijaan on ollut maaginen: ihmisen on katsottu voivan vaikuttaa haltijaan taikamenettelyin ja uhrein, mutta vain länsisuomalaista talonhaltijaa on säännöllisesti ruokittu uhreilla.⁶⁴

Suojelevat käärmeet

Pihapiirissä elätettiin yleisesti niin sanottuja haltijakäärmeitä tai elättikäärmeitä, joiden uskottiin symboloivan kotipiirin suojelevia haltijoita. Haltijakäärmeisiin liittyvä perinne on varsin mielenkiintoinen, varsinkin kun ottaa huomioon kansanomaisen käsityksen käärmeestä, joka oli vahvasti kaksijakoinen.⁶⁵

Käärme oli toisaalta onnentuoja, joka suojasi pahalta; toisaalta se oli ihmisen ja karjan kammoksuttu vihollinen, jopa itse paholainen. Käärmeen paholaistaminen voi nähdä pitkälti kristillisenä vaikutuksena. Uskottiin, että käärmeen tappaja sai yhdeksän syntiä anteeksi. Käärmeen tappaminen tavattaessa oli siis suorastaan kunnollisen kristityn velvollisuus. Käärmettä eli kansankielessä »mato» vastaan suojauduttiin kristillisperäisillä loitsuilla ja siitä kerrottiin fantastisia kauhutarinoita. Käärmeiden väitettiin muun muassa ajavan ihmisiä takaa lentäen.

Käärmevihan teologisina perusteina toimivat kaksi kohtaa vuoden 1776 raamatunkäännöksestä.⁶⁶ Ensimmäisessä Mooseksen kirjassa Aatamia ja Eevaa perisyntiin houkutteleva käärme kuvataan katalimmaksi kaikista eläimistä: »Ja käärme oli kavalin kaikkia eläimiä maan päällä, jotka Herra Jumala tehnyt oli, ja se sanoi vaimolle: sanoiko Jumala, älkäätkä syökö kaikkinaisista puista Paradisissa?». Paholaismainen käärme nousee esiin myös Ilmestyskirjassa, jossa se yhdistetään Perkeleeseen: »Ja suuri lohikäärme, vanha mato, joka perkeleeksi ja saatanaksi kutsutaan, heitettiin ulos, joka koko maan piirin viettelee, hän heitettiin maan päälle, ja hänen enkelinsä myös hänen kanssansa heitettiin sinne».

Käärmeiden ajateltiin uhkaavan erityisesti karjaa.⁶⁷ Laitumelle laskiessa eläimet pyrittiin loitsuin suojaamaan maan matoja vastaan. Käärmeenpuremaa parannettiin painelemalla sitä kepillä, jolla oli surmattu kolme käärmettä. Oma loitsulajinsa ovat niin sanotut käärmeen pidätyssanat, joilla käärme lukittiin paikoilleen maahan jotta sen tappaminen onnistui helposti. Käärmeitä kohtaan tunnettua kauhua lisäsivät uskomukset, että pahantahtoiset ihmiset saattoivat nostaa käärmeitä vihollisiaan vastaan. Kielteiset käärmeuskomukset sisältävät useimmiten kristillisiä piirteitä, mutta toisaalta myrkyllistä kyytä kohtaan lienee tunnettu kammoa jo esikristillisellä ajalla. Lisäksi käärmeet on yhdistetty vainajiin – ja vainajia kohtaan on aina tunnettu paitsi kunnioitusta myös pelkoa.

Elättikäärmeperinnettä voidaan sen sijaan pitää kristilliselle perinteelle vieraana.⁶⁸ Elättikäärme tarkoitti käärmettä, jota elätettiin talossa tai sen

lähistöllä talon etujen vuoksi. Elättikäärme ei ollut tavanomainen lemmikki vaan sillä katsottiin olevan kohtalonyhteys talon onneen. Jos käärmettä kohdeltiin hyvin, talo menestyi. Mutta jos käärmettä ei kunnioitettu tai se peräti surmattiin, koittivat talolle huonot ajat. Elättikäärme oli siis rakennuksen haltijan ruumiillistuma tai symboli.

Käytännössä elättikäärmeet olivat myrkyttömiä rantakäärmeitä eli tarhakäärmeitä joita ruokittiin ja hoivattiin kotipiirissä. Käärmeet saattoivat asustella lattian alla, navetassa, maitohuoneessa tai pihassa. Rantakäärme kesyyntyy helposti ja pihapiirin hiiret, myyrät sekä munimispaikeiksi täydellisesti soveltuvat lantakasat vetivät sitä luonnollisesti puoleensa. Ihmisten iloksi rantakäärmeen ravinnoksi kelpasivat myös kyynpoikaset. Kulttuuriympäristö laitumiseen, kiviröykkiöineen ja karjatarhoineen sopi täydellisesti rantakäärmeen elinympäristöksi. Käärmeen läheisyyttä karjanhoitoon ja karjatarhoihin kuvastavat sen vanhat nimetkin kuten karjakäärme ja tarhakäärme. Kulttuurimaiseman harvinaistuminen onkin sittemmin johtanut rantakäärmeiden harvinaistumiseen Suomessa.

Haltijakäärmeelle uhrattiin samalla tavoin kuin uhripuille.⁶⁹ Käärmeille annettiin uutiset eli ensivilja ja karjan ensimaito. Useimmiten käärmeille uhrattiin juuri maitoa. Joillakin alueilla naiset antoivat haltijakäärmeille ensimmäisen rintamaitonsa. Yhteys haltijakäärmeiden ja uhripuiden välillä on ollut konkreettinen. Käärmeiden asuinsijaksi mainitaan loitsuissa kivinen uhriröykkiö, jollaisia tunnetaan jo esihistorialliselta ajalta.

Tietojen mukaan tällaisia uhriröykkiöitä on ollut todellisuudessaakin uhripuiden alla.⁷⁰ Esimerkiksi Hartolassa vietiin uutiset käärmeille uhripuun alla oleviin raunioihin vastalahjaksi kodinhaltijan onnesta ja antimista. Röykkiössä uhreja odottava käärme toimi näin jumaluuden edustajana ja uhrien vastaanottajana, joka yhdisti ihmisten maailman tuonpuoleiseen todellisuuteen. Uhriröykkiöitä tavataan myös Pohjanlahden toiselta puolelta. Skandinaavien sana »harg» on tarkoittanut kiviröykkiötä johon uhrattiin. Eräässä Eddarunossa kerrotaankin miten röykkiötä voideltiin uhriharän verellä.

Elättikäärmeperinne tunnettiin myös Suomen lähialueilla. Olaus Magnus kertoo käärmeitä pidetyn Pohjoismaissa kotijumalina. Adam Bremeniläisen mukaan myös virolaiset jumaloivat käärmeitä (dracones) ja uhrasivat niille orjamiehiä. Jälkimmäiseen tietoon kannattaa suhtautua asianmukaisella

kriittisyydellä, mutta myöhempienkin tietojen perusteella haltijakäärmeperinnettä on esiintynyt Virossa. Erityisen tunnettuja käärmeenpalvojia ovat kuitenkin olleet liettualaiset, joille käärmeet olivat asuinrakennuksia suojelevia jumaluuksia. Liettuassa haltijakäärmeitä rukoiltiin ja niille uhrattiin maitoa. Olaus Magnuksen luonnehdinnan mukaan liettualaiset palvelivat »tulta, metsiä ja käärmeitä». Jos siirrytään vieläkin etelämmäs, niin Kreikasta ja Balkanilta tavataan hämmästyttävän samankaltaisia uskomuksia. Antiikin Kreikassa käärmeet olivat talonsuojelijoita ja Zeuksen poikia. Kreikassa elättikäärmeet olivat elävää perinnettä vielä 1900-luvulla.⁷¹

Symbolisella tasolla käärmeet yhdistyvät vahvasti hyvään onneen, suojelemiseen ja vartiointiin.⁷² Käärmeet (ja lohikäärmeet) tunnetaan maailmanlaajuisesta vartijaeläiminä, jotka vartioivat temppeleitä, rakennuksia ja aarteita. Suomessa käärmeet ovat suojelleet rakennuksia pahoilta voimilta sekä haltijakäärmeinä että rakennuksiin kätkeytyinä taikakaluina. Tällaiset kätkökäärmeet olivat surmattuja käärmeitä – käytännössä aina kytä – jotka piilotettiin maagisessa tarkoituksessa rakennukseen. Yleisin tapa oli porata kynnykseen reikä, piilottaa käärme sen sisään ja sulkea aukko kohta puutapilla. Käärme voitiin piilottaa joko kokonaisena tai sitten käytettiin pelkkää päätä tai nahkaa. Esimerkiksi 1930-luvulla erästä vanhaa taloa purkaessa löydettiin kynnyksen alta käärmeen pää tuohiropposessa.

Miksi käärmeitä piilotettiin rakennuksiin tällä tavalla? Vastaus löytyy kansanomaisesta maailmankuvasta, jolla oli ominaista nähdä kodin rajat heikkoina ja vahvistamista kaipaavina. Ulkopuolelta tulevat voimat, kateet, uhkasivat kotia jatkuvasti. Kodin hyvä onni saatettiin turmella tai varastaa. Sellaiset asiat jotka modernissa ajattelussa käsitetään sattumiksi, kuten sairaudet ja tulipalot, saatettiin muinoin tulkita ihmisten kateuden seurauksiksi. Erityisen heikkoja kohtia olivat talon aukot kuten ovet ja ikkunat joiden läheisyyteen kätköt usein tehtiin. Kätkeyillä taikakaluilla vahvistettiin kodin rajoja ulkopuolisia »liemmäisiä» vastaan.

Jonkin verran on tietoa myös pahantahtoisista kätköistä, jotka piilotettiin vihämiehen taloon heikentämään hänen kotinsa suojaa. Tällä tavoin suojellut rajat rikottiin. Käärme mainitaan harvakseltaan myös pahantahtoisessa taikuudessa osana niin sanottujen noitapussien sisältöä. Mutta noitapussiperinteessäkin käärme on näytelty myös myönteistä, suojelevaa

roolia. Viron Harjumaalla paikallinen noita eräs oli antanut sotaan lähtevälle miehelle turvaksi kolme maagista pussia, joista yhdessä oli poltetun käärmeen tuhkaa.⁷³

Käärmeen väen takana on paitsi käärmeen väkevä myrkkyy myös sen läheinen yhteys maan voimaan ja sitä kautta vainajiin ja aliseen todellisuuteen. Tällaiset käärmeuskomukset vaikuttavat ikivanhoilta ja melkein pä yleismaailmallisilta. Lähi-idästä on löydetty 3000 vuotta vanhasta rakennuksesta käärmekätkö ja vastaavia tapoja esiintyy myös nykypäivän afrikkalaisessa kansanuskossa. Lisäksi monissa Aasian maissa näkee tänä päivänäkin ovien yläpuolelle tehtyjä suojelevia käärmekoristeluja.⁷⁴ Ajatus käärmeiden suojelevasta voimasta on siis ikivanha ja ehkäpä yleismaailmallinenkin. Tämä osoittaa jälleen kiehtovalla tavalla miten omiin juuriin syventymällä päädytään lopulta aina universaalien totuuksien äärelle.

Saunan väki

Entisaikaan saunomista ovat säädelleet vahvat normit.⁷⁵ Lukuisat uskomukset ja kiellot ovat määritelleet, miten saunassa on kuulunut käyttäytyä. Saunatapojen noudattamista on valvonut saunanhaltija, saunan ensimmäisen tulen sytyttäjä, johon liittyviä uskomuksia tallennettu Suomesta runsain mitoin.

Tietoja saunan ylikuonnollisista olennoista on saatu paitsi suomalaisilta myös muun muassa karjalaisilta, vepsäläisiltä, virolaisilta, liiviläisiltä, venäläisiltä, mordvalaisilta, mareilta, komeilta ja udmurteilta.⁷⁶ Toinen henkimaailman voima suomalaisessa saunassa ovat olleet vainajien seurueet, joiden uskottiin tulevan saunomaan vanhoille kotipaikoilleen ainakin kekrinä ja jouluna. Vainajille lämmitettiin sauna haudotuun vastoin ja valaistukseksi pantiin päre seinärakoon. Saunatarinoissa saunan normien ylläpitäjä on kuitenkin aina saunassa elävä saunanhaltija.

Sauna on koettu pyhäksi paikaksi, mistä kertovat lukuisat sananparret joissa sauna ja kirkko rinnastetaan toisiinsa. Ajateltiin, että kun ruumis pestään puhtaaksi, tulee tavoiltaan ja käytökseltäänkin olla puhdas. Saunan pyhyys velvoitti saunojan omaksumaan rauhallisen ja pidättyvän käytöstarvan. Saunan pyhyyttä korostaa myös se, että saunassa synnytettiin, parannettiin ja pestiin ruumiit viimeiselle matkalle. Tietäjät, kansanparantajat, kupparit ja

suoneniskijät toimivat kaikki saunassa.

Saunaan mennessä oli tapana suorittaa riihtejä, joiden kohteena oli löyly, jolla uskottiin olevan ihmiseen joko parantava tai pahentava vaikutus.⁷⁷ Jos ihminen sairastui kylvyn jälkeen, uskottiin sen johtuvan siitä, että riitti jäi suorittamatta. Saunan kynnyksen yli astuttaessa oli aikuisten ja isompien lasten siunattava itsensä. Ruumiillinen ja sielullinen puhdistautuminen yhdistettiin vahvasti toisiinsa; saunassa puhdistauduttiin molemmilla tavoilla. Satakunnassa sanottiin: »Puhista Jumala syrämeni niinkuin itte puhistan ruumiini!».

Erään muistiinpanon mukaan naiset eivät saaneet mennä kuukautisten aikaan saunaan.⁷⁸ Tavan alkuperänä saattaa olla ikiaikainen käsitys, että naiset ovat miehiä »väekkäämpinä» koska he voivat synnyttää uutta elämää maailmaan. Naisten voima, erityisesti kuukautisten aikaan, on monissa kulttuureissa katsottu luonteeltaan sellaiseksi, että sen sekoittuminen pyhään pidettyihin asioihin on pitänyt estää. Toisaalta sauna on ollut juuri naisille tärkeä paikka, sillä siellä on synnytetty, käyty morsiuksissa ja tehty naisten lemmennostatukset. Myös ruumiinpesijät ovat olleet poikkeuksetta vanhempia naisia, jotka ovat saavuttaneet neutraalin statuksen seksuaalisuudessa ja heidän on tästä syystä katsottu pystyvän parhaiten toimimaan kuoleman kanssa.

Saunaan liittyvä haltijaperinne on myös elänyt pidempään naisten kuin miesten keskuudessa. Naiset uskoivat pidempään saunanhaltijaan ja tulkitsivat oudot saunakokemukset haltijan aiheuttamiksi. Miesten keskuudessa usko saunanhaltijaan häipyi varhemmin, joten miehet selittivät outoja saunakokemuksiaan epämääräiseksi ”kummitteluksi”.

Tavallisimmat suomalaisen perinteen kylpemistä säätelevät normit varoittavat saunassa laulamisesta, kiroamisesta ja pahojen puheiden pitämisestä, lasten meluamisesta, pieremisestä ja hoilaamisesta. Kaiken kaikkiaan saunassa ja kylpytiellä piti toimia kuin pyhässä toimituksessa ja kaikenlainen epäkunnioittava käytös loukkasi saunanhaltijaa. Joissakin kertomuksissa saunanhaltija raivostui jos talon saunaan asteli vieraita kylpijiä. Saunanormeja kuvailaan kansantarinoissa, joita myöhemmin aikoina kerrottiin lähinnä lastenperinteenä. Tarinoissa varoitetaan saunanhaltijan rangaistuksen uhalla rikkomasta kylpemistä sääteleviä sääntöjä.

Huolimatta saunanhaltijauskomusten vähenemisestä 1800-luvun loppupuolella saunaa pelättiin yleisesti pitkään. Sauna ja riihi olivat pihapiirin

rakennuksista »kovimmat», niihin ei mielellään menty yksin pimeällä. Jos oli pakko, menijä oli usein kauhun vallassa. »Kyl se oli si ennen maailmasa kamala paikka ko vaan täyty pimmesä mennä riiehen taikka saunaan jottain hakkeen. Ko niisä molemmisa oli semmonen haltia ja kaikkein peljättävin oli jo hyljätty sauna.»

Uskottiin, että oli vaarallista uhmata tai pilkata saunan ”kummitusta”. Useimmiten haltijan vihan kohteeksi joutui yksinäinen kylpijä joka meni viimeisenä saunomaan eikä piitannut haltijan varoituksista tai yksinäinen saunanlämmittäjä iltamyöhällä. Haltijan vihat päälleen saanut saattoi esimerkiksi nähdä ja kuulla pelottavia asioita. Joskus vesi muuttui vereksi tai äityi kiehumään taikka vihdat hyppivät seinillä ja lauteilla kuin riivatut.

Eräs Hausjärveläinen Miekkalan isäntä pelastui saunassa ”pirun” kynsistä, mutta »ei sen jälkeen hän enää mielinny myöhään eikä yksin kylpömään». Kuusamossa lapset kertoivat pelottelumielessä tarinaa tytöstä, joka kiroili saunassa, kunnes piru tuli, nytki ja ripusti nahan seinälle. Näissä tarinoissa saunan kunnioitusta herättävästä pyhydestä on jäänyt jäljelle vain käsitys oudosta ja pelottavasta paikasta, jossa ei sopinut rangaistuksen pelossa käyttäytyä huonosti.

Myös saunomisaikoihin liittyi erilaisia kieltoja. Lauantaina ei saanut saunaa liian myöhään, mikä on todennäköisesti seurausta kirkollisesta ohjeistuksesta, että sunnuntain viettoon pitää ryhtyä hyvissä ajoin. Myöskään auringonlaskun jälkeen ei ollut suotavaa mennä enää saunaan. Tämä käsitys kuulunee saunaukset vanhempaan, esikristilliseen kerrostumaan. Saunassa ajateltiin olevan kolme kylpyvuoroa: miesten, naisten ja haltijan vuoro. Ihmisten oli ennätettävä kylpeä auringonlaskuun mennessä, jolloin oli saunanhaltijan vuoro nauttia viimeisistä löylyistä.⁷⁹

Pellon ja hedelmällisyyden haltijat

Jo aikaisemmassa luvussa todettiin, että itämerensuomalaiset jakoivat maan pihapiiriin ja viljelysmaihin sekä viljelemättömään luontoon. Viljelty maa oli esisillemme pyhä elämän antaja. Jokaisella viljavainiolla ja viljalajilla oli oma haltijansa. Jos haltijaa muistettiin ja kohdeltiin kunnioittavasti, viljaonni oli taattu. Viljan kylvämisestä ja korjuuta säätelivät monet tavat, joilla kunnioitettiin

pellon haltijoita.

Pekko, pellon, ohran ja oluen haltija

Jo aikaisemmassa luvussa todettiin, että itämerensuomalaiset jakoivat maan pihapiiriin ja viljelysmaihin sekä viljelemättömään luontoon. Viljelty maa oli esisillemme pyhä elämän antaja. Jokaisella viljavainiolla ja viljalajilla oli oma haltijansa. Jos haltijaa muistettiin ja kohdeltiin kunnioittavasti, viljaonni oli taattu. Viljan kylvämistä ja korjuuta säätelivät monet tavat, joilla kunnioitettiin pellon haltijoita.

Psalttarin esipuheessaan Agricola mainitsee Rongoteuksen rukiin, Virankannoksen kauran ja Pellonpekon ohran haltijana. Gananderin mukaan Pekko soi »hyvää vierrettä», pellon maitoa, jonka maistaminen oli »Pellon Pekon maistamista eli juomista». ⁸⁰ Uno Harva on mielestäni varsin vakuuttavasti osoittanut Pekon (tai Pekan tai Pikan) olleen suomalainen ohran haltija, ohrakasvin emuu, ja sitä kautta oluen henki. Pellolle on muun muassa uhrattu mustan lampaan maitoa, kun ohra on uhannut kuihtua. Yhden tietyn viljalajin haltijasta on sittemmin tullut yleisnimitys pellonhaltijalle.⁸¹

Viron setukaisilta tavataan myös Peko-niminen jumala, »viljajumal», jonka pientä ja nokista puusta veistettyä kuvaa säilytettiin viljalaarissa. Pekoa ei kuitenkaan ole palvottu erityisesti ohran haltijana eikä yksinomaan viljan haltijana, vaan sen on uskottu huolehtivan myös karjan menestyksestä. Veistoksen päässä oli pieniä reikiä, joihin asetettiin uhriksi kynttilöitä palamaan. Peko kuului koko kylälle, joten sitä säilytettiin joka vuosi eri tilalla. Tämän jumalan uskottiin tuovan onnea talolle ja hedelmällisyyttä pelloille. Patsas piilotettiin aina vieraiden katseilta, ehkä pyhyiden takia, ehkä kristillisenä aikana muodostuneena varotoimenpiteenä. Helluntaina vietettiin Pekon pitoja, joissa erään tiedon mukaan marssittiin Pekon patsaan ympäri yhdeksän kertaa laulaen:

Peko meidän Jumalamme,
Kaitse meidän karjaistamme,
Hoitele hevosiamme,
Varjele myös viljaistamme

Ilmirännältä, rakeilta!⁸²

Ohrasta oluen synty

Ohra on vanhimpia suomalaisia viljelyskasveja. Olutta on nautittu pyhänä juomana kulttijuhlissa kuten Ukon vakoissa.⁸³ Myöhemmälläkin ajalla vuotuisjuhlia varten pantiin loitsuilla väkevoitettyä ohrajuomaa. Joissakin uhrijuhlissa juopuminen jopa kuului asiaan, mutta yleisesti vanhat runot paheksuvat voimakkaasti toraan, riitaan ja väkivaltaan johtavaa alkoholin väärinkäyttöä. Oluen tehtävänä pidettiin ennen kaikkea olla juhламиelen ja ilon antaja pidoissa ja lauluun innoittaja. Väinämöisenkin kerrotaan ryhtyneen laulamaan nautittuaan olutta, mikä tekee Pekosta paitsi ohran ja oluen, myös laulun ja runouden jumalan.⁸⁴

Oluen synnyssä juoman aluksi tiedetään ohra. Runossa Humala, Remusen poika – ehkä viittaus humalan aiheuttamaan iloluonteisuuteen – asetetaan maahan Kalevan kaivon viereen, Osmon pellon penkerelle. Humalansiemenestä kasvaa taimi. Osmon ukko kylvää ohran uuden pellon päähän. Pellon kerrotaan olevan Kalevanpojan kaskeama. Tämän jälkeen Osmon vaimo Osmotar ottaa ohraa sekä humalaa ja panee niistä olutta. Pian hän tarvitsee oluelle kohotinta. Osmotar pyytää näätä (tai oravaa) hakemaan synkältä salolta riehuvien eläinten kuolaa. Kuolasta syntyvä olut on kuitenkin kelvotonta. Juoma saa miehet vaille mieltä, lapset itkemään ja kansan murehtimaan. Tämän voi tulkita sosiaalisesti kuvaukseksi alkoholin väärinkäytön seurauksista.

Hyvä olut on kuitenkin syntymättä. Kalevatar kaunis neiti liikkuu sillan liitoksella, josta hän löytää lehden (mahdollisesti isosta tammesta). Hän antaa lehden Osmottarelle, joka hieroo sitä käsiinsä ja reisiinsä. Lehdestä syntyy mehiläinen, joka lentää saaren kukkakedolle. Sieltä se kantaa mettä siivessään. Osmotar käyttää mettä oluessa ja siitä nousee mainio juoma: punertava olut koivuisessa astiassa. Olut on valmista miesten juotavaksi.

Oluen synty jatkuu kertomuksella Päivölän tai Pohjolan juomingeista, joihin Osmotar kutsuu kaiken kansan. Tai siis kaikki paitsi Lemminkäisen, joka ainakin mainitaan Päivättäreksi tai Päivättären pojaksi. Lemminkäinen eli Päivättären poika matkustaa kuitenkin pitoihin, mutta hän kohtaa matkallaan

suuria vaikeuksia eli surmia: tulisia seipäitä, tulisen Rutjan kosken sekä liekehtivän koivun. Monien vaikeuksien kautta Lemminkäinen tai Päivättären poika pääsee kuin pääseekin pitoihin, jossa hänet yritetään myrkyttää oluella. Lemminkäinen surmaa kaksintaistelussa Pohjolan isännän ja pakenee vihulaisia saarelle.

Miten runoa voisi tulkita? Otaksun Aado Lintropin seuraten, että Päivölän pidot kuvaa talvipäivänseisauksen hetkeä.⁸⁵ Lemminkäisen virren uudelleensyntyminen voisi ajatella kuvaavan luonnonkiertoa ainakin jollain tasolla, samalla Lemminkäisen tarussa on tietysti vahva shamanistinen pohjavire, joka ruumiin silpomisineen kuvaa tietäjäksi tulemisen prosessia. Päivättären pojan kohtaamat surmat vaikuttavat shamanistisilta mielikuvilta. Tulisista seipäistä tulee mieleen maailmanpylväs, tulisesta koskesta Rutjan koski, joka on reitti Tuonelaan. Liekehtivä koivu voi taas olla maailmanpuu.

Ehkä vaikea matka Päivölän pitoihin on yhteydessä auringon matkaan vuodenvuorokierroksen mukana. Päivölän pidot tarkoittavat keskitalven hetkeä, jolloin Päivätär tai hänen poikansa Lemminkäinen ottaa yhteen pimeyttä ja talvea edustavien voimien kanssa. Talvi ei kuitenkaan ole vielä ohi, joten Lemminkäinen joutuu pakenemaan saareen odottamaan hetkeään. Mielenkiintoinen runoissa toistuva elementti on myös mehiläinen, joka lentää hakemaan mettä saaresta. Lemminkäisen virressä mehiläinen lentää hakemaan taivaasta voidetta, jolla Lemminkäinen saa elämänsä takaisin.

Kertomus olisi siis kosminen kuvaus, jossa yhdistyy kuvaus maan elinvoiman (ja auringon) vuotuisesta kiertämisestä, ohran kasvusta, oluen synnystä ja samalla tietäjäksi tulemisen prosessista, johon kuolema ja uudelleensyntyminen kuuluvat olennaisena osana.

Sämpsä kasvillisuudenhaltijana

Kansanrunoissa kerrotaan maailman alkuaikojen myyttisestä kylväjästä, joka kylvää puut maailmaan. Kylväjä tunnetaan nimillä Sampsä ja Sämpsä. Joskus hän on Pekka, Ahti tai jopa Semmerpoika vemmeroinen. Pekka-nimi viitanee Pellonpekkoon ja Ahti on aikaisemmin mainittu merkittävän henkilön yleisnimi. Lisänimenä Sampsalla on Pellervoinen, Pellervöinen, Sillervoinen tai Sillervöinen. Maagillisessa tarkoituksessa puiden syntyä on lausuttu

parannusloitsuna puun vihoja, puun aiheuttamia vaivoja vastaan, mutta Sampsa-runoudella on saattanut olla muitakin riittäviä tarkoituksia.⁸⁶

Paljon kiinnostusta on herättänyt tarinan alku. Runon alussa Sampsa makaa pellolla emonsa, »akan mantereen alasen».

Akka manteren alanen,
Poika pellon pohjallinen
Makasi emintimänsä
Keskelle jyväkekoa,
Jyväpaatten parmahille.

Muun muassa Haavio näkee tässä kuvauksen pyhästä avioliitosta Sampsan, »pellon pojan» ja maan äitijumalattaren välillä.⁸⁷ Pyhän avioliiton myytti onkin laajalle levinnyt, ja sitä on pohdittu myyttien tutkimuksessa lukemattomista eri näkökulmista. En mene tässä aiheeseen sen syvemmälle. Todennäköisesti Sampsan ja Akan yhtyminen kuitenkin symboloi pikemminkin maaemon ja kasvillisuudenhaltijan suhdetta. Uno Harva kirjoittaa aiheesta seuraavasti: »Vain kasvi, jota kasvillisuudenhaltija edustaa, saattaa samalla kertaa olla sekä emonsa lapsi että tämän hedelmöittäjä. Tämä uskomuksellinen mielikuva on maanviljelyskulttuurin kantakansoilla ikivanha, ja sieltä se kulttuurivirtausten mukana on kulkeutunut meidänkin maahamme».⁸⁸

Toisaalta Harvan mukaan Sampsa vaikuttaa olevan luonteeltaan pikemminkin pellonhaltija kuin kaiken kasvillisuuden hallitsija. Vienan läänin Kivijärvellä on kuulemma uskottu, että pellot kasvavat hyvin, kun »kylvämäh ruvetessa lukee» seuraavaa loitsua:

Sampso poika pellervoini,
Savoin kasvattama,
Tuhansin turvuttama,
Kyntöhöni, kylvöhöni
Aina uatrun kiäntimih

Inkerissä tiedettiin, että jos eivät kaurat kasva eivätkä rukiit ylene, niin se johtuu siitä, että Sämpsä lepää toimeettomana vuoteellaan puuttomalla luodolla.

Sämpsän piilopaikkana mainitaan myös Pohjola. Harva arvelee, että mielikuvien taustalla voisi kangastella Tuonela.⁸⁹ Sampsaa lähtee Inkerin virsien mukaan herättämään »talvipoika», mutta vasta »kesäpoika» saa suostuteltua Sampsan nousemaan vuoteeltaan. Lisäksi on todennäköistä, että aiemmin mainittu jyväpaatten tarkoittaa paattia, siis laivaa. Näin ollen puiden synnyn alkuosassa kuvaillaan Sämpsän saapumista luodolta emäntänsä kera viljalaiivassa, ehkä tämä on parin häämatka.

Puiden syntyruno jatkuu kuvauksella eri puulajien kylvämisestä ja puusukujen sikiämisestä. Toiset syntyrunot loppuvat tähän, mutta jotkut pidemmät jatkuvat kuvauksella siitä, miten Sampsaa lähtee etsimään sairaita parantavaa mettä.

Läksi sitte katsomahan
Kahen kolmen yön takoa,
Viikkokauen viimestäänki,
Löysi tammen kasvaneeksi,
Puun Jumalan juurtuneeksi,
Olovaisen oksillensa,
Leviäisen lehvillensä

Tammella on kuin onkin kuorensa alla mettä. Tammi pyytää Jeesusta kokeilemaan kielellään, onko mesi hyvää parannustarkoitukseen. Jeesus toteaa voiteet hyviksi. Mehiläinen, ilman lintu, lentää yhdeksän meren taakse noutamaan mettä. Parannuskeinon etsiminen saattaa selittyä Kustaa Vilkunan esittämällä teoriolla, että Sampsan hahmoon on yhdistynyt kristillistä perimätietoa pyhästä Sampsonista.⁹⁰

Toisinaan puut mainitaan runoissa yksinkertaisesti Jumalan luomiksi. Kaarle Krohn onkin olettanut, että puiden alkuperäinen kylväjä on ollut Jumala itse, jonka tilalle Sämpsä on tullut vasta myöhemmin. Krohnin mielestä tätä olettamusta tukevat sellaiset loitsun sanat kuin »Kaikki on puut Jumalan luomat». Uno Harva väittää kuitenkin vastaan. Ajatuksen mahdottomuudesta kertoo hänen mukaansa muun muassa se, että runon alkuosassa mainittu siementen asettaminen kesäoravan nahkaan ja kuljeskeleminen puita luomassa ei oikein sovellu kristillisen Kaikkivaltiaan habitukseen.⁹¹

Ehkä keskeisin kysymys, joka Sampsa-runosta nousee mieleen, ja jota Harva myös pohtii, on se, miten pellonhaltija Sampsa voikin olla kaiken kasvillisuuden kylväjä. Sämpsä-tarkastelunsa lopuksi Harva toteaa kiinnostavasti inkeriläisestä virrestä: »Tällaisista aineksista syntynyt Sämpsän virsi on täällä Pohjan perillä ollut omiansa ylläpitämään elämänuskoa taistelussa talven valtoja vastaan, ja sellaisena toivon virtenä sitä todennäköisesti on laulettu muinaissuomalaisten vanhoissa kevätjuhlissa, joiden muisto on jo kauan sitten häipynyt menneisyyden hämärään».⁹²

Luonto ja kulttuuri, syrjähyppy roomalaiseen ajatteluun

Kun puhutaan kulttuuripiirin ja luonnon eroista myyteissä, niin on tärkeää, että moderni romanttinen luontokäsityksemme ja aikamme itseäänruuskiva kulttuurivihamielisyydet eivät pääse vääristämään tulkintojamme. Moderni ihminen lähestyy kulttuurin ja luonnon suhdetta mustavalkoisesti. Pidämme niitä erillään olevina vastakohtina. Ensimmäisen tulkinnan mukaan vain kulttuuri on hyvää ja luonto paha. Toisaalta linkolalaisen näkemyksen mukaan ihmiskunta on maailman rutto ja koskematon luonto hyvyyden täydellistymä. Tällainen villin ja alkuperäisen idealisoiminen on kuitenkin melko tuoretta perua länsimaisessa ajattelussa. Luonnon kuviteltu alkuperäisyys ja villiys itsessään on vasta modernina aikana syntynyt myytti, mutta sen synnyttänyt uljaan ja vapaan luonnon ihailukin hiipi länsimaiseen ajatteluun vasta romantiikan myötä 1700-luvun lopulla.⁹³

Esimerkiksi muinaisten ihmisten luontosuhteesta voidaan ottaa roomalaiset. Roomalaisten suhdetta luontoon voi kuvata yhdellä sanalla: *amoenus*. Kirjaimellisesti käännettynä tuo sana tarkoittaa ihanaa, kaunista ja miellyttävää. Mikä tahansa maisema tai fyysinen ympäristö saattoi olla *amoenus*. Puhuttaessa luonnosta tuohon sanaan liittyy kuitenkin myös ajatus ihmisen ja kulttuurin luonnolliseen maisemaan tuomasta järjestyksestä. Luonnontilainen maisema saattoi olla roomalaisen silmään *amoenus* ilman että ihmiskäsi oli sitä koskenut, mutta ilman ihmistä se ei voinut kohota täydellisyyteen.

Tällä tarkoitetaan sitä, että luonnontilaisuus eli kulttuurin vaikutukselta säästyminen ei ollut roomalaisille itseisarvo. Nykyajan luonnonsuojelu perustuu koskemattomalle luonnolle annettuun itseisarvolliseen asemaan. Ajattelemme

kulttuurin vaikutuksen luontoon olevan kielteinen asia, roomalaiset olivat taas päinvastaisella kannalla. Ihmisen kosketus ja uuttera työ nosti hedelmällisen pellon kukoistukseensa, mutta luonnontilaan päätynyt pelto ei ollut amoenus, vaan epäesteettinen rikkaruohoja vilisevä kulttuurin hylkäämä maapläntti. Toisaalta myös kulttuuri saattoi tuhota ympäristön kauneuden, jos maisema muuttui rumaksi ja hengettömäksi – tai suorastaan epäsuotuisaksi esimerkiksi saastumisen seurauksena.

Amoenus ei siis tarkoittanut pelkästään ympäristön esteettistä miellyttävyyttä, vaan se sisälsi myös ajatuksen ympäristön hyödyllisyydestä ja suotuisuudesta ihmiselle. Täydellinen joki oli sekä kaunis että purjehduskelpoinen, peltomaa ilo silmälle ja hedelmällinen, kauniin värikäs kasvi syötynä terveellinen. Tämä suotuisuus ei rajoittunut vain fyysiseen ja aineelliseen hyötyyn, vaan saattoi olla myös henkistä laatua. Esimerkiksi ihanteellinen puutarha oli amoenus koska se oli järjestyksessä ja rikkaruohoton, mutta myös siksi, että puutarhassa työskennellessä ja kädet multaan painamalla ihminen saattoi saavuttaa henkisen rauhan.

Esi-isiemme luontosuhde lienee ollut jotain samankaltaista. Villi ja kesyttämätön erämaa on ollut jotain hallitsematonta, pelottavaa ja kiehtovaa. Täydellisyyden luonto on saavuttanut vasta ihmisen ja kulttuurin antaessa sille ihmisystävällisen järjestyksen, esimerkiksi kaskeamalla. Lopputuloksena on esteettinen kulttuurimaisema, jossa luonto ja ihminen elävät järjestyksessä. Kulttuurimaisema on siis ihmisen ja luonnon pitkäaikaisessa yhteisvaikutuksessa syntynyt maisema. Se kohtuullinen keskitie pelkästään luonnonprosessien synnyttämän ympäristön sekä pelkästään ihmistyön tuloksena syntyneen kaupunkimaiseman ääripäiden välissä. Kansanrunoissa Sampsa Pellervoinen kylvää maan kasvillisuuden, metsät, suot, ahot ja kivikot sammon murusten avulla. Jos sammon taru kuvastaa luonnon ja kulttuurin välistä vuorovaikutusta, niin onko sammon murusista synnytettyjen metsien ja ahojen ja muiden luonnonpaikkojen muuttaminen aineellisesti ja henkisesti ravitsevaksi kulttuurimaisemaksi sammon eheyttämistä? Sampohan jauhoi viljaa, vaurautta ja hyvinvointia. Tätä on tuonut ihmisen ja luonnon yhteishyöty kaskineen ja peltoineen.

V. Emuut ja eläinuskomukset

Eri eläinlajeilla oli oma haltijansa, emänsä, joka oli ensimmäinen lajinsa edustaja, kantaäiti, jonka jälkeläisiä kaikki tuohon eläinlajiin kuuluvat eläimet olivat. Tämä eläinsuvun myyttinen kantavanhempi oli lajin *emuu* eli emä. Emuun nimenä oli usein mielikuva jostakin eläimen ominaisuudesta, elintavasta tai elinympäristöstä.¹ Esimerkiksi karhun emuu on Hongotar, jonka nimessä yhdistyvät äitiyttä edustava naisellisuus ja karhunkallohonka, jonka latvaan hänen poikansa pääkallo karhunpeijaisten loppuriitissä asetettiin. Lajin kantavanhempi voidaan ymmärtää eräänlaisena lajisieluna, jonka ilmentymiä ovat kaikki lajisielusta syntyneet yksilölliset eläimet ja niiden kokemukset. Lajisielu sulkee sisäänsä eläinlajille ominaiset piirteet ja elinympäristöt sekä lajin historian osana ihmisten elämää.

Muinainen ihminen ei ajatellut eläinlajeja yksilöistä ylöspäin, erillisten yksilöiden muodostama suurempana kokonaisuutena, vaan uskoakseni eläinlaji koettiin ensisijaisesti yhtenäiseksi sielulliseksi kokonaisuudeksi, jonka ilmentymiä yksittäiset eläinyksilöt olivat. Metsässä kohdattu karhu oli aina saman karhusielun lihaksi tullut muoto, joka maailmasta poistuessaan palasi saman sielun osaksi. Emuu oli tämän lajisielun perimmäinen olemus. Jokainen eläin syntyi maailmaan emuusta ja lajiemonsa jälkeläisenä se peri lajinsa sielullisen ja ruumiillisen olemuksen, jota ihmiset kuvasivat tarinoilla ja myyteillä. Jokainen eletty ja koettu elämä heijastui takaisin tähän lajisieluun.

Emuun kautta voitiin vaikuttaa sen jälkeläisiin. Siksi kantaemon loukkaamista vältettiin kaikin tavoin, sillä se suojeli omiaan eikä vihastunut kantavanhempi antanut poikiaan metsästäjälle. Erityisen suuri loukkaus oli tappaa nukkuva eläin, sillä sen sielun uskottiin olevan poissa ja joutuvan surman takia eksyksiin.² Tällainen sielu saattoi pahimmassa tapauksessa vainota metsämiestä ja ajaa hänet hulluuteen. Metsästäjillä olikin tapana viheltää hiljaa ennen eläimen surmaamista.

Eläinlajien emuuiksi mainitaan muun muassa Hongotar (karhu), Käreitär (kettu), Juoletar (saukko) sekä Laus tai Juonetar, joka hirven tai peuran eli petran emuu. Laus on Gananderin mukaan myös Pohjolan isäntä, mikä selittyy sillä, että peurojen alkukodin ajateltiin olevan pohjoisessa Kuolan niemimaalla.³

Kuten veden haltijoista puhuttaessa todettiin, Ahti oli hylkeiden suvun esimies, johtaja ja vanhin, jonka nimi ehkä muuttui myöhemmin aikoina vedenhaltijan yleisnimeksi.

Karhun synty on taivossessa

Karhunpalvonta on ollut ikiajoista lähtien tärkeää pohjoisille kansoille. Suomalaiset eivät ole tässä suhteessa poikkeus, vaan karhu oli muinaisille suomalaisille sekä karjalaisille pyhä eläin ja sillä on keskeinen asema muinaisissa myyteissä. Karhu oli metsien mahtavin peto ja kiistaton valtias. Suomalaiset ovat, monien muiden suomalais-ugrilaisten kansojen tapaan, nähneet Otavan tähtikuviossa kultaisen korin, jolla ensimmäinen karhu on maan päälle laskettu. Karhun synty on taivossa, kukuilla kuun, päällä päivän, olkapäällä Otavan.⁴

Karhun alkuperäinen nimi on Ohto. Sanan juuret voidaan johtaa ugrilaisten kielten varhaisvaiheisiin, joten kyseessä on todella vanha nimitys.⁵ 1800-luvun kansanrunouden keräilijät arvelivat virheellisesti, että Ohto olisi murreilmaus ja se “käännettiin” nykyään käytettyyn Otso-asuun. Ohto on siis karhun alkuperäinen nimi karhun ollessa karheaan turkkiin viittaava kiertonimitys tuolle metsän kuninkaalle.

Muita kiertonimityksiä karhulle on tallennettu satoja, joukossa muun muassa pelkkä kunnioittava Hän.⁶ Karhun oikean nimen lausumista vältettiin – jumaluutta kohtaan tunnetusta kunnioituksesta, mutta myös pelon ja käytännöllisten syiden takia: karhu haluttiin pitää poissa karjan metsälaitumilta ja kaskihalmeilta.⁷ Karhun alkuperäisen nimen katsottiin olevan jollain tasolla tabu, jonka käyttöä vältettiin ainakin arkisessa puheessa. Samaa nimikäytäntöä on mahdollisesti käytetty yleisesti muistakin jumaluuksista, kutsutaanhan itämerensuomalaisessa mytologiassa lähes mitä tahansa jumalaa, myös karhua, jossain vaiheessa Ukoksi eli kunnioitetuksi vanhaksi mieshahmoksi.

Karhua on hellitelty Mesikämmen- ja Källeröinen-nimityksillä, kunnioitettu Otavana, Haltijana ja Jumalanmiehenä. Karhuun liittyvää eroottista latausta kuvastavat feminiiniset Kaunoiseni, Lintuseneni ja Neitiseneni sekä miehekkäät: Luukyrpä, Musta mulkku ja Karvahousu. Myös metsä itsessään on käsitetty sekä miehisenä että naisellisenä ja siihen on yhdistetty eroottisia mielikuvia. Lukuisat nimet liittävätkin karhun metsän pyhyteen ja antavat sille aseman

metsän jumalana ja hallitsijana.⁸ Karhua on kutsuttu Tapioksi, metsän kuninkaaksi, metsänpitäjäksi, Hongattaren pojaksi tai yksinkertaisesti Metsäksi. Metsä liikkuu, sanottiin, kun karhu liikkui lähistöllä.

Itämerensuomalaisissa uskomuksissa karhulla on vahva sidos ihmislajiin. Muistuttaahan karhu jo ulkomuodoltaankin täkäläisistä eläinlajeista eniten ihmistä. Karhun katsottiin myös ymmärtävän puhetta ja pystyvän jopa lukemaan ihmisten ajatuksia. Noihin myytteihin perustuvat myös käsitykset siitä, että metsän kuningas ei vahingoita ihmisnaista. Vienan Karjalassa karhun lihan syöminen rinnastettiin vielä 1900-luvun alussa kannibalismiin. Uskottiin myös, että ihmiset saattoivat ottaa hetkellisesti karhun muodon.⁹

Sukulaisuuteen viitataan myös karhun peitenimissä, kuten Tätinipoika, Kouvo (isoisa tai kantaisä), Äijä tai mettän vaari.¹⁰ Karhun asemaan muinaisena ihmisheimon toteemieläimet viittaa myös metsäsuomalaisten itsestään käyttämä nimitys Kouvojn pojat. Roomalainen historioitsija Tacitus asutti Suomen vielä ajanlaskumme ensimmäisellä vuosisadalla kahdella heimolla, joista helluusit palvoivat hirveä ja oksit karhua klaaninsa kantaisänä. Kolttasaamelaisten myyttinen alkuperä juontuu karhun ja kantaäidin parisuhteeseen ja itämerensuomalainen kansanrunous peijaisrunoineen osoittaa samaan suuntaan.¹¹

Muinaissuomalaiset olivat tunnettuja karhunpalvonnastaan. Vuonna 1640 piispa Iisak Rothovius jyrisi Turun akatemiaa vihkiessään, että »karhunkaltoa palvovat ja karhunkallosta juovat» suomalaiset pitäisi nyt viimeinkin saada kuuliaisiksi kristilliselle esivallalle.¹² Rothovius lienee tarkoittanut karhun kunniaksi järjestettyjä uhripitoja eli karhunpeijaisia. Kun metsästäjät kaatoivat karhun, järjestettiin pidot, joissa kaadettu karhu aineellisesti ja sielullisesti kunniavierana. Uhridoissa ihmiset söivät karhun lihan, ja tulivat samalla osaksi sen voimasta. Uskomusta voi verrata kristittyjen ehtoolliseen, jossa seurakunta syö Kristuksen ruumiin. Pitojen jälkeen karhun hengen piti palata kotiinsa taivaaseen. Ihmiset nostivat karhunkalvoja kallohonkiin, jossa ne olivat lähempänä kotiaan. Samalla toivottiin, että kotiinsa palaava karhu palaisi vielä takaisin lihalliseen elämään, ja toistaisi näin alkuaikojen myyttisen tapahtuman ja luonnon kiertokulun. Karhunpeijaiset kuvastivat siis ihmisen ja kosmoksen välistä sopusointua.

Karhuntaljoista kirkoissa

Aulis Oja tutkiskelee sotia edeltävässä artikkelissaan, miksi niin monissa vanhoissa suomalaisissa kirkoissa alttarin eteen oli asetettu karhuntalja.¹³ Tietoja kirkkotaljoista on ainakin Varsinais-Suomesta, Uudenmaan suomalaisseuduilta sekä Karjalasta. Vielä 1800-luvulla näitä vanhoja virttyneitä karhunnahkoja saattoi nähdä kirkkojen lattioilla. Taljat olivat useimmiten paikallisen yhteisön lahjoituksia kirkolle. Suomesta tunnetaan muitakin niin sanottuja kirkkouhreja (muun muassa hirvensarvia) joita rahvas on lahjoittanut kirkon sisälle asetettavaksi. Oja argumentoi kiinnostavasti, että lahjoitusten taustalla on pakanuudenaikainen uhriperinne: pyhille paikoille jätetyt uhrin on myöhemmin aikoina saatettu kirjaimellisesti osaksi kirkkorakennusta.

Kirkkouhri ei ollut pelkästään symbolinen kunnioittava ele vaan sillä nähtiin olevan vaikutuksia voimiin ja väkiin. Tarinoiden mukaan karhuntaljoja on luovutettu koska lahjoituksen on uskottu estävän karhuja käymästä karjan kimppuun. Kirkko koettiin siis pyhäksi paikaksi jonne voi jättää uhrin ja vaikuttaa näin asioihin. Suomesta tunnetaan 1600-luvulta tapauksia, jossa ihmisiä on tuomittu oikeudessa noituudesta koska he ovat uhranneet kirkon alttarilla kynttilöitä metsästysonnen turvaamiseksi tai karjan suojelemiseksi karhuilta. Kirkko oli vanhalle kansalle riittien ja uhraamisen paikka. Vanhat kirkot rakennettiin muinaisten uhripaikkojen päälle, minkä johdosta Oja päättelee uhrilehtoihin liittyneiden esikristillisten tapojen jatkuneen satoja vuosia seurakunnan ja kirkon välisinä toimituksina, joiden alkuperä katosi lopulta historian hämäriin.

Oja huomauttaa, että suomensukuiset kansat ovat asettaneet karhuntaljoja pyhiin lehtoihinsa peijaisten jälkeen. Taljoilla uskottiin olevan taianomaisia voimia. Suomalaisissa karhunpeijaisissa karhun kallo nostettiin honkaan, mutta taljan lopullista paikasta ei ole tietoa. Runoissa kuitenkin tähdennetään, että talja ei mene hukkaan: »Ei tuhota turkkiasi, karvojasi ei katsota herjojen hetalehiksi, vaivaisien vaattehiksi». Vienassa talja vietiin joko tuvan penkin parhaaseen kohtaan tai aitan parven päähän. Jos otetaan huomioon karhun sielullinen ja ritualistinen merkitys muinaissuomalaisille, voidaan pitää todennäköisenä, että karhuntaljoja on Suomessakin muinoin viety uhripaikoille.¹⁴

Päädymme näin siihen tulokseen, että karhuntalja on jo pakanuuden aikana

saatettu uhrata pyynti- tai karjaonnan saamiseksi. Kirkon valtaan päästyä on talja edelleen samassa tarkoituksessa voitu muiden kirkkoushrien tavoin antaa kirkon alttarille, johtuen aluksi joko siitä, että uhrilehdon haltijan uskottiin jatkuvasti asuvan uhrilehdon paikalle rakennetussa pyhätössä, tai siitä, että kirkon Jumalaa luultiin voitavan suostutella antamalla karhun talja sen pyhitetylle alttarille – samalla tavoin kuin Tapio lepytettiin ylentämällä karhun pääkallo pyhään puuhun. Tämä otollinen teko muuttui sitten uhrista vain merkityksettömäksi tavaksi, joka pitkät ajat säilyi, mutta katosi itsestään uuden ajan aatteiden voittaessa alaa.

Uhrilehdoista tuli sittemmin kivikirkkoja, mutta vanhat tavat eivät kadonneet. Papit olivat usein mukana kansan toimituksissa, joissa vanhoja perinteitä jatkettiin. Niinkin myöhään kuin vuonna 1670 savokarjalaiset papit osallistuivat seuduilla järjestettyihin Ukon vakkoihin. Keski-Suomen muinaisilla karhukulttialueilla Otavaisen kalloa saateltiin samoihin aikoihin karsikkoon soittamalla kappelin kirkonkelloja.¹⁵

Pihtiputaan karhukultti

Melko tuoreessa kirjassa *Kansanomainen ajattelu* (2007) on Juha Pentikäisen artikkeli niin sanotusta *Viitasaaren tekstistä*, suomalaisen kansatieteen pienestä aarteesta. Viitasaaren teksti on säilynyt kuvaus 1600-luvun karhuriitistä. Artikkelissa kerrotaan sängen hätkähdyttävistä seikoista liittyen karhunpalvontaan Keski-Suomen korpimailla.

1600-luvulla silloisen Pohjois-Hämeen, nykyisen Keski-Suomen, perukoilla sijaitsevan Viitasaaren yhden pitäjän kappeli oli Pihtipudas. Pihtiputaan taajaman ja kirkonkylän halki virtaa joki, joka on Pentikäisen mukaan vanhastaan tunnettu Pyhäjokena ja Hiidenvirtana.¹⁶ Sen virrasta yhä erottuvan putaan kautta niin Päijänteen kuin Saimaankin vedet laskivat noin 7000 vuotta sitten Kolimasta Alvajärveen, siitä Muurasjärveen ja edelleen Olloenjoen ja Kotajoen kautta Kalajokeen Haapajärven kohdalla, missä oli silloin Pohjanlahden ranta. Maanpinnan kohoamisen vuoksi veden laskusuunta Pihtiputaalla on sittemmin muuttunut päinvastaiseksi.

Viitasaaren karhutekstissä mainitaan »Pyhäjoen putaan miesi». Pyhäjoki viittaa eittämättä juuri Pihtiputaan Pyhäjokeen. Paikkakunnan nimi tulee virran

uomasta, »pudasta», johon kiviä latomalla rakennettiin »pihti». Se oli kapea suppu, oiva rysäpyynnin tai kolkkauksen paikka kivikauden kalastajille. Siitä oli helppo pyytää nousukalaa. Kun putaaseen ladottujen luonnonkivien ympärille lisättiin seipäät ja koottiin verkko, saatiin siitä rysä, jolla Koliman koskista pyydetään yhä. Pentikäinen yhdistää Viitasaaren tekstin mystisen »Pyhäjoen putaan miesin» mestarillisena kalastajana tunnettuun karhuun.¹⁷

Samassa Pentikäinen kertoo, että Pyhäjoen eli Hiidenvirran korkeimmalla rantatörmällä on nykyisinkin punainen talo nimeltä Ohtola. Talo on yhä asuttuna, sen katossa on vuosiluku 1528. Tilalta alueelta on löydetty runsaasti kivikauden esineitä. Pentikäinen arvelee luontevasti, että alueen kantatilana pidetty Ohtola on saanut nimensä karhusta, siis Ohdosta. Ja jos Pyhäjoen putaan miesi on todella Pihtiputaan karhu, niin lähistölle tarvittiin kyllin varakas talo järjestämään Viitasaaren tekstissä kuvattuja karhunpeijaisia. Ohtolan talo sopii hyvin nimeltään, iältään, vanhalta vauraudeltaan sekä sijainniltaan Saimaan ja Päijänteen muinaisten lasku-uomien varrella tällaiseksi »kouvon pää-liset» järjestäneeksi kantataloksi. Sen mailla on ollut karhunpesiä ja väellä mitä pyytää. Pentikäinen huomauttaa, että ”oikeus karhuun” on saattanut Suomenkin erämaissa olla tilakohtaisesti myönnetty oikeus kuten Ruotsin Lapissa.

Pentikäinen mainitsee tuoreista tutkimuksista, jotka tukevat päätelmää, että karhukultti näyttää jatkuneen Keski-Suomen saloilla vielä 1900-luvulla.¹⁸ Ohtoa siis palvottiin alle sata vuotta sitten – ei pelkästään Vienan kaukaisimmassa korvessa tai Siperiassa mansien parissa – vaan ihan keskellä Suomea. Karhukultin yksi keskus oli Pihtipudas. Suur-Viitasaaren pohjoisimmin kappelin rajojen sisällä, Korppisen erämaiden tuntumassa seisoo yhä kolme karhunkallopettäjä. Muurasjärven kylänraitin varrella olevaan petäjäan on ripustettu varmuudella karhun kalloja vielä sotien välisenä aikana. Tuo kallohonka oli pystyssä Muurasjärvellä Pentikäisen raportin mukaan ainakin vielä vuonna 2006.

Hiiden hirvi

Suomalaiset ovat karhun kansaa, mutta myös hirvi on aina kuulunut itämerensuomalaisten elämään ja myytteihin. Hirven synty on karhun tapaan

taivosessa »Otavaisen olkapäillä, taivaan tähtien seassa». Toinen syntyruno on niin sanottu Hiiden hirven hiihdäntä, jossa Hiisi rakentaa maailman ensimmäisen hirven. Tarina saa alkunsa kun nuorukainen kerskailee lapinkylässä saavansa suksillaan kaikki metsän eläimet kiinni. Puheista suivaantuneena Hiisi loihtii kokoon hirven.¹⁹

Tarinassa hirvi valmistetaan varsin vaatimattomista ainesosista. Pää tehdään mättäästä, sääret aidanseipäistä, nahka kuusen kuoren isoista levyistä, korvat lammen lumpeista ja liha lahosta puusta. Hiisi lähettää hirven juoksemaan vapaana lapinkylään, jossa se kaataa patoja ja keittoastioita. Nuorukainen hiihtää hirveä takaa. Hän tekee ansan, johon hirvi jää kiinni. Nuori metsämies tekee kuitenkin ratkaisevan virheen; hän silittelee taljaa ja kuvittelee itsensä ja nuorikkonsa sen päällä makoilemassa. Hirvi suuttuu ja karkaa, hiihtäjä katkaisee suksensa ja sauvansa.

Tarinalla voidaan nähdä kolme opetusta.²⁰ Ensinnäkin kerskailija saa ansionsa mukaan: itsensä kehuminen ei kuulu perinteisiin itämerensuomalaisiin arvoihin. Toinen opetus korostaa hirven metsästyksen vaarallisuutta. Hirviä ja peuroja ajettiin hiihtämällä takaa kevättalvisin, kun hanki kantoi suksimiehen, muttei eläintä. Metsästys tällä tavoin oli rankkaa ja vaarallista, eikä ollut ennenkuulumatonta että eläimet ryntäsivät metsämiesten päälle. Toimeen ei sopinut ryhtyä turhanpäisellä uhmamielellä. Kolmanneksi runo opettaa väkien erillään pitämisen tärkeydestä. Lemmentouhusta haaveileminen metsästyksen kriittisellä hetkellä sekoittaa miesten ja naisten elinpiirit, joiden erossa pitämiseen monet metsästäytaiat tähtäsivät.

Tieteen tietojen mukaan hirvet vaelsivat maahamme jääkauden jälkeen noin 9000 vuotta sitten.²¹ Ne olivat tärkeitä saaliseläimiä joiden poikkeuksellinen merkitys tulee ilmi jo niistä lukemattomista kalliomaalauksista, jotka esittävät myyttisiä hirvihahmoja. Vuosituhansien ajan ihmisten ja hirvien elämät kietoutuivat toisiinsa kunnes 1800-luvun puoliväliin tultaessa hirvet metsästettiin Suomesta lähes sukupuuttoon. Monille 1800-luvulla eläneillä ihmisille hirvi oli outo ja harvinainen laji, jota ei välttämättä koskaan nähty omin silmin.

Esikristillisellä ajalla puisia hirvenpäitä pidettiin veneiden keulakuvina. Rovaniemen läheltä on löydetty lähes 8000 vuotta vanha puinen hirvenpää, joka on todennäköisesti ollut aikoinaan muinaisveneiden keulakuva.²²

Hirvenpääveneitä on kuvattu myös kalliomaalauksissa. Ennen maanteiden rakentamista vesitiet toimivat ihmisille tärkeinä kulkureitteinä. Veneiden tärkeyttä muinaisen ajan ihmisille on vaikea liioitella. Hirvisymbolin kautta tapahtunut hirven sielun ja olemuksen yhdistäminen veneeseen on antanut veneelle tämän jalon eläimen kestävyuden, nopeuden ja voiman. Kansanrunoudessa kerrotaan myös Väinämöisen myyttisestä veneestä, Sinisestä hirvestä, joka sekkin on nimensä perusteella saattanut olla kuvatunkaltainen hirvenpäävene.

Metsän ja pihapiirin haltijaeläimiä

Monien luonnossa ja pihapiirissä liikkuvien eläinten katsottiin symboloivan paikallisia haltijoita.²³ Metsänhaltija liitettiin läheisesti metsäkanalintuihin, sekä tikkaan ja palokärkeen, joista jälkimmäinen todennäköisesti on metsästystaioissa mainittu emuu Kärehetär eli Käres. Muurahaiset edustavat metsässä metsänväkeä, pihamaalla maanväkeä tai maanhaltijaa. Muurahaispesä oli metsänhaltijan linna, johon asetettiin uhrilahjoja.

Vedenhaltijan edustajia olivat sammakot ja kalat. Sammakoita kunnioitettiin kotipihallakin ja niille vietiin joillakin paikkakunnilla kekrinä ruokauhri. Hautojen lähistöllä nähtyjä lintuja on pidetty vainajien edustajina. Karjalassa pikkulintuja ja perhosia pidettiin omaistensa luona vierailevina vainajasieluina, eikä niitä saanut vahingoittaa.²⁴ Vainajiin ja kodinhaltijoihin on joidenkin kansanuskomusten perusteella yhdistetty myös leppäkertut ja hämähäkit.²⁵

Kotieläimistä kissa ja koira soveltuvat parhaiten kodinhaltijan edustajiksi, vaikka joskus metsänhaltijakin ilmestyi niiden muodossa.²⁶ Koiralla uskottiin muutenkin olevan voimakas yhteys tuonpuoleiseen. Pohjois-Suomessa sanottiin, että koira tuli kohdella hyvin, sillä huonosti kohdeltu koira valittu oli ensimmäisenä tuonpuoleisessa valittamassa kurjasta kohtalostaan.²⁷ Kissan syntyruno on vuorostaan mielenkiintoinen kuvaus tuohon yleismaailmalliseen kotieläimeen liitetyistä ruumiillisista ja sielullisista ominaisuuksista.

Kyllä tiän kissan synnyn,

Halliparran hauteleman:

Kissa on saatu kiukoalla,

Nenä neittä, pää jänistä,
Häntä Hiien palmikkoa,
Kynnet kyitä käärmehiä,
Jalat muita muuramia,
Muu ruumis suen sukua.

Tässä ja muissakin syntyrunoissa kissa yhdistetään Hiiteen, joka on alkujaan tarkoittanut uhrilehtoa. Kristinuskon tulon jälkeen nimi muutettiin tarkoittamaan demonia, tai jopa itse paholaista. Ehkä siis hiiden ja kissan yhteys viittaa eläimen melko tuoreeseen kesyttämiseen ja pinnan alla ja vähän päälläkin häilyvään villiin luontoon. Hiisi voi merkitä myös noituutta ja magiaa, joihin kissa on myös yhdistetty. Kissan ruumiin pitäminen »suen sukuna» ja kynnet käärmeinä taas kertoo siitä, että kissan tappavasta tehokkuudesta metsästäjänä. Neidon kuvastaa kissaan liittyvää feminiinistä puolta.

VI. Pyhät paikat

Kilpeläisen suvulla oli pihallaan kolme pyhää koivua sekä pihlajia. Puita palvelut Heikki-ukko kuoli viime vuosisadan lopussa 90-vuotiaana. Puita sanottiin elättipuiksi, ja niiden juurelle vietiin kekrinä marraskuun alussa eli pyhänmiestenpäivän tienoilla viinaa ja ruokia. Samoin vietiin peltotöiden päätyttyä mikkelinpäivänä 29. syyskuuta mikkelinpäivän luut puitten alle. Siitä karja lykästi hyvästi ja talous menestyi.

Ritva Kovalainen ja Sanni Seppo, *Puiden Kansa*¹

Muinaissuomalaisille luonto oli täynnä pyhiä paikkoja: kiviä, vuoria ja puita. Vainajille uhrin toimitettiin talon uhripaikoilla, kuten kuppikivillä tai pitämyspuiden luona, tai kylän hautausmaalla. Luonnonhaltijoille uhrin vietiin luontoon, metsän väelle metsään esimerkiksi tapionpöytäkuuselle ja muurahaispesälle, veden väelle uhrattiin jokiin, järviin ja lähteisiin. Pihapiirin haltijoille uhrattiin niiden hallitsemiin rakennuksiin, puiden tai kivien luokse tai niiden päälle.²

E erityisen väkeviä palvonnan paikkoja olivat lukuisat puut. Vainajille omistettiin uhripaikoiksi karsikkopuita, metsän väen uhrin asetettiin tapionpöytäkuuselle ja pihapiirin haltijoille uhrattiin pitämyspuiden luona.³ Vuosituhansien ajan rahvas on suunnannut toiveensa ja rukouksensa metsien ja pihamaiden voimakkaille puille, jotta ne suojelisivat ja toisivat onnea.

Puu on elämän ylläpitäjä ja suojelija niin konkreettisen biologisella kuin symbolisellakin tasolla. Puut yhdistävät ainutlaatuisella tavalla kaiken elämän toisiinsa. Mytologioiden maailmanpuu pitää koossa koko maailmaa, kun se yhdistää maan ja taivaan. Maailmanpuun juuret ovat syvällä vainajien maassa ja latvusto kurkottaa kohti jumalten taivaita. Puu yhdistää itsessään myös molempien sukupuolten ominaisuuksia: hedelmiä kantava ja oksiansa alla suojaava puu on olemukseltaan äidillinen, mutta muotonsa puolesta miehisen fallinen. Yhteisölle ihmisen eliniän ylittävä puu on kuvastanut elämän jatkuvuutta, maailman suurempaa järjestystä. Pyhä velvollisuus uhripuun palvelemiseen on periytynyt sukupolvelta toiselle – puiden on jopa uskottu heijastelevan niille omistautuneiden sukujen vaiheita.

Vanhoja pyhiä paikkoja voidaan nykypäivänäkin päätellä paikannimistön perusteella. Yli sataan suomalaiseen paikannimeen, enimmäkseen järvien nimiin liittyy pyhä-sana (esimerkiksi Pyhäjärvi, Pyhäjoki jne.) toisin sanoen niitä pidettiin tabuina, niissä oli väkeä, voimaa.⁴ Toinen mahdollinen merkki paikan muinaisesta pyhydestä ovat hiisi-alkuiset paikannimet.

Hiidet, uhrikivet ja lähteet

Muinaisessa Suomessa ja Virossa pyhiä paikkoja on kutsuttu hiisiksi.⁵ Yleisesti vallitsevan teorian mukaan hiisi on alkujaan tarkoittanut paikkaa ja vasta myöhemmin siitä on tullut kristinuskon vaikutuksesta henkiolennon nimitys. Suomessa hiisi on paikkana yhdistetty erityisesti kuolemaan ja kalmistoihin sekä pyhiin lehtoihin. Hiisi-nimisiä paikkoja löytyy muun muassa Heinävedeltä, Suvasvedeltä ja Riistavedeltä. Hiisien ja rautakautisten kalmistojen yhteyttä on tutkittu jonkin verran. Rautakautiset polttohautausmaat sijaitsevat kuitenkin usein pienten moreenimäkien laella Ruotsin pyhien lehtojen tapaan. On mahdollista, että kalmistoissa on ollut riittitoimintaa ympäri vuoden. Kalmisto on ehkä ollut yhteisön keskuspaikka, jossa vuosittaiset rituaalit suoritettiin ja jonne vainajat haudattiin.⁶

Viron *hiis* viittaa yleisemmin pyhään paikkaan: lehtoon, mäkeen, kiviin, puihin, lähteisiin.⁷ Pyhillä paikoilla on rukoiltu, uhrattu ja parannettu. Hiisi oli erotettu ihmisen maailmasta, se oli pyhää aluetta. Siellä ei kaadettu puita, laidunnettu karjaa tai kuokittu maata. Ihmisen vaikutus pyhään paikkaan pyrittiin pitämään minimissään. Pyhän paikan häiritseminen turmeli tekijän tai hänen jälkeläisten onnen. Hiiteen kokoonnuttiin vain uskonnollisista syistä, esimerkiksi juhlapyhinä. Paikalle jätettiin uhrina ruokaa, kolikoita ja koruja. Pyhiin puihin sidottiin nauhoja.

Pyhät lehdot ovat olleet melko yleisiä koko Itämeren alueella. Esimerkiksi Liettuan sanojen alka, ”pyhä lehto” ja auka, ”uhri”, välillä lienee yhteys.⁸ Kuurinmaalta on taltioitu 1400-luvulta lähtien kirjallisia ja kansanperinteellisiä tietoja kolmesta pyhästä lehdosta ja kuurinmaalaisten kuninkaiden niissä johtamista pakanallisista menoista. Matkailija nimeltä Reinhold Lubenau on kuvaillut vuonna 1586 lehdossa harjoitettuja riittejä. Lehdossa näyteltiin tuolloin rituaalinen metsästys. Lubenaun mukaan kuninkaat eivät astuneet

lehtoon muulloin kuin riittien yhteydessä. Lisäksi lehdon puista ei saanut koskaan katkaista oksaakaan. Rituaalisen metsästyksen jälkeen lehdossa syötiin yhteinen ateria vainajahenkien kanssa. Toinen Kuurinmaalla matkaillut henkilö on kirjannut ylös tiedon oksien katkaisemiseen liittyvästä kiellosta ja vainajasielujen kanssa nautitusta uhriateriasta 1700-luvulla. Kansanperinne ei loppu tuohonkaan. Kerättäessä 2000-luvulla kansanperinnettä eräästä kuurilaisesta kylästä huomattiin, että uhrilehtoihin liittyviä tabuja on säilynyt kansan keskuudessa.⁹

Myös Lounais-Suomen kyläasutusalueella on ollut jo esihistoriallisella ajalla suurten yhteisöjen (pitäjien) yhteisinä kulttipaikkoina pyhiä lehtoja.¹⁰ Alueen lehdot mainitaan paavi Gregorius IX:n bullassa 31.1.1229, jossa paavi antaa Turun piispalle luvan ottaa kirkon haltuun pakanalliset pyhät lehdot, joita piispan kääntämät kristityt vapaaehtoisesti kirkolle tarjoavat.¹¹ Ortodoksissa Karjalassa pakanalliset lehdot säilyivät vielä vuosisatoja. Arkkipiispa Makarijn kuuluisasta kirjelmästä tiedämme, että vielä 1500-luvulla oli Novgorodin alaisilta karjalaisilta »pakanuuden ulkonaisetkin merkit hävitettävä, pyhät metsistöt poltettava ja kivet upotettava, vieläpä kastamattomat heistä kasteeseen saatettavat».¹²

Kristittyjen kirkonmiesten tarve hävittää ja ottaa haltuun vieraan uskonnon pyhiä paikkoja tarjoaa mielenkiintoisen mahdollisuuden uskontopsykologiseen analyysiin. Raimo Hakolan ja Juha Pakkalan teoksessa *Kristinuskon ja juutalaisuuden juuret. Arkeologian näkökulmia* (2008) esitetään ajatus, että Jerusalemin temppelin hävitys antoi sysäyksen juutalaisten siirtymiselle monoteismiin. Lähi-idässä vallitsi pitkään, mahdollisesti pronssikaudelta alkaen, ns. monolatria. Useilla alueilla ja jopa kaupungeilla oli ”meidän Jumalamme”, jonka apuun ihmiset turvautuivat. Samalla kuitenkin uskottiin myös jumalien olemassaoloon. Israelin Jahve oli Jerusalemin oma Jumala, jonka palvonta pyöri uhrikultin ympärillä. Temppele oli paikka, jossa Jahven ajateltiin asuvan ja kaikki palvonta keskittyi sinne.¹³

Temppelele tuho aiheutti israelilaisille uskonnollisen ja poliittisen kriisin. Jahven koti oli tuhottu: maa, monarkia ja Jumala oli menetetty. Tämän seurauksena temppeliin kytkeytyneen uhrikultin tilalle korvasi uskonnollisen lain noudattaminen. Tämä oli uskonnon elinehto, sillä laki ei ollut uhripaikan tapaan maantieteellisesti sidottu. Varsinainen monoteismi syntyi mahdollisesti

hyvin pienessä joukossa, kun jotkin piirit alkoivat vaatia, ettei muita jumalia saanut enää palvoa eikä muiden jumalien uhripaikoissa saanut uhrata. Pakkalan mukaan pyrkimyksenä oli määrittää oma identiteetti, pelastaa oma uskonto.¹⁴

Psykohistorian kannalta on ironista, että monoteistit ovat historiansa ajan keskittyneet tuhoamaan sellaisella raivolla muiden kansojen pyhiä paikkoja. Kaiken tuhoamisvimman taustalla kun saattaa piillä trauma oman pyhän paikan menettämisestä. Israelilaisten tarina korostaa uhripaikan merkitystä uskonharjoitukselle. Ilman kiinnittymistä uhripaikkaan uskonnot muuttuvat useimmiten universalistisiksi ja lakeihin pohjaaviksi.

Suomensukuisten kansojen pyhät paikat ovat yleensä sijainneet mäkien laella.¹⁵ Marit arvostavat sitä, että uhripaikan sijainti on korkea ja kaunis. Marien uhripaikoille on yhteistä joen, puron tai lähteen sijainti. Suomessa ei ole suuria vuoria, mutta on joitakin lähteitä siitä, että joitakin paikallisia mäkiä on pidetty uskonnollisesti merkittävänä. Seudun korkeinta mäkeä on kutsuttu Ukonvuoreksi. Joihin Ukonvuoriin liittyy kertomuksia uhrijuhlista.¹⁶ Kaarle Krohn kertoo tällaisesta mäkeen liittyvästä perimätiedosta: »Pohjois-Hämeessä Rautalammilla oli kahden kylän väki muinoin heittänyt arpa, kumpaisen oli toisenkin puolesta Ukon vakkoja pitäminen; myöhemmin, kun olivat keskenään riitaantuneet, alkoivat kumpikin erikseen juhlaa viettää. Määrätynä päivänä kevätkesällä tapettiin Ukolle uhriksi karjasta paras lammas. Sen keitettyä lihaa ynnä kaikkia talon muitakin varoja pantin vähän kutakin lajia tuohisiin vakkasiin, jotka kannettiin Ukonvuorelle».¹⁷

Uhrikivet ovat osin olleet käsittelemättömiä luonnonkiviä, osin yhdellä tai useammalla syvennyksellä varustettuja kuppikiviä, joita tunnetaan koko maasta Pohjois-Pohjanmaata lukuun ottamatta. Paitsi rautakautisella asutusalueella, on suurehkoja uhrikivien ryhmiä myös Savossa ja Keski-Suomessa.¹⁸ Eräs tunnettu kivi on karjalaisessa Kontio-Leppälähden kylässä Immosen pellon pientareella sijainnut ikaikainen uhrikivi. Kivelle uhrattiin kylvämään mentäessä jyviä. Lisäksi naiset kantoivat sille maitoa, lehmänkarvoja, villoja ynnä muita karjantuotteita antimeksi. Nainen nimeltä Toivasen Kirsti oli pitkään kivikultin papittarena. Hänen kauttaan uhrin laskettiin kivelles ja hän kertoi uhraajille haltijan antamat vastaukset kuin oraakkeli ikään. Vahvajärven itärannalla Tikanmäessä oli ollut samanlainen uhri. Kun sen naispappi, vanha ämmä (naispuolinen tietäjä) kuoli, halkesi kivi kahteen kappaleeseen.¹⁹

Suomesta tunnetaan useita pyhiä lähteitä, joihin on uhrattu muun muassa tinaa ja rahaa. Juhannusyön kerrotaan olleen otollista aikaa antaa uhrilahjoja lähteen haltijalle. Haltijalta "ostetulla" veden tehtiin taikoja. Ehkä tunnetuin uhrilähde on Turun Kupittaalla. Ennen vanhaan lapset vihdottiin rituaalisesti saunassa ensimmäisen hampaan puhkeamisen jälkeen. Ensimmäisen hampaan puhkeaminen oli merkki, että lapsi oli saanut suojelushaltijansa, tullut suvun jäseneksi ja osoittanut elinvoimaisuutensa elämän vaikealla alkutaipaleella. Eräät tutkijat ovat sitä mieltä, että lapsia olisi alun alkaen kastettu pyhissä lähteissä tai ainakin käyttämällä pyhien lähteiden vettä, mutta kristinuskon kontrollin lisääntymisen myötä riitti siirtyä lähes kokonaan saunan rauhaan.²⁰

Järvien nimistä voi usein päätellä paljon. Suomen monien Pyhäjärvien pyhyys on useimmiten enemmän pakanallista kuin kristillistä laatua. Hämeenlinnan itäpuolella sijaitsevaan suureen Katumajärveen liittyy mielenkiintoista perimätietoa. Se on kansan keskuudessa liikkuneen tarinan mukaan saanut nimensä siitä, kun ristiretkiaikaan hämäläiset kävivät pesemässä kasteensa pois tuolloisessa erämaajärvessä. Kasteen pesemisellä on eteläinen vastineensa, sillä Henrikin Liivinmaan kronikassa kerrotaan, miten liivinmaalaiset pesivät ottamansa kristilliseen kasteen pois ritualistisesti Väinäjoessa. Samoin he puhdistivat vedellä rakennukset, jotka kristityt olivat ottaneet haltuunsa pirsrottamalla niihin vihkivettä.²¹

Uhripaikka on yleensä valittu läheltä yhteisön asuinpaikkaa, mutta ei kuitenkaan liian läheltä. Saamelaiset eivät koskaan pyhittäneet paikkaa kodan välittömästä läheisyydestä, sillä jokapäiväinen melu ja lasten itku saattoi häiritä jumalaa. Udmurttien parissa noita valitsi paikan uhripyhätölle, Hän nousi sellaisen varsan selkään, jolla kukaan ei ollut vielä ratsastanut, ja antoi sen kirmata metsään. Mihin varsa pysähtyi, siihen rakennettiin uhripaikka.²²

Pyhän paikan aitaaminen on ollut suomensukuisten kansojen parissa yleisesti tunnettu tapa.²³ Udmurttien uhripaikat ovat aidattuja lehtoja, joiden keskellä on puinen katos. Alttarina on iso puupöytä, jolle uhrin asetetaan. Udmurttien mukaan aitauksen porttia ei saanut avata kuin joka kolmas vuosi pidettävää juhlaa varten, silloinkin vasta sen jälkeen kun siihen oli rukouksella ja uhrilla pyydetty lupa jumalilta. Myös Virossa pyhät lehdot aidattiin. 1600-luvulla piispankäräjillä käskettiin hakata maahan Hiidenmaan pyhät hakametsät (*Hägebüsch*). Permin ja Volgan kansat varustivat uhripaikat aitauksilla ja

nostivat uhrilihat korkeille puisille lavoille. Näin toimittiin todennäköisesti siksi, että petoeläimet eivät olisi päässeet käsiksi lihoihin.²⁴

Ruotsalaiset rauhanvälittäjät kertovat nähneenä 1600-luvulla Savon korvessa samanlaisia lavoja uhrilihoineen. Voidaan olettaa, että uhrilehdot aidattiin myös Suomessa, mutta 1800-luvulle tultaessa tšekäläisistä uhrilehdoista oli jäljellä enää yksittäisiä vanhoja puita. Hantien ja mansien uhripaikat olivat muiden itäisten siperialaisten luonnonkansojen tapaan aitaamattomia. Uhritarha onkin pyhän paikan eurooppalainen kehitysmuoto, jota tavataan itämerensuomalaisten lisäksi myös liettualais-slaavilaisilta ja germaanisilta kansoilta.²⁵

Uhripaikka oli luonnonvoimien ehdottomassa vallassa. Ihmisellä ei ollut oikeutta kajota siellä jumalten asettamaan järjestykseen. Marien uhrilehdoissa puiden kaataminen on ankarasti kielletty. Virossa puita ei saanut hakata eikä oksia murtaa, edes marjoja ei pyhältä paikalta saanut poimia. Eräässä saarenmaalaisessa lehdossa oli kiellettyä paitsi puiden kaataminen myös tulen polttaminen. Maahan karisseet oksatkin jätettiin paikoilleen, vaikka polttopuusta oli seudulla pulaa. Toisaalta yrtejä oli sallittua kerätä lehdosta sairauksien parantamista varten.²⁶

Julius Krohn arvelee karjalaisia ortodoksien kalmistolehtoja vanhoiksi uhrilehdoiksi.²⁷ Kalmistoissa puiden hakkaaminen oli samalla tavalla kielletty. Vienassa kasvoi erään rukoushuoneen edessä männikkö, jossa toimitettiin kansanuskon uhrimenoja pitkälle 1800-luvulle saakka. Krohnin mukaan männikkö oli pyhän paikan jäännös: sieltä ei saanut ottaa puutikkuakaan eikä edes havunneulasta, vaan kaikki sai mädätä paikalleen. Lempäälässä tiedettiin »Kunnianmänty», josta ei tohdittu pienintäkään lastua hakata tai havunneulasta ottaa. Turun lähistöllä Liedossa kerrotaan erään pellon reunassa kasvaneesta lehdosta, jota kunnioitettiin niin kovin, että varkaatkaan eivät sieltä hakanneet puuta.

Käytös uhripaikalla tai sen läheisyydessä yleisesti poikkesi ihmisten arkikäyttäytymisestä. Marien uhriaitauksessa on useampia osastoja, joista osaa saattaa mennä vain noita, osa taas on muita osallistujia varten. Saamelaisten mukaan pyhä paikka vaatii hiljaisuutta ja kunnioittavaa käytöstä. Paikan ohi soudettaessa ei saanut puhua eikä paikalla saanut nukkua. Siniset vaatteet ja nauhat piti riisua pois ennen siellä vierailua. Pyhään paikkaan ei koskaan menty tyhjin käsin, ilman uhria.²⁸

Naisten läsnäoloa pyhällä paikalla ei yleensä katsottu hyvällä. Aiheesta on eri lähteissä hieman erilaisia mainintoja.²⁹ Toisten mukaan naisten piti välttää uhripaikkaa vain tärkeimpien juhlien aikana, toisten lähteiden mukaan mitään tällaisia kieltoja ei noudatettu, mutta silti paikalliset useimmiten muistivat, että ”ennen vanhaan” naiset eivät saaneet mennä uhritarhan lähellekään. Käsitys siitä, että naisen lähestyminen saastuttaa uhripaikan, on niin yleinen, että sitä on vaikea sivuuttaa sukukansojen uskonnollisista tavoista puhuttaessa. Saamelaisilla tabu oli niin ankara, että pyhän paikan ohi soudettaessa naisten piti kääntää päänsä ja peittää kasvonsa. Mieskään ei saanut mennä uhripaikalle, jos hän oli pukeutunut vaatteisiin joita nainen oli joskus pitänyt. Marien mukaan naisilta oli kielletty pääsy pyhiin paikkoihin ja miehiltä taas vaadittiin, että he eivät koskaan menneet niihin tyhjin käsin.³⁰

Udmurtit toimittavat ainoastaan suvun antamat uhrit aidatuissa pyhätöissä. Esimerkiksi vuotuiset maanviljelysjuhlat toimitettiin aitaamattomissa paikoissa, kuten vanhan uhripuun juurella. Uhritarha oli siis suvun kulttia varten. Joka kerran oli paikan asettanut, oli velvollinen toimittamaan siinä uhreja koko ikänsä. Hänen kuoltuaan tämä pyhä velvollisuus siirtyi hänen jälkeläisilleen. Samanlaisia ajatuksia pyhille paikoille omistautuneista vartijoista, pyhien paikkojen ”papistosta”, tavataan Virossa ja Suomestakin. Miihkelin pitäjässä Länsi-Virossa eräs mies oli kertonut, että hän oli kerran nähnyt isoisänsä polvistuneena suuren kiven luona pellolla. Kun hän oli kysynyt, mitä ukkovaari siinä toimitti, oli tämä lyönyt häntä korvalle ja kieltänyt kenellekään puhumasta, mutta samalla ilmoittanut, että he polveutuvat pappissuvusta, jonka oli pyhä velvollisuus palvella vanhoja jumaliaan.³¹

Karsikko, vainajien puu

Karsikko on vainajille omistettu karsittu puu, joka oli usein yhteinen tietyn talon tai suvun vainajilla. Karsikkopuita tunnetaan etenkin savolaisalueilta.³² Puun runkoon tehtiin vainajia koskevia merkintöjä: yleisemmin runkoon kaiverrettiin vainajan puumerkki sekä syntymä- ja kuolinvuodet. Karsikko voi tarkoittaa kokonaista karsikkopuiden muodostamaa metsää, yksittäistä puuta tai jopa huoneen seinällä olevaa karsikkolautaa. Usein karsikot sijaitsivat tien varrella, asutuksen ja kalmiston välillä.

Yksittäistä karsikkopuuta varten valittiin tanakka petäjä, jonka kuivat oksat karsittiin ja tuoreet jätettiin. Kun talossa tai suvussa kuoli arvohenkilö, jolle oli tarpeellista uhrata (ei siis esimerkiksi nuori lapsi), niin puusta hakattiin alimmainen tuore oksa ja sen juurelle uhrattiin. Karsikkoa karsittiin aina samaan tapaan ihmisten kuollessa, kunnes se oli oksaton. Silloin rungosta otettiin kuori irti ja puuhun kaiverrettiin vainajan nimi sekä synnyin- ja kuolinvuosi. Lopulta kaiverukset leikattiin irti laudanpalaseen, joka naulattiin jonkun kylmän huoneen seinälle. Laudanpalasta nimitettiin karsikoksi vaikka itse puu olisi jo aikaa sitten kadonnut.³³

Toisinaan karsikkopuu tehtiin vainajaa hautaan saatettaessa hautausmaalle vievän tien vieressä kasvavaan puuhun. Karjalassa tällaista puuta nimitettiin ristikoksi ja puulajin mukaan ristipetäjäksi tai ristikoivuksi. Jokaista ohitse kuljettua vainajaa varten kaiverrettiin puuhun risti. Tämän toiminnan uskonnollinen tarkoitus oli suojella eläviä omaisia vainajasielujen paluulta: hautausmaalta liikkeelle lähteneet sielut huomasivat ristipetäjästä, että he olivat kuolleita ja heidän oli syytä palata hautaansa. Toisinaan puhuttiin myös esivanhempien puusta. Esivanhempien puuksi kutsuttuun puuhun ripustettiin vaatteenkaistaleita ja nauhoja sekä naulattiin edellä mainittuja laudanpalasia, joissa oli kuolleen nimi ja elinvuodet. Esivanhempien puuta mainitaan joskus karsitun mutta sen kylkeä ei milloinkaan leikattu.³⁴

K.H. Hornborg arvelee, että pakanuuden aikaan jokaisella sukukunnalla oli oma karsikko.³⁵ Karsikko oli omakuntaisten pyhä lehto, jossa uhrattiin vainajille. Vainajille annettiin osa ensiviljasta, karjan antimista, veden saaliista sekä metsän riistasta. Etenkin suvun juhlapäivinä karsikon vainajia muistettiin ruokauhreilla. Eläimiä ja kaloja ei koskaan uhrattu sellaisenaan, vaan aina ruoaksi laitettuna. Kun talossa teurastettiin eläin, vietiin siitä laitetusta ruoasta ensimmäinen kupponen karsikkoon. Ajateltiin, että vainajien oli saatava osansa ruuasta ennen kuin kukaan ihminen oli sitä maistanut. Hyvin onnistuneesta kaupasta kiitettiin vainajia uhraamalla karsikossa pieni määrä rahaa. Uhri piti antaa ennen kuin rahoja käytettiin mihinkään muuhun.

Uutta taloa rakennettaessa ensimmäisiä toimia oli valita karsikon paikka. Yleensä tämä tarkoitti sitä, että jokin metsikkö asumuksen läheisyydessä jätettiin kaatamatta.³⁶ Metsästä muodostui karsikkolehto ajan kuluessa seuraavasti: jokaiselle talossa kuolleelle karsittiin metsästä puu karsikoksi, jolle

sitten uhrattiin. Karsikkolehdoissa ei uhrattu erikseen tietyille vainajille vaan kaikille yleisesti. Hornborg arvelee, että entisaikaan jokainen talon vainaja lapsista palvelijoihin sai oman karsikkopuun, mutta myöhemmin karsikkoja tehtiin enää merkittävimille asukkaille; vanhuksille, isännälle ja emännälle. Taloon muuttaneet uudet asukkaat useimmiten uhrasivat vanhassa karsikossa. Uskottiin, että jos vanhoja vainajia ei palvella, he voivat aiheuttaa talolle monenlaista vahinkoa.

Karsikkojen merkityksestä on useita teorioita. Uno Harvan mukaan karsikkopuu on saattanut kertoa jotain siitä henkilöstä, jonka kunniaksi se on pystytetty.³⁷ Janne Vilkuna puolestaan arvelee, että keskeisin syy karsikon pystyttämiseen on ollut vainajan kotiinpaluun estäminen. Vainajanpalvontaan liittyvä karsikko symboloisi siis elämän ja kuoleman välisen siirtymän rajaa.³⁸ Toisaalta karsikkoja on veistetty elävillekin. Joskus vieraaseen taloon saapuneen kunnioitukseksi hänelle tehtiin karsikko, johon merkittiin vieraan saapumisvuosi. Karsikkoon jätettiin oksa osoittamaan mistä ilmansuunnasta vieras on kotoisin. Joskus matkatoverit tekivät toisillaan karsikkoja saapuessaan oudoille seuduille. Hornborgin mukaan tällaista ensikertalaista uudella maalla kutsuttiin härkäpojaksi ja hänen oli pidettävä härkijäiset eli tarjottava ryyppy karsikon tekijöille, so. matkatovereilleen.³⁹

Hornborg mainitsee vielä myös niin sanotut muistokarsikot. Ne tehtiin tavallisten karsikoiden tapaan, mutta niiden tarkoituksena oli toimia jonkin merkittävän tapahtuman kuten onnettomuuden muistomerkkinä. Tapahtumapaikalle karsittiin puu ja siihen merkittiin vuosiluku jona tapaus sattui. Muistokarsikko saattoi myös olla kivi. Vuoden 1918 traagisten tapahtumien seurauksena Suomessa tehtiin lukuisia karsikkopuita paikoille, joissa vuonna 1918 ammuttiin punaisia.⁴⁰

Metsän pyhiä puita

Metsässä ajateltiin olevan puita, jotka olivat muita puita pyhempitä. Puilla käytiin uhraamassa osana joitakin vuotuisjuhlia. Esimerkiksi Jyrinpäivänä tehtiin karjataikoja ja vietiin maitopyttyjä uhriksi metsiköihin pyhien puiden alle. Jokaisella itseään kunnioittavalla kalamiehellä ja metsämiehellä oli myös metsässä oma uhripuunsa, jonka juuren alle haudattiin ensimmäisen kalan tai

linnun luut kokonaisina. Tämäkin puu oli pyhä ja sen kaataminen toi epäonnea. Jos metsässä oli kolme puuta linjassa ja yhtä etäällä toisistaan, niin se oli varma merkki haltijan läsnäolosta. Metsänvanhimmaksi kutsuttiin metsän vanhinta puuta.⁴¹

Virossa tiedettiin, että eri puulajeilla oli omat haltijansa. Koivumetsän haltija ei milloinkaan mennyt leppä- tai tammimetsään ja niin edelleen. Suomessa katajalla tiedettiin olevan erityisen vahva ja kaunis haltija, jota myös Katajattareksi kutsuttiin. Muita naiselliselta kalskahtavia puunhaltijoiden nimiä ovat Hongatar, Pihlajatar ja Tuometar. Pihlaja oli pyhä ja sillä oli taioissa huomattava merkitys. Erityisen väkeviä olivat pihlajanmarjat, ja marjatertuilla voitiin muun muassa parantaa maagisesti pilattu pelto sekä lisätä miehen naimaonnea. Kaarle Krohn kertoo pihlajan yhteydestä ukkoseen ja arvelee, että käsitys pihlajasta ukkosenjumalalle pyhitettynä puuna on tullut Suomeen skandinaavisen kansanuskon Thorin kautta.⁴²

Leppä yhdistetään suomalaisissa ja itäkarjalaisissa taioissa metsän väkeen.⁴³ Vienankarjalassa metsänneenä (metsän vihoja) on parannettu tekemällä lepästä ihmiskuva, joka valeltiin sairastuneen verellä ja uhrattiin metsälle, ikään kuin sijaisena jonka kimppuun metsän voimat voivat käydä. Muuan toinenkin Vienasta taltioitu tieto osoittaa, että metsänneenätaioissa esiintyvällä leppäpuulla on yhteys metsänhaltiaan. Kuulu runonlaulaja ja loitsujen taitaja Anni Lehtonen Vuokkiniemeltä kertoi lepän olevan »metsämiehen», metsänhaltijan, omaa puuta. Tämän vuoksi lepästä ei saanut koskaan tehdä saunavihtaa; siitä olisi tarttunut »kaikki hinku», eikä leppäpuuta liioin saanut polttaa missään huoneessa.⁴⁴

Poikkeuksellisen muotoisten metsäkuusien ajateltiin olevan pyhiä Tapiolle.⁴⁵ Tapion pöydäksi tai Tapion kämmeneksi kutsuttiin latvatonta metsäkuusta, joka kasvaa vaakasuuntaan, mutta ei juuri lainkaan ylöspäin. Metsämiehen tuli syödä päivän ensimmäinen saalis Tapion pöydän päältä. Mitä ei jaksanut syödä, piti panna Tapion pöydän alle, kuusen juurelle. Samaten Tapion kämmenelle asetettiin ensimmäisen jäniksen lihaa ja pikarillinen viinaa metsän lepytykseksi. Tapionpöydältä otettiin taikamenoja varten sammalta, jota kutsuttiin Tapion sammaleksi. Lisäksi Tapion kantona tunnettiin sellainen kanto, joka »päästään kasvattaa vesoja yltympäriinsä tarhilan eli kiehkuran tapaan».⁴⁶

Puut ovat olleet myös osa suomalaista karhukulttia, kuten Hongottaren,

karhun myyttisen kantaemon, nimestä voi päätellä. Kun metsästäjät kaatoivat karhun, järjestettiin pidot, joissa kaadettu oli karhu aineellisesti ja sielullisesti kunniavieraana. Uhripidoissa ihmiset söivät karhun lihan ja tulivat samalla osaksi sen voimasta. Uskomusta voi verrata kristittyjen ehtoolliseen, jossa seurakunta syö Kristuksen ruumiin. Pitojen jälkeen karhun hengen piti palata kotiinsa taivaaseen, josta karhun sielun uskottiin laskeutuneen maan päälle aikojen alussa. Ihmiset nostivat karhunkalvoja niin kutsuttuihin kallohonkiin, jossa ne olivat lähempänä kotiaan. Samalla toivottiin, että kotiinsa palaava karhu palaisi vielä takaisin lihalliseen elämään – ja toistaisi näin alkuaikojen myyttisen tulonsa maailmaan ja luonnon kiertokulun.

Juha Pentikäisen tutkimukset tukevat päätelmää, että karhukultti olisi jatkunut Keski-Suomen saloilla vielä 1900-luvulla.⁴⁷ Karhua on siis palvottu alle sata vuotta sitten – ei pelkästään Vienan kaukaisimmassa korvessa tai Siperiassa mansien parissa – vaan ihan keskellä Suomea. Karhukultin yksi keskus oli Pihlajapudas. Suur-Viitasaaren pohjoisimmin kappelin rajojen sisällä, Korppisen erämaiden tuntumassa seisoo yhä kolme karhunkallopöytä. Muurasjärven kylänraitin varrella olevaan pöytäan on ripustettu varmuudella karhunkalvoja vielä sotien välisenä aikana. Tuo kallohonka oli pystyssä Muurasjärvellä Pentikäisen raportin mukaan ainakin vielä vuonna 2006.

Pihapiirin pitämyspuut

Pihapiirissä kasvoi niin kutsuttu pitämyspuu eli elättipuu, jonka Kaarle Krohn liittää maanhaltijauskomuksiin. Puun ruotsalainen vastine on vårdträd, 'hoitopuu' ja tomteträd, 'asunnon eli tontin puu', sekä norjalainen vaettetrae, 'haltijanpuu'. Kun taloa ruvettiin rakentamaan, jätettiin puunvesa tontille kasvatiksi. Vesan tuli olla nuorempi kuin talonrakentaja, koska vanhempi ei suostunut palvelemaan nuorempaansa.⁴⁸ Pitämyspuun luvattiin saavan kasvaa rauhassa ja siitä ei taitettu oksaakaan. Lisäksi puulle sitouduttiin antamaan juhlapyhinä ruokauhrina samoja ruokia kuin mitä talonväki söi. Puulle annettiin tietävästi myös viinauhreja. Kiitoksena tästä puunhaltija varjeli taloa, karjaa ja satoa. Isäntä saattoi kuitenkin hakata uhripuunsa maahan, jos sen varjelus ei ollut hänen mielestään toimivaa.⁴⁹

Pihamaan haltijapuulla uskottiin olevan kohtalonyhteys talonväen vaiheisiin

ja onneen. Tämä osoittaa puun merkityksen yhteisön jatkuvuuden symbolina. E. Salmelainen on kuvannut erästä tällaista tapausta kansankertomuksiin perustuvassa artikkelissaan vuodelta 1852.⁵⁰

Salmelaisen mukaan Keiteleellä niemessä kasvoi aikoinaan mahtava kuusi. Legenda kertoo, että kuusen istuttivat niemeen saapuneet uudisraivaajat kotinsa pitämispuuksi. Puuta pidettiin pyhänä ja sille uhrattiin osa kodin antimista. Suvun ja kuusen onni kietoutuivat yhteen. Kuusi kukoisti ja kasvoi mittaa vuosi vuodelta, samalla kun uudisraivaajien suku vahveni ja vaurastui. Aikojen kuluessa sukupolvi toisensa jälkeen siirtyi tuonpuoleiseen, mutta tieto puusta kulki perimätietona eteenpäin. Kuusen legenda kasvoi, kun ihmiset lisäsivät esi-isänsä muistoihin aina omia kokemuksiaan. Lopulta kuusen luo kokoontui uhraamaan koko alueelle syntynyt kylä.

Isonvihan aikaan kuusen tuuheaan latvustoon piilotettiin onnistuneesti kalliita tavaroita, jotta viholliset eivät olisi saaneet niitä käsiinsä. Puu kasvoi niin jyräväksi, että kaksi isoa miestä saivat vain vaivoin sormenpäänsä hipaisemaan puun ympäri kurottaessaan. Kuusi ei ollut vain ihmisten nykyisen onnen ilmentymä, vaan se ennusti myös tulevaa. Puu antoi aina merkin kylässä tapahtuvista kuolemista. Jos kuolema lähestyi, puun latvasta katkesi oksa maahan. Mitä suurempi oksa oli, sitä vanhemman kyläläisen kuolemaa se ennusti.

Lopulta kuusi kävi vanhaksi ja harvaoksaiseksi, samalla kun kuusen istuttaneiden suku harveni. Kerran ennen erään vanhan muorin kuolemaa, joka oli viimeinen istuttajien sukua, pitämispuu rysähti maahan. Pian sen jälkeen kuoli muorikin.

VII. Tietäjiä ja kansanparannusta

Tietäjät ja parantajat

Kansanparantaja oli arvostettu ja tärkeä henkilö oman yhteisönsä keskuudessa.¹ Parantaja oli usein samalla tietäjä. Tietäjä oli aina poikkeusyksilö, jota pelättiin ja kunnioitettiin. Tietäjä oli yhteisönsä henkinen johtaja. Hänen apuunsa käännyttiin, jos jokin asia horjutti yhteisön normaalia elämänmenoa. Tietäjän viisautta ja tietoja arvostettiin, ja hänellä oli usein selvännäkijän kykyjä. Tietäjältä kysyttiin neuvoa monissa asioissa aina avioitumisesta maakauppoihin asti.

Parantaja oppi taitonsa itse tai sai ne vanhemmalta taitajalta. Parantajien itseoppimat keinot olivat usein vaistonvaraisia kokemusperäisiä menetelmiä, mutta niiden ”logiikka” oli – kuten edellä todettiin – sidoksissa ihmisen myyttilliseen maailmankuvaan. Usein parannustaito periytyi suvussa. Vanhempi parantaja opetti tietonsa ja taitonsa valitsemalleen sukulaiselleen, esimerkiksi lapselleen. Erään uskomuksen mukaan hammas suussa syntynyt lapsi oli erityisen hyvä omaksumaan opit, sillä hän kantoi tietäjän sielua. Myös muu kuin sukulainen saattoi tulla kuuluisan tietäjän luo oppia hakemaan. Oppi voitiin ostaa esimerkiksi viinaryypyllä. Lapin noitia arvostettiin, ja heidän luokse tultiin pitkienkin matkojen takaa oppia hakemaan.²

Varsinkin ”vähäisemmissä” kansanparantajissa oli eri alojen ”spesialisteja”. Oli kuppareita, suoneniskijöitä, hieroja, nikamien niksauttajia, rohdoilla ja yrteillä parantajia, verenseisauttajia ja niin edelleen. Kansanparantajat voidaan jakaa neljään ryhmään:

Ekstaatikot eli hurmoshenkiset noidat, jotka vaipuivat transsiin parannuksen aikana

Verbalistit eli sanalla parantajat, joiden parannusvoima oli sanoissa ja loitsuissa

Herbalistit, jotka paransivat yrteillä ja rohdoilla

Teknikot, jotka paransivat käsillään, eivätkä käyttäneet lainkaan loitsuja tai

taikoja.³

Viimeksi mainittuja olivat esimerkiksi hierojat, kupparit ja niksauttelijat. Jaottelu on tietysti viitteellinen ja etenkin mahtavat parantajat hallitsivat usein monenlaisia taitoja. Tässä yhteydessä käsittelen lähinnä parannuskeinoja, joihin liittyy taikuutta ja yliluonnollisia sekä myyttillisiä elementtejä.

Jane Tuovisen mukaan parantajaksi aikovan olennainen luonteenomaisuus oli halu auttaa lähimmäistään. Rehellisten ja asiansa osaavien kansanparantajien jalanjäljissä kulki kuitenkin ns. puoskareita ja huijareita, joiden parannustaidot saattoivat olla olemattomat. Kansanparantajan ja puoskarin eron voisi sanoa olleen siinä, että puoskari ei välittänyt potilaastaan, vaan hänen toimintaansa ohjasi raha. Parantajan arvostus ei riippunut pelkästään hänen parannuskyvyistään vaan myös parantajan asemasta yhteisössä. Elämäntavoiltaan rehti ja kunnollinen parantaja oli arvostetumpi kuin juoppo maankiertäjä. Toisaalta kuuluisille ja mahtaville tietäjille sallittiin vähän paheitakin.

Vähäisempiä parantajia kuten kuppareita ja hierojia saatettiin kuitenkin ivata ankarasti heidän vähemmän mairittelevista luonteenpiirteistään ja elämäntavoistaan. Parantajien joukossa oli sekä ammattilaisia että niitä, jotka tekivät parannustyötään muun työn ohella. Lisäksi oli kylästä toiseen kiertäviä parantajia. Kiertävät parantajat eivät useimmiten pyytäneet työstään suuria palkkioita. Useille riitti ruokapalkka ja yösjä talosta. Lisäksi kiertolaisparantajille saatettiin lahjoittaa rahaa, kangasta, vuotia jne. Kun tieto kiertävän parantajan saapumisesta levisi kylään, kaikki lähiseudun asukkaat ilmaantuivat usein hänen luokseen hoidattamaan vaivojaan.

Uskonpuhdistuksen levitessä Suomeen alkoi myös taistelu yliluonnollista kansanparannusta vastaan. Luterilainen kirkko alkoi vähitellen pitää kaikkia kansanparantajia paholaisen liittolaisina. Varsinaiset noitavainot Suomessa keskittyvät 1600-luvulla, jolloin Jane Tuovisen mukaan 50–60 henkeä tuomittiin noituudesta kuolemaan, yli puolet heistä Pohjanmaalla. Tyypillisen noidan ja parantajan kohtalon koki muuan parantaja nimeltä Eerikki Puujumala, joka kierteli 1600-luvulla Varsinais-Suomessa. Kerrotaan, että Eerikki pystyi nostattamaan ja parantamaan tauteja. Lopulta Eerikki vangittiin ja häntä syytettiin muun muassa siitä, että hän oli noitunut tyrän erääseen

talonpoikaan. Syytetty kertoi, että hänen parannustaitonsa ovat vain suvun perintöä ja hän sanoi käyttävänsä apunaan parannuksessa vain ilmaa. Eerikki Puujumala tuomittiin käräjillä kuolemaan.⁴

Esimerkki 1800-luvun noidasta on Kurun korvessa asunut tietäjä-Matti, oikealta nimeltään Matti Haaru. Matin suku eli 1600–1700-luvuilla Kurun erämaassa lähes eristyksissä muusta maailmasta. Ei siis ihme, että vanha tieto säilyi suvussa. Samalla erämaan siimeksessä eläminen herkisti ihmiset luonnon väkien ymmärtämiseen. 1800-luvulla vaikuttanut Haarun Matti oli parantaja ja selvännäkijä, noidaksikin sanottu. Monen apua hakeneen kyläläisen tauti jäi mäelle. Kerrotaan, että Matti loihti taudit puutikkuihin, joita hän kätki kuusen kuoren väliin yhdessä rohtojensa kanssa. Ennen kuolemaansa Matti manasi, että joka hänen kuusensa kaataa, se saa päällensä kaikki siihen kätketyt taudit. Matin kuusi seisoo yhä ylväästi paikallaan Kurussa.¹

Noitia ei saatu hävitetty kansan keskuudesta. Suomen maaseudulla eli vielä 1960-luvulle asti yksittäisiä kansanparantajia, joita voidaan hyvin kutsua noidiksi tai tietäjiksi. Jane Tuovinen kirjoittaa kirjassaan *Tietäjistä kuppareihin: Kansanparannuksesta ja parantajista Suomessa* erään myöhäisen tietäjäsuvun vaiheista:

Valtimolainen Pekka Tuovinen (1892–1961) oli pelätty noita ja tietäjä, josta ei Valtimolla uskallettu edes ääneen puhua. Pekka Tuovinen oli suurehkon talon isäntä ja hän oli jo ulkonäöltään pelottava. Suuri, kulmikas ja tuimannäköinen miehenjärkäle. Häntä voisi sanoa todellisten intomiesten ja shamaanien viimeiseksi jälkeläiseksi, joka parantaessaan etsi taudin syytä ja aiheuttajaa eräänlaisessa hurmostilassa. Silloin hänen silmänsä pyörivät verestävinä päässä, suusta pursui vaahtoa ja koko mies vapisi ja vavahteli kuin horkassa ja loitsujen sanat tulivat hänen suustaan mahtavina karjahduksina. Sellaista velhoa katsellessa ja kuunnellessa moni varmasti parani jo pelkästä säikähdyksestä.

Pekka eli kirkonkirjojen mukaan Pietari Tuovinen oli vanhaa velhosukua. Hänen isoisänsä Nurmeksen Kynsiniemessä asunut Petter Tuovinen oli saanut mahtinsa lappalaiselta. Petter Tuovisen poika Antti Tuovinen, Pekan isä, ei kuitenkaan saanut tietojaan omalta isältään, vaan kasvatusisältään ja vaariltaan Juuso Tietäväiseltä. Antti Tuovinen muutti sittemmin Nurmeksesta Valtimolle

¹ Tiedot on saatu keskusteluissa syntyperäisten kurulaisten kanssa vuonna 2009. Vierailin itse kyseisenä talvena Haarun Matin puuta katsomassa.

ja tuli siellä pian kuuluisaksi tietäjäksi. Hän osasi parantaa sekä ihmisiä että eläimiä, seisauttaa veren ja lumota käärmeet. Hänen luonaan kävi paljon avunhakijoita ja monet häneltä myös avun saivat. Ukon sanottiin olevan liitossa itse rajapirun kanssa.

Kun Antti Tuovisen luo tuli avunhakija, hän ei aluksi ollut huomaavinaanakaan tulijaa eikä kuulevinaan tämän asiaa. Ukko vain istui sängyn laidalla ja läpsytteli jalkojaan lattiaan ja sanaakaan sanomatta lähti sitten tuvasta pajaan. Hän viipyi aikansa ja palasi lopulta muassaan rohdot avunhakijalle. Kiitosta ei tietäjälle saanut sanoa eikä liioin rahaa antaa, sillä silloin rohdot eivät enää olisi tepsineet.

Antti Tuovisella oli kuusi poikaa ja neljä tytärtä, mutta parannuskonstinsa ja tietonsa hän opetti pojistaan vain Pekalle, joka eniten muistutti isäänsä. Pekka osasikin sitten isänsä tavoin parantaa ihmisiä ja eläimiä ja seisottaa veret. Jos ei seisottaminen muuten onnistunut, niin Pekka ryhtyi veren keittoon. Keitinvedellä hän voiteli haavaa ja se kuulemma oli aina tepsinyt. Monien loitsujen sanat Pekka Tuovisella oli myös hallussaan mm. käärmeen kutsuloitsu.

Myöhempinä aikoina tietäjät ja noidat väistyivät kuitenkin hiljakseen "tavallisten" kansanparantajien tieltä. Kansanparantajat saivat edelleen tietonsa vanhemmilta kansanparantajilta, mutta vanhan kansanuskon kadotessa yliluonnollisen rooli kansanparannuksessa heikkeni ja vain kasvilääkintätieto jäi elämään. 1900-luvun alussa elänyt viitasaarelainen Tahvo Pyörni oli tunnettu kasvilääkitsijä. Hän keitti muun muassa voikukan juuresta ja pihlajanmarjoista voiteita. Pyörni ei hoitanut sisätauteja, mutta saavutti hämmästyttäviä paranemisia verenmyrkytyksissä. Hän oli myös taitava eläinten lääkitsejä.⁵

Taudit ja parantaminen

Vanha kansa käsitti taudit sielullisiksi olennoiksi, jotka pääsivät tunkeutumaan ihmisen sisimpään, mahdollisesti kohtalokkain seurauksin. Taudit oli synnyttänyt Loviatar, Tuonen musta ja sokea tyttö, jonka itätuuli saattoi tiineeksi. Taudit jaettiin panentatauteihin ja jumalantauteihin. Panentataudit olivat tauteja, jotka pahansuopa ihminen tai haltija oli sairastuneeseen lähettänyt. Oli tärkeää tietää, oliko ihmiseen tarttunut tauti panentatauti vai jumalantauti. Jumalantauti oli nimittäin kuolemaksi: siihen ei tunnettu

parannuskeinoa tai tehoavaa loitsua. Panentataudit voitiin taas parantaa kansanparannuksen keinoin. Jumalantauteja pidettiin Jumalan lähettiminä, sellaisiksi katsottiin esimerkiksi rokkotaudit sekä taudit, jotka veivät ikäloput vanhukset hautaan. Jumalantaudit hyväksyttiin osana maailmaa ja kohtaloa.⁶

Panentataudit taas nähtiin pahan ilmauksina. Ne olivat kateiden tai muiden pahansuopien aiheuttamia, ja ryömivät ihmiseen soista, metsistä, kalmistoista, vesistä, tuulesta ja muista paikoista paikkahaltijoiden laittamina. Tautien jaottelussa kahteen kategoriaan ilmenee taas kiinnostavasti kaksijakoinen suhtautuminen kohtaloon: joiltakin osin kohtaloonsa saattoi vaikuttaa, mutta toisaalta oli ylimaailmallista alkuperää jolla ei mitään mahtanut.

Panentatauti voitiin panna ihmiseen manaamalla, kiroamalla, loihtimalla, ”ampumalla” ja katsomalla. Ampumiseen viittaavat joidenkin tautien nimetkin kuten noidannuoli, ruttonuoli ja ammus. ”Nuolien” myyttillinen alkuperä on ison tammen tarussa, jossa tammen oksa toi ikuisen onnen, latva ikuisen taian ja lehvä ikuisen lemmen. Tammen lastut kuitenkin ajalehtivät Pohjolaan, jossa niistä veistettiin nuolia.

Min on lastu lonkahteli,
Meren lieto liikutteli,
Pohjan penkeren peräh.
Tuli koira rautahammas,
Suolet vaskesta valettu,
Tuon kanto kavon kätehen,
Tuota kapo katselevi:
Tuosta noita nuolet saisi.

Asiaa voi ajatella niin, että maailmassa singahtelee Pohjolan nuolia, joiden iskiessä ihminen sairastuu. Kohtalonnuolilta suojauduttiin loitsuin, rukouksin ja muiden taikakeinojen avulla. Sairauksilta ja onnettomuuksilta suojasivat muun muassa rauta- ja teräesineet. Niillä voitiin ehkäistä varsinkin noidannuolia ja painajaisia, jos niitä kantoi mukanaan tai piti nukkuessa tyynynsä alla. Erilaisilla suojamerkeillä kuten viiskannalla ja hannunvaakunalla suojattiin taloa ja sen asukkaita pahoilta voimilta.⁷

Tautia parannettaessa oli siis tärkeää saada tietoon taudin alkuperä.

Varsinkin myöhemmin aikoina taudin syytä selvitettiin “viinasta katsomalla”. Parantaja kaatoi loitsuun ja taikasanoin käsiteltyä alkoholia lasiin ja lasin pinnalle ilmestyi sitten taudin aiheuttajan kuva. Myös arpomista käytettiin taudin syytä etsittäessä. Arpomisvälineenä käytettiin esimerkiksi seulaa, joka oli täytetty erilaisilla esineillä. Parantaja esitti eri oletuksia taudin alkuperästä ja seula pyörähti oikean oletuksen kohdalla. Lapissa noidat käyttivät arvontapöytänä noitarumpua eli kannusta. Eräät suuret tietäjät pystyivät unessa näkemään taudin aiheuttajan.⁸

Taudin alkuperä oli usein jokin väki. Maailmaan kuuluivat erilaiset väet, jotka saattoivat vihoissaan “tarttua” ihmiseen ja aiheuttaa tauteja. Tällaisia väkiä olivat esimerkiksi maan väki, veden väki, tuulen väki, veren väki ja kalman väki. Monesti taudin syynä oli säikähdyks eli pelästys. Pelästyksellä on tarkoitettu äkillistä pelästymistä ja säikähtämistä, jolle ei välttämättä ole tiedetty luonnollista syytä. Pelästynyt ihminen herkistyi paikan haltijoille, jotka saattoivat jollain tapaa tarttua ihmiseen ja aiheuttaa hänelle sairauden. Säikähdyksestä saattoi seurata erilaisia tauteja: vatsatautia, kuumetta, kouristuksia ja jopa halvaantumisen. Samantapainen oli kohtaaminen, jonka saattoi saada, jos kohtasi yllättäen luonnonhengen. Tauti ilmeni äkillisenä pahoinvointina, puistatuksena, huimauksena, päänsärkynä tai vain äkillisenä väsymyskohtauksena.⁹

Vihat oli yleisnimitys kaikille salaperäisten voimien aiheuttamille sairauksille. Puhuttiin muun muassa veden vihoista, jotka tulivat vedestä, kylmästä tulivat kylmän vihat, rauta-aseiden haavoissa polttelivat raudan vihat, ja niin edelleen. Puhuttiin myös kalmasta, jonka saattoi saada vainajille kuuluneista tai heidän yhteydessään olleista esineistä tai vedestä, jolla vainaja oli pesty. Vesikalman saattoi saada paikasta, johon joku oli hukkunut. Kalman väen lähettyvillä tuli olla hiljaa eikä hautausmaalla sopinut nauraa eikä juosta, sillä loukatut tai häirityt vainajat saattoivat vihastua loukkaajalleen. Vainajien kunnioitukseen kuului muitakin tapoja. Kuolleesta ei saanut puhua pahaa eikä heti sukulaisen kuoleman jälkeen käyttää punaisia vaatteita. Pahansuopa ihminen saattoi vahingoittaa kanssaihmistään käsittelemällä tietyllä tavalla jotakin hänelle kuulunutta ruumiinosaa (usein: hius, kynsi), vaatekappaletta tai eritettä. Esimerkiksi veden väen sai vaivaamaan vihamiestään sulkemalla tämän hiuksia jonkin esineen sisään ja heittämällä sen koskeen.

Painajainen oli kansanperinteen tuntema pahansuopa olento, joka nousi nukkuvan rinnan päälle, halvaannuttaen ja yrittäen jopa tukehduuttaa tämän. Painajaisen ajateltiin kulkevan ketun, karhun tai vanhan naisen hahmossa. Se asettui nukkuvan ihmisen rinnan päälle levittäytyen niin, että se peitti nukkujan alle. Sen painon alla ihminen ei voinut huutaa eikä liikahtaa. Painajaisen uskottiin tulevan siksi, että oli puhutellut tai ajatellut liaksi vainajia. Sen estämiseksi pantiin päänalusen alle veitsi tai teräspala.

Mielisairauden syynä uskottiin monin paikoin olevan sairastuneeseen asettunut samasta taudista kärsineen sukulaisen sielu. Ajatus on johdonmukainen, sillä mielisairaudet kulkevat usein suvuissa. Sairauteen kuollut saatettiin haudatessa asettaa ruumisarkkuun kasvoilleen, jotta sielu ei pääsisi ulos ruumiista eikä voisi hakeutua eloonjääneisiin. Tämä vihjaa siitä, että sairauden uskottiin olevan ihmisen henkiselussa eli löylyssä, joka liittyy hengittämiseen ja elämänvoimaan. Mielenkiintoista kyllä, menneinä aikoina ajateltiin melko yleisesti, etteivät isän sielulliset sairaudet periytyneet lapseen, vaan lapsi peri sairaudet aina äidiltään.

Tauteja parannettiin esineillä, sanoilla, saunalla ja voiteilla. Parantajina toimivat vanhaan aikaan tietäjät ja noidat, myöhemmin eritoten kasvilääkintään erikoistuneet kansanparantajat. Parantavina esineinä saatettiin käyttää esimerkiksi Raamattua (mustaa tai tavallista), vainajien luita ja hiuksia, karhunhampaita, käärmeenhampaita ja palaa ukkosen kaatamasta puusta. Periaatteena oli, että parantavan asian tai esineen tuli olla voimakkaampi kuin asian, josta tauti oli peräisin. Toisaalta noudatettiin periaatetta sama samalla eli samanlaista samanlaisella. Esimerkiksi paisetta parannettiin puunpahkalla, joka ulkomuodoltaan muistutti paisetta.

Parannuksessa käytettyjä sanoja olivat loitsut, syntysanat, rukoukset, manaukset ja parannussanat. Syntysanoilla osoitettiin taudille, että sen alku ja syy oli saatu selville. Uskottiin, että jos tiesi asian synnyn, niin pystyi hallitsemaan itse asiaa. Rukouksen tarkoituksena oli saada aikaan maaginen voima, joka pakottaisi tautihengen tottelemaan parantajaa. Manauksella ajettiin tauti ulos sairaasta, ja karkotettiin se kaukaiseen paikkaan kuten Kipumäen kipukiveen, jota käsiteltiin jo kantauralilaisen maailmankuvan yhteydessä. Erään teorian mukaan kuppikivet olisivat manauksissa mainittuja kipukiviä joihin tauteja manattiin. Loitsuissa kutsutaan Kivutarta, Kipu-tyttöä tai Vammatarta

viemään vaivat mukanaan.¹⁰

Parannussauna eli terveyssauna oli suosittu parannuskeino. Esimerkin oli antanut jo Väinämöinen, joka lämmitti ensimmäinen terveyssaunan avuksi Pohjolan lähettämiä tauteja vastaan. Parannussauna lämmitettiin ukkosen kaatamalla puilla. Myös pihlajapuulla kuumennetulla saunalla oli tavallista suurempi parannusvoima. Parannusvihta tehtiin usein lepästä, ja lehvät siihen saatettiin hakea jopa yhdeksästä eri puusta. Vihtominen aloitettiin päästä ja sitä jatkettiin jalkoihin ja näin tauti ajettiin pois kehosta. Päinvastainen menettely taas vei taudin sisemmälle ruumiiseen. Parantavan saunan löylyä sanottiin Väinämöisen hieksi ja Joukahaisen hengeksi (tai kyyneleksi).

Myös parantavilla voiteilla oli suuri merkitys kansanparannuksessa. Voiteeseen koottiin oikeat ainesosat ja voidetta valmistaessa lausuttiin loitsuja. Kuuluisin voiteella parannettu lienee Lemminkäisen, jonka emo herätti henkiin mehiläisen taivaasta tuomalla voiteella. Runoissa hoidetaan voiteilla myös Ilmarisen palovammoja. Eräs tärkeä ainesosa voiteissa ja hauteissa oli terva. Löylyn tapaan myös tervaa on sanottu Väinämöisen hieksi. Tervaa on käytetty hoitamaan ihosairauksia, vammoja, haavoja ja tulehduksia ja hävittämään täitä. Jopa irronneiden raajojen tynkiä on tervattu kuolion estämiseksi.

Eräs kansanparannuksen erikoistaito on verenseisautus, eli tapa seisauttaa verenvuoto haavasta. Verenseisautustaito on kulkenut suvuittain. Eräiden tietojen mukaan verenseisauttajia löytyy Suomesta vieläkin. Seisautussanoja on usein pidetty salaisina, sillä niiden on pelätty menettävän tehonsa julkistettaessa. Väinämöinen oli ensimmäisen tämänkin parannuskeinon käyttäjä. Kerrotaan, että Väinämöinen iski polveensa haavan venettä veistäessään. Rautaesineen aiheuttaman verenvuodon pysäyttämiseksi tarvittiin raudan syntysanat. Sen jälkeen rautaa herjattiin, luettiin verensulkusanat ja varmuudeksi vielä rukoussanat:

Piäty, veri, vuotamasta,
Hurme huppelehtamasta,
Päälleni päräjämästä,
Riuskumasta rinnoilleni,
Veri, seiso kuni seinä,
Asu, hurme, kuni aita,

Kuin miekka meressä seiso,
Saraheinä sammalessa,
Paasi pellon pientaressa,
Kivi koskessa kovassa!

Toinen erikoistaito oli vaikean synnytyksen lievittäminen. Menneinä aikoina pelko sekä lapsen että äidin hengen menetyksestä synnytyksessä oli hyvin todellinen pelko. Loitsuissa synnyttäjän avuksi kutsuttiin muun muassa Neitsyt Maariaa sekä Louhea, Pohjolan emäntää, joka synnytti sairaudet maailmaan. Myös Ukolta pyydettiin auttamaan tuskissaan olevaa synnyttäjää:

Mitä sille laulettanee,
Ja kuta sanottanehe,
Kuin tuleepi immin tuska,
Pakko neitosen paneepi;
Kuin kohtu kovaksi käypi,
Vatan täysi vaikiaksi?
Onkohan suvussa tässä,
Nykyssä nuorisessa,
Tämän puuton purkajata,
Tämän haitan halkajata,
Reittehin revittäjätä?
Oi Ukko yli jumala,
Vaari vanha taivahinen!
Tule tuota kahtomahan,
Likeltä tähystämähän,
Lunastamaan luotuasi!¹¹

Tietäjän voimanlähteet

Matti Varonen on todistellut kiinnostavasti että tietäjien voiman on uskottu olleen seurausta ihmisessä vaikuttavasta esivanhempien voimasta.¹² Varosen mukaan esi-isien hengen siirtyessä ihmiseen hänen ajateltiin voivan omistaa itselleen ylempää tietoa. Aasian shamaaneilla on noitatoimituksissa tapana

siirtää rummun avulla isännän korvan kautta häneen esi-isien sielu ja voima, jotta hän voi paremmin kuulla ja käsittää shamaanin lauseita. Shamaanit kutsuvat myös esivanhempia avukseen noitarummun avulla voidakseen suoriutua henkimatkasta paremmin.

Vainajilla on dramaattinen tapa iskostaa tietonsa tulevaan tietäjään. Vainajien henget saattoivat lähestyä ihmistä tartuttamalla häneen sairauden. Tällöin vainajien "yliluonnollinen olemus" siirtyi sairaaseen. Ankara lapsuudenaikainen sairaus saattoi tuoda lapsen henkien yhteyteen ja valmistaa häntä noidan tehtävään. Tässä nousee esiin mielenkiintoinen – ja lähes yleismaailmallinen – yhteys pyhyiden ja sairauden välillä. Modernissa länsimaisessa kulttuurissa sairaus ymmärretään aina poikkeamaksi ihmisyyden normaalitilassa, eikä meillä ole henkien aiheuttaman sairauden tai Jumalan hullun kaltaisia käsitteitä.

Monissa muissa kulttuureissa – ja myös esimodernissa länsimaisessa kulttuurissa – tällainen tila, joka voi olla kantajalleen kiduttava ja kuoleman rajoille vievä kokemus, tulkitaan joissain tapauksissa merkiksi tavanomaista vahvemmassa yhteydestä henkimaailman. Koska tällainen tulkintamahdollisuus puuttuu modernista länsimaisesta kulttuurista, niin noidan tehtävään kutsutun ihmisen todennäköinen päätymispaikka länsimaisessa "normaaliutta" ihannoivassa yhteiskunnassa on mielisairaala vanhemman tietäjän "oppikoulun" sijaan.

Pyrkimys saada voimaa vainajilta näkyy suomalaisessa tietäjäperinteessä. Tietäjälle tärkeitä ominaisuuksia olivat keskimääräistä suurempi älykkyys ja henkinen voima – sekä erinomainen muisti.¹³ Hyvän muistin saadakseen suomalaisten tietäjien kerrotaan muun muassa juoneen viinaa pääkallosta ja pistelleen korviaan vaskisella neulalla, joka oli ollut yhdeksän vuorokautta vainajan rinnassa. Kun vanha tietäjä opetti toista, oppipojan tuli maata selällään ruumisarkussa. »Kaikki taikatempot ja oppisanat, mitkä oppimestari siihen lukee, tarttuvat sitte tyystin oppipojan mieleen» Varonen kertoo.

Muitakin tietäjätaitoja on hankittu taioilla, joihin liittyvät pääkallo, kalmistot ja muut vainajiin yhdistetyt asiat. Tietäjien yhteys vainajien voimaan on ilmeistä siinäkin, että ennen toimituksiaan tietäjät nostivat luontonsa nimenomaan Manalasta; »Nouse luontoni lovesta, haon alta haltijani». Noidan yhteyttä alisen väkeen kuvastaa tietenkin sekin, että hänen oli suhteellisen

vaivatonta matkata Manalle kysymään vainajilta neuvoa. Tämä jättää tosin hieman auki sen kysymyksen, missä määrin vainajahenget vaikuttavat tietäjässä itsessään ja milloin hänen on lähdettävä sielumatkalle aliseen kohtaamaan vainajat.¹⁴

Kantele ja noitarumpu

Kantele oli itämerensuomalaisille kahden maailman olento.¹⁵ Soittimella oli myyttillinen alkuperä, ja se oli taian väline, ja toisaalta pirtin seinällä roikkuva kantele kuului ihmisten arkeen. Ennen vanhaan taianomainen ja myyttillinen sulautuivat osaksi tavallista elämää, joten käyttöesineen maagisuudessa ei ollut ajan ihmisille mitään omituista tai tavatonta. Pyhissä runoissa kantele on Väinämöisen, ensimmäisen tietäjän ja runonlaulajan soitin. Kanteleen soitto ja runonlaulu kuuluivatkin vahvasti yhteen. Jo H.G. Porthanin varhaisissa kansankuvauksissa mainitaan, että runonlaulua säestettiin kanteleen soitolla. Kantele oli siis sekä merkittävä runoissa esiintyvä esine että kouriintuntuva apu runoja esitettäessä.

Runonlaulusta puhuttaessa on muistettava, että myyttilliset runot olivat osa uskonnollisia kulttitapoja ja riittejä. Niiden laulaminen ei ollut ajanvietettä tai taidetta taiteen takia, vaan tekoja joilla oli uskonnollisia merkityksiä. Nämä ”virret” sisälsivät vahvaa tietoa, joka saattoi vaikuttaa ihmisen kohtaloon. Kanteleen syntyruno kertoo, miten Väinämöisen lumoa soitollaan luomakunnan, joten runoa käytettiin eräänlaisena loitsuna. Christfried Ganander kirjoitti 1700-luvulla, että linnustajat ja metsästäjät pyysivät Väinämöistä soittamaan kanneltaan, jotta musiikki houkuttelisi saaliseläimet heidän luokseen.¹⁶

Taitavia runonlaulajia, »runoita», on todennäköisesti pidetty tietäjinä ja shamaaneina. Eräät tutkijat ovatkin nähneet runojen laulutavassa viitteitä shamanismista. Runoja laulettaessa kaksi miestä, voidaan ajatella: shamaani ja oppipoika, puristavat oikeat kätensä yhteen ja laulavat vuorotellen. Shamaani laulaa rivin ja oppipoika yhtyy lauluun laulamalla rivin kaksi viimeistä tavua. Oppipoika laulaa seuraavan rivin ja shamaani yhtyy lauluun kahden viimeisen tavun kohdalla. Sitten shamaani laulaa jälleen rivin, jne. Näin oppipojat oppivat runot. Tällaisessa runonlaulussa on voinut olla kanteleen säestys, mutta soitinta

on silloin soittanut kolmas osallistuja. Runoa laulaessa shamaani vaipuu rivi riviltä transsiin; hänen sielunsa lankeaa loveen. Oppipojan tehtävä on saattaa shamaanin sielu turvallisesti takaisin tähän maailmaan.

Useat tutkijat ovat oletaneet yhteyden kanteleen ja shamanistisen noitarummun välillä. Rumpua ovat käyttäneet muun muassa euraasialaisten kansojen shamaanit sekä saamelaisten *noaidit*. Haavion mukaan noaidin rummun nimi ”keuru” on sukua kanteleen lisänimelle ”käyrä”. Haavio on myös huomauttanut, että esimerkiksi kirgüisien shamaanit käyttävät apunaan jousisoittimia. Yksi yleisesti huomioitu sanayhteys soittimien välillä on se, että noaidin rumpua kutsutaan nimellä ”kannus”, joka on hyvin lähellä ”kannelta”. Sanoille on ehdotettu yhteistä alkumuotoa *komta (kansi). Kantele tunnetaan esimerkiksi Baltiasta ja Virosta. Anna-Leena Siikala onkin ehdottanut, että kantele olisi kehittynyt balttilais-suomalaisen rumpuperinteen jatkona.¹⁷

Kanteleen ja noitarummun mahdollista yhteyttä tarkastellessa huomiota saa eräs shamanististen kansojen tapa. Mircea Eliade on havainnoinut, miten shamaanit muuttavat rumpunsa ”eläväksi” ennen sen käyttöä. Altailainen shamaani pirskottaa rummun kalvolle olutta ja alkaa kertoa rummun valmistukseen käytettyjen osien tarinaa. Hän kertoo, miten puu rumpua varten kaadettiin läheisestä metsästä. Shamaani kertoo rumpua varten nahan antaneen eläimen tarinan: sen vanhemmat, lapsuuden ja koko elämän ennen kohtalokasta kohtaamista metsästäjän kanssa.¹⁸

Toisinaan elävöittämistarina seuraa hiukan erilaista juonimallia. Siinä shamaani etsii rummulle nahan antamaan eläimen sielua. Hän seuraa eläimen jalanjälkiä, kunnes saapuu eläimen syntypaikalle, jossa eläimen sielu odottaa. Noitarummun elävöittäminen tarkoittaa siis rummun valmistukseen käytettyjen eläinten ja kasvien sielujen tavoittamista kertomuksen avulla, soittimen ”sielullistamista”. Myös kanteleen syntyrunossa kuvataan myyttillisiä eläimiä, joiden osista Väinämöinen kokoaa kanteleen. Kantele tehdään kalojen ja sorsien luista, hiiden immen hiuksista, hyvän oriin jouhista ja niin edelleen.

Shamaanirummun elävöittämiseen kuuluu vielä pieni yksityiskohta. Rumpu ei ollut valmistuttuaan vielä varsinaisesti valmis. Se annettiin usein lasten leikkeihin tietyksi ajaksi, esimerkiksi kolmeksi päiväksi. Vasta tämän jälkeen shamaani sielullisti rummun oikeaan käyttöön sopivaksi. Myös Väinämöinen antaa kanteleen ensin muiden soiteltavaksi:

Teki harpun hauvin luista,
Kalan luista kanteleen,
Pani nuoret soittamaan.
Nuoret soitti, sormet kulu,
Ei ilo ilolle käynyt,
Soitto ei soitolle tavannut.
Vanhat pani soittamaan,
Ei ilo ilolle käynyt,
Soitto ei soitolle tavannut.
Otti ihe Väinämöinen
Harppusensa hauvinluisen,
Kalanluisen kanteleensa;
Sitten kävi ilo ilolle.

Kertomuksen voi ymmärtää niin, että ensimmäiset kokeilijat ovat lasten tapaan kokemattomia soittajia, joilta puuttuu iänikuisen tietäjän voima ja mahti saada kantele sielulliseksi.

Vielä yksi oletettu yhteys kanteleen ja shamaanirummun välillä löytyy: kanteleen koristeelliset ääniaukot. Vanhojen kanteleiden ristinmuotoisilla ääniaukoilla ei ole mitään järjellistä akustista perustetta. Kuviot ovat siis koristeita, jotka eräät tutkijat ovat tulkinneet maagisiksi symboleiksi, joilla olisi yhteyksiä noitarummun pintaan maalattuihin kuvioihin.¹⁹

Kanteleen käytöstä loveen lankeamisessa tiedetään siis valitettavan vähän. On mahdollista, ellei peräti todennäköistä, että kanteletta on käytetty samanlaisena transsiin mielen upottavana äänenlähteenä kuin saamelaista noitarumpua. Se on joka tapauksessa selvää, että kanteleella oli maagista ja merkitystä tietäjällä jo pelkästään esineenäkin. Tämä oli seurausta soittimen myytillisestä alkuperästä. Vielä satakunta vuotta sitten kansan keskuudessa eli runoita, joiden soittotaitoa on kuvailtu lumoavaksi. Viime vuosisadan alussa kansanperinteen kerääjä Samuli Paulaharju istui Teroin talossa, Shemeikan suvun — Karjalan “aatelin” — vieraana. Tuvassa yli 70-vuotias Pekka soitti 11-kielistä kanneltansa, jolloin Paulaharjusta tuntui kuin »olisivat nokisen kurkihirren alla katot kajahdelleet, permannot pemahdelleet, ikkunat iloa

pitäneeb».

VIII. Elämänkierto

Syntymän vaarat ja nimen voima

Itämerensuomalaiset kansat ovat jakaneet raskauden kahteen jaksoon.¹ Ensimmäisen jakson ajan sikiö on eloton, toisella jaksolla se alkaessaan liikkua saa henki-sielun. Käsitys vasta syntymähetkellä saadusta sielusta on Ilmar Talven mukaan todennäköisesti kristillistä alkuperää. Synnytyksen alkaminen pyrittiin salaamaan kaikilta ulkopuolisilta. Synnytyksen uskottiin vaikeutuvan, jos muut näkevät mistä on kysymys. Vaikeaa synnytystä helpotettiin usein loitsuin. Raskaudesta, synnytyksen kulusta ja vastasyntyneestä yritettiin ennustaa lapsen tulevaisuutta. Käsitykset onnenlakista tai onnenhunnusta on tunnettu koko maassa Karjalan kannasta lukuun ottamatta. Onnenlakki tarkoittaa sikiökalvoja, joka on synnytyksessä jäänyt lapsen päähän.²

Synnytyksen saakka äiti ja sikiö olivat yhtä, ja kaikki, mikä tapahtui toiselle, vaikutti toiseenkin. Tähän liittyvät maagiset uskomukset, että äidin on vältettävä syömästä tai käsittelemästä asioita, joilla saattaa olla haitallinen vaikutus lapseen. Tulevan äidin piti esimerkiksi välttää kaikkea, mikä liittyi sairauteen, teurastukseen ja kuolemaan.³

Synnytys tapahtui saunassa. Synnytyksen aikana suoritettiin maagisia toimenpiteitä, joiden tarkoituksena oli helpottaa synnytystä: avattiin vyö, nauhat, napit, solmut ja tukka. Avustajana toimi vanhahko, kokenut naisihminen. Synnytyksen jälkeiset ja istukka haudattiin maahan vaikeapääsyiseen paikkaan, koska niiden nähtiin olevan osa lapsen elämänsielua ja siksi niiden avulla lasta saatettaisiin vahingoittaa.⁴ Vastasyntynyt lapsi oli tapana tuoda saunasta tupaan, missä hänet ojennettiin suvun vanhimmalle tai isälle. Tapahtumalla oli sosiaalinen merkitys: lapsi hyväksyttiin julkisesti yhteisöön.⁵

Synnytyksen jälkeen sekä äitiä että lasta piti suojella ulkomaailman voimilta. Äiti pidettiin jonkin aikaa saastaisena, jonka jälkeen hänet liitettiin takaisin yhteisöön. Myöhemmällä ajalla nainen pääsi yhteisöön jäseneksi

”kirkottamisen” kautta; kirkkovierailu puhdisti naisen spirituaalisesti ja palautti hänet normaalitilaan.⁶

On mahdollista, että lapsi sai esikristillisellä ajalla nimen vasta hampaiden puhjettua (tunnetaan sanonta: ei hampaatta nimenhakuun), koska lapselta kansanuskon mukaa siihen saakka puuttui oma haltija ja lasta tuli näin ollen eri tavoin suojella. Hampaan puhkeamisen yhteydessä lapsi sai lahjaksi hammasrahan taikka kuten vielä 1800-luvulla, nimikkoeläimen, tavallisimmin lehmän tai lampaan.⁷ Muinaisina aikoina ihmisen nimellä oli tärkeä hengellinen merkitys.⁸ Nimi kantoi sielua, joten oikean nimen antaminen lapselle oli ensiarvoisen tärkeää. Sukuyhteisöissä eri puolilla maailmaa on pidetty tärkeänä, että lapsi saa sen esivanhemman nimen (sielun), joka vastasyntyneessä on reinkarnoitunut takaisin maan päälle. Jos nimi ei ollut oikea tai kansanrunojen kielellä »vakava», lapsi sai väärän sielun, se itki öisin, sairasteli ja kuihtui. Jotta lapsesta saataisiin elinkelpoinen, oli löydettävä oikea esi-isä ja vaihdettava vanha nimi uuteen.

Nimenvaihto niin kuin mahdollisesti nimenantokin on ollut shamaanien ja tietäjien tehtävä.⁹ Arkkipiispa Makarijn kirjeessä (1548) mainitaan, että Karjalassa lapsen nimen antoi arpoja. Oikea uudelleen syntynyt vainaja on tunnistettu mm. luettelemalla kuolleiden sukulaisten nimiä ja tarkkailemalla lapsen reaktioita. Jos lapsi tietyn nimen kohdalla esim. aivasti tai lakkasi itkemästä, oli nimi vakava, silloin lapseen oli kiinnitetty oikea, pysyvä sielu ja elinvoima.

Oikean nimen löytämiseen oli muitakin tapoja. Martti Sarmela pitää mahdollisina, että karsikkolehdossa ja myöhemmin aikoina uhripuun juurella lapselle on etsitty oikea hänessä reinkarnoituneen esivanhemman nimi. Sarmela ei täsmennä tätä, mutta on oletettavaa, että lasta on kuljetettu karsikossa eri vainajien puiden lähellä kunnes jokin merkki on kertonut kenen vainajan sielu lapseen oli asettunut. Vainajien karsikot ja uhripuut olivat muutenkin tärkeässä roolissa uutta lasta sukuun tuotaessa. Uhripuun juurelle tiputettiin ensimmäiset tipat äidin maidosta, puiden luota odottavat äidit hakivat apua synnytyskipuihin ja sinne vietiin vastasyntyneet lapset ikään kuin saamaan suvun vainajien hyväksyntä.

Nimenanto pyrittiin suorittamaan nopeasti syntymän jälkeen, jotta lapsi saisi sielunsa ja suojelushaltijansa.¹⁰ Muutama vuosisata sitten lapsia kastettiin jopa

1-2 päivän ikäisinä. Suomessa nimeäminen tapahtui yleensä ensimmäisen hampaan puhkeamisen jälkeen, kun lapsi oli saanut suojelushaltijansa. Haltijasielulla selitettiin muun muassa ihmiskohtaloiden erilaisuutta, ihmisen onnea ja menestystä sekä voimakkaiden persoonallisuuksien kuten shamaanien ja tietäjien henkisiä kykyjä; vahvalla ihmisellä oli voimakas haltija.

Ennen suojelushaltijan saamistakin lapsen piti osoittaa kestävyytensä. Muinaisaikoina lapsen selviäminen hengissä ensimmäisen hampaan puhkeamiseen oli todiste siitä, että vastasyntyneellä oli riittävästi elinvoimaa ja avuttomuudestaan huolimatta lapsi oli kyennyt vastustamaan maailman vihamielisiä voimia. Saavutus antoi lapselle ikään kuin oikeuden tulla hyväksytyksi suvun jäseneksi. Asiaa voidaan ajatella hieman toisellakin tapaa. Suvun kantavanhempiä edustavan suojelushaltijan saapuminen lapsen elämään oli eläville merkki siitä, että tuonpuoleisen voimat olivat hyväksyneet vastasyntyneen osaksi elävien ja vainajien muodostamaa suvun kokonaisuutta.¹¹

Nimenanto varmisti lapsen yhteisökelpoisuuden.¹² Lapsen sukuun hyväksymisen edellytyksenä oli usein myös se, että hänelle voitiin osoittaa äiti ja isä; aviotonta lasta ei monissa kulttuureissa ole hyväksytty, vaan heidät surmattiin esimerkiksi jättämällä heitteille. Nimettä tai kasteetta kuolleitten asema on poikkeuksellinen myös siinä suhteessa, etteivät tällaiset lapset ole sosiaalisessa mielessä lainkaan kuuluneet elävien joukkoon. Jos lapsi ei ole "elänyt", häntä ei myöskään voida liittää kuolleiden yhteisöön. Tällöin hautausseremoniat on jätetty suorittamatta tai ne on suoritettu poikkeuksellisella tavalla. Lasta on pidetty ulkopuolisena; hän ei ole missään vaiheessa ollut suvun jäsen eikä häntä myöskään hyväksytty suvun vainajien joukkoon. Ulkopuolisuudessa tai sijattomuudessa on myös lapsivainajien (liekkiö) kummittelun perussyy.

Pohjoismaisen uskomusperinteen mukaan lapsivainajat saivat rauhan, kun ne kastettiin ja/tai haudattiin sinne, minne muutkin vainajat.¹³ Oikeushistoriallisesti lasten heitteillepano näyttää ennen kristillisiä vaikutteita olleen Pohjoismaissa hyväksytty kansantapa. Skandinaavinen oikeustraditio on seurannut vanhaa roomalaista ja myös germaanista käytäntöä, jonka mukaan suvun päämiehellä, tavallisesti isällä oli oikeus päättää, elätettiinkö vai hylättiinkö sukuun syntynyt lapsi. Jos isä otti lapsen vastaan, symbolisesti syliinsä, ja lapselle annettiin nimi, ei heitteillejättöä enää saanut tehdä, vaan sitä

pidettiin jopa murhana. Lapsi oli silloin liitetty sukuun ja saanut oikeudet sukunsa perintöön.

Uuden aseman myötä lapsi sai myös sen ulkoisen tunnuksen: nimen. Nimi valittiin tietenkin ennen varsinaista nimeämistä, mutta vanhemmat varoivat lausumasta nimeä ennen kuin lapsi sai suojelushaltijansa, sillä nimen lausumisen uskottiin voivan kiinnittää vihamielisten voimien huomion lapseen. On huomionarvoisaa, että tämä luultavasti ikivanha tapa elää Suomessa nykypäivänäkin. Monet vanhemmat eivät halua paljastaa ulkopuolisille lapselleen valittua nimeä ennen ristiäisiä. Nykyisin ihmisten syyt nimen salailuun liittyvät tosin useimmiten muihin seikkoihin kuin henkimaailman harhauttamiseen.

Virossa, mahdollisesti Suomessakin, on ollut tapana ripustaa lapsen kaulaan ensimmäisen hampaan puhkeamisen johdosta suden tai hevosen hammas tai koristehelmiä taikka muu amuletti. Myöhemmin aikoina tapaa on selitetty sillä, että eläinten hampaiden ansiosta lapselle kasvaa vahvat omat hampaat. Toive vahvoista hampaista on varmasti ikivanha, mutta tavan alkuperäinen merkitys on kuitenkin todennäköisesti ollut laajempi; kaulakoru on ollut symboli lapsen elinvoimalle. Suojelushaltijan, nimen ja amulettinsa saanut lapsi ei enää ollut täysin avuton vihamielisten voimien edessä.¹⁴

Kansantarinoissa kerrotaan, että ennen hampaan puhkeamista (tai myöhemmissä tarinoissa ennen lapsen kastamista) pahantahtoiset henget saattavat vaihtaa lapsen sielun tai koko lapsen vaihdokkaaseen. Virossa vaihdokkaita kutsuttiin piriiksi. Vaihdokas poikkesi tavallisesta ihmislapsesta, hän oli hidasälyinen tai oudon näköinen. Tarinoiden viesti on selvä: ennen haltijasielun saamista ja ihmisyhteisön osaksi tulemistä vastasyntyneen minuus oli hataralla pohjalla. Nimetön pienokainen häilyi jossain tuntemattomien voimien ja ihmisyhteisön rajamailla. Vasta nimen antaminen ja suvun jäseneksi pääseminen vakiinnutti ihmisen minuuden niin sosiaalisella kuin henkimaailmankin tasolla.¹⁵

Suomalaisten ja virolaisten tapana on ollut pestä ja vihtoa lapsi saunassa hampaan puhkeamisen jälkeen. Sauna onkin ollut tärkeässä osassa itämerensuomalaisten kansojen siirtymäriitteissä. Lapset synnytetään saunan lämmössä, joten saunan autereinen utu on ollut lukemattomien sukupolvien ajan vastasyntyneen ensimmäisen kokemus maailmasta. Vielä ansaitsee tulla

mainituksi Suomesta ja Virosta tunnettu tapa tuoda ristiäisiin nimen saaneelle lapselle hammasrahaa eli vihtaraha. Ennen avioliittoon astumista morsiamen hedelmällisyyttä ja avio-onnea parannettiin saunassa vihtomalla. Eräissä paikallisissa tavoissa on viitteitä siitä, että muinaisina aikoina pariskunta olisi vihdottu yhdessä ennen häitä.¹⁶

Mutta palataan ensimmäisen hampaansa saaneen lapsen vihtomiseen. Toimituksessa lapsi siis vihdottiin koivuvihdalla. Joidenkin kertomusten mukaan vain pienokaisen jalkapohjat ja takapuoli vihdottiin. Vihtomisen lisäksi lapsi myös pestiin rituaalisesti. Useisiin kulttuureihin kuuluvat erilaiset rituaalipeseytymiset, koska vettä on pidetty elämän lähteenä. Kastautuessaan veteen ihminen puhdistuu synneistään ja on valmis puhtaaseen elämään. Saunassa pestävän lapsen kohdalla vesi edustaa elämän aloittamista.¹⁷

Syvemmin tarkasteltuna veden symboliikkaan kuuluu – jo aikaisemmin mainittu – monissa myyteissä ajatus vailla muotoa olemisesta ja kuolleiden maailmasta. Elämällä on aina jokin muoto. Elämään astuminen on muodon saamista, syntymistä johonkin ruumiiseen, ja elämästä poistuminen on tuon muodon menettämistä. Myyteissä elämää edeltävää ja sitä seuraavaa tilaa hallitsee usein vesi muodossa tai toisessa. Elävien ja kuolleiden maailmat erottaa Tuonen virta, vainajalaan pääsee järven pohjasta, suonsilmästä tai lähteen läpi sukeltamalla. Ja ennen maailman luomista oli vain pimeydessä lainehtiva alkumeri.

Lisäksi kansanuskomusten mukaan sielu pesee itsensä ennen poistumistaan tästä maailmasta. Tämän takia kuolevan ihmisen viereen asetettiin lasillinen vettä. Uskottiin, että kuoleman hetkellä vesi värähtelee, kun sielu pesee itsensä ennen katoamistaan tuonpuoleiseen. Sielu poistuu siis elämästä, sen muodosta eli ruumiista, veden kautta. Samaan tapaan voidaan ajatella, että haltijasielun asettuminen ihmislapseen tapahtuu rituaalisessa puhdistautumisessa pyhän veden kautta.

On mahdollista, että lapsia on alun alkujaan kastettu pyhissä lähteissä tai ukonilmalla vesisateessa, mutta papiston paheksunta on siirtänyt riitin saunan rauhaan.¹⁸ Eräs viite edellisestä on se, että kasteveden sekä lapsen riittisaunan pesuveden valmistamiseen on liittynyt joitakin nähtävästi pakanallisia tapoja. Joskus veteen on laitettu hiilenpaloja, jotta lapsi kestää paremmin vaikeuksia elämässä, sekä hopeaa kolikoista ja kultaa vanhempien sormuksista. Nämä

veden ”taiallistamisen” tavat viittaavat siihen, että muinoin toimitus on suoritettu nimenomaan pyhällä vedellä.

Kokonaisuudessaan itämerensuomalaisten kansojen muinaiset nimeämisriitit ovat todennäköisesti olleet samankaltaisia kuin venäläisten vastaavat. Esikristillisellä Venäjällä pienokainen tuotiin järvelle tai joelle puisessa kaukalossa, jossa hänet pestiin, kapaloitiin ja hänelle annettiin joko vanhempien tai suvunvanhimman keksimä nimi, usein jonkun kunnioitetun esivanhemman tai kansallisen sankarin mukaan. Samalla myös tietäjät lukivat maagisia loitsuja karkottaakseen pahat henget ja ennustivat pienokaisen tulevaisuutta. Itämerensuomalaisten osalta voidaan lisätä, että toimitus on mahdollisesti tapahtunut pyhän veden äärellä – ja myöhemmin aikoina saunassa. Ja että siihen on kuulunut rituaalinen vihtominen.

Ihmisenhaltija

Muinaiset itämerensuomalaiset uskoivat, että ihmisellä on monta sielua. Varsinaisia sieluolentoja jokaiseen ihmiseen yhdistyi kolme: henkisielu, itse-sielu sekä ihmisenhaltija. Henki eli löyly edusti ruumiin elämää ja elinvoimaa, se ilmeni ihmisessä hengityksenä, lämpönä, sydämen sykkeenä ja veren kohinana ja muina elonmerkkeinä.¹⁹ Kun hengitys lakkasi, tämä henki pakeni, joskus pienen eläimen, perhosen, kärpäsen, pikkulinnun hahmossa: sielulintuna.²⁰

Henkisielu käynnisti ihmisen elämän kohdussa ja piti sitä yllä viimeiseen henkäykseen asti. Elämänsielua merkitsevät sanat suomalais-ugrilaisissa kielissä ovat tarkoittaneet mm. ”hengitystä”, ”höyryä” ja itse ”henkeä” ja ”elämää”. Henkisielu erottaa elävät, hengittävät olennot kuolleista, niistä jotka eivät hengitä.²¹

Martti Sarmelan mukaan uskomusperinteessä kaikille tuttu elohiiri on tulkittu ihmiskehossa piilevän elämänvoiman liikkeiksi. Käsitys edustaa kristillisyyttä varhaisempia sielukäsityksiä. Elohiiren levotonta sykettä, esimerkiksi sairaan silmäluomien tai ihon tahatonta värinää on pidetty kuoleman enteena – silloin sielu on jo pyrkimässä pois ruumiista. Tai elohiiri on päinvastoin ollut merkki elinvoimasta, joka sairaassa oli vielä jäljellä. Kun värinä kuolemassa lakkaa, elämänsielu on jättänyt ihmisruumiin.²²

Elohiiri tunnetaan myös iholintuna, joka yhdistyy sielulintu-uskomuksiin.

Elämänvoima on ihmisessä ikään kuin linnun hahmossa, joka lentää kuolemassa pois. Ehkä linnun on ajateltu lentävän Linnunrataa pitkin aikaisemmin mainitulle ylisessä sijaitsevalle elämänmerelle, jossa se eheytyy ja syntyy uudelleen maailmaan elämänäidin ohjaamana.

Ihmisen persoonallisuuden muodosti itse-sielu. Itse on persoonallisuus, psyyke, se on ruumiin ulkopuolellakin itsenäinen, tietävä, tahtova ja tunteva olento.²³ Persoonasielu teki vastasyntyneen ihmiseksi antamalla hänelle oman tajunnan ja persoonallisuuden. Itse sielu kuului suvulle ja sen katsottiin syntyvän uudestaan samaan sukuun. Kuolemassa se siirtyi suvun vainajien joukkoon ja säilytti elämänaikaisen ulkomuotonsa, jossa se saattoi ilmestyä omaisille.²⁴ Persoonasielu kuvastaa osuvasti vanhaa käsitystä ihmisestä sukunsa osana. Kuollessaan ihmisyksilön persoona palautui oman sukunsa kokonaisuuden osaksi niin kuin metsästäjän pyytämän eläimen sielu palasi emuunsa luo. Suvun kokonaisuudesta ihmisen sielu myös syntyi uudelleen maailmaan uudeksi yksilöksi.

Jos ihminen kuoli väkivaltaisella tavalla tai jonkun muun vääryyden seurauksena taikka rikoksentehtijänä, sielu jäi tuonpuoleisen järjestyksen ulkopuolelle. Se ei päässyt normaaliin tapaan suvun vainajien joukkoon vaan jäi maanpäälle kummittelemaan sijattomana sieluna. Sijattomiksi sieluiksi kerrotaan päätyneen muun muassa itsemurhan tehneet, joita ei haudattu siunattuun kirkkomaan.²⁵ Sijaton sielu etsii moraalista hyvitystä tai pyrkii syntymään jossakin lapsessa uudelleen; sen vuoksi tietyt pahojen olentojen, usein juuri rauhattomien vainajien olinpaikat ovat olleet synnytyksikäisille naisille vaarallisia, pyhiä eli kiellettyjä.²⁶ Joskus tällainen sielu saattoi kääntyä elävien puoleen, jotta he auttaisivat häntä saamaan tehtävänsä suoritetuksi.²⁷

Kolmas ihmiseen liittyvä sielullinen olento on ihmisenhaltija eli haltijasielu, jota on nimitetty ihmisen luonnoksi. Luonto on ihmisen yliluonnollinen vartija ja suojelija, joka voi esiintyä hänen ulkopuolisena kaksoisolentonaan. Se saattoi esimerkiksi näyttäytyä paikalla ennen kuin ihminen itse oli edes sinne ennättänyt.²⁸ Luonto-sielulla saattaa Haavion mukaan edustaa ihmisen suvun kantavanhempeä, se olisi siis ihmisen emuu.²⁹ Kuten aikaisemmin on mainittu, lapsi saa suojelushaltijansa nimenannon tai hampaiden puhkeamisen aikaan. Luonto saattoi ilmestyä ihmisen tai eläimen hahmossa, mutta se voitiin käsittää myös ihmisen persoonattomana onnena tai osana.³⁰

Vahvaluontoisella ihmisellä uskottiin olevan voimakas haltija, vahva psyyke, joka antoi hänelle onnea ja kykyä saattaa päämääränsä menestyksekkäästi loppuun asti. Merkittävien ihmisten, kuten shamaanien ja tietäjien, poikkeuksellisia henkisiä kykyjä selitettiin vahvalla haltijasielulla.³¹ Jos ihmisellä oli liian heikko luonto, sitä saattoi karaista loitsuilla ja taioilla. Tietäjät käyttivät parannustyössään erilaisia luonnonnostatusloitsuja, joilla he pyrkivät karaisemaan luontoaan ja haltijoitumaan. Tällaisessa ekstaattisessa tilassa haltija otti ihmisen kokonaan hallintaansa, mikä edesauttoi parantamista ja antoi loitsijalle yliluonnollisia voimia.³² Ihminen saattoi myös menettää haltijansa esimerkiksi traumaattisen tapahtuman seurauksena. Tällöin hänestä tuli haltijaton: onneton, sairas ja masentunut.³³

Primitiivisten” kulttuurien parista tunnetaan sairaus, jota kutsutaan ”sielun menetykseksi”. Suomessa tuo sielu on ollut itse, sielunsa menettänyt oli itsetön tai haltijaton. Sieluton ihminen on vailla täyttä ihmisyyttä. Hän on masentunut, vailla ulkoista yhteyttä yhteisöön ja sisäistä yhteyttä itseensä. Sielutonta kalvaa merkityksettömyyden ja tyhjyyden tunne. Hän ei ota osaa yhteiskuntaan, sen rituaaleihin ja perinteisiin, eikä hän pysty muodostamaan yhteyttä ympäröivään luontoon, sen väkiin ja jumaliin. Kaikki muut ovat hänen silmissään kuolleita ja hän on muiden silmissä kuollut. Sielunsa menettänyt on kadottanut samalla kaiken sielusta virtaavan: spontaaniuden, elävyyden ja mielikuvituksen. Sieluton ei oikeastaan ole sairas, mutta hän on menettänyt kaiken muun paitsi ruumiillisen ulkokuorensa ja jonkinlaisen teknisen järkeilyn kykynsä.

Mistä sielun menetys johtuu? Joskus ihmistä oli katsottu pahalla silmällä, joskus syynä oli rikottu valo. Usein jokin traumaattinen kokemus säikäytti sielun pois, toisinaan vainajat veivät ihmisen sielun tuonpuoleiseen ennen hänen kuolemaansa. Suremme meidät jättäneitä ihmisiä jonkin aikaa, kunnes lopulta pystymme päästämään heistä irti. Aina asiat eivät kuitenkaan suju tämän normaalin mallin mukaan. Toisinaan emme pysty päästämään irti ihmisestä, joka on kuollut tai pettänyt meidät.

Tällaisessa tilanteessa ihminen tukahduttaa kaikki omat tunteensa ja halunsa ja kiinnittyy epätoivoisesti poistuneeseen ihmiseen. Tällainen surija vaipuu masennukseen, koska hänelle ei ole itsenäistä elämää eikä epätoivoinen kiinnittyminen ole oikea vastavuoroinen suhde, joka voisi koskaan täyttää hänen sille asettamansa vaatimukset. Ihminen kääntää kaiken turhautuneen

rakkautta ja raivon itseensä. Hän ei pääse eteenpäin elämässä, eikä pysty jättämään mennyttä taakseen. Seurauksena on turhautuminen ja masennus. Näin Manalle mennyt vie ihmisen sielun mukanaan.

Ihmisen elämä kulkee eteenpäin siihen asti, kun hän kohtaa vastoinkäymisen, jota hän ei pysty käsittelemään olemassa olevilla henkisillä taidoillaan. Tällainen traumaattinen kokemus on sielun menetyksen keskeinen syy. Itse luhistuu ja pakenee, koska se ei pysty vastaamaan eteen tulleeseen elämäntilanteeseen. Jokaisella terveellä ihmisellä on menneisyys jonka varassa hän kasvaa ja tulevaisuus johon voi suunnata ponnistelunsa. Menneisyys on tapahtunut ja valmis, tulevaisuus on avoin ja mahdollinen. Traumaattinen tapahtuma saattaa kuitenkin kääntää tämän järjestyksen; tulevaisuus katoaa ja menneisyys muuttuu epävarman spekulatiiviseksi kentäksi. Entäs jos olisinkin. Tai mitä jos..

Miten sielun menetys on parannettu? Koska ”primitiiviset” kulttuurit tunnistivat edellä kuvattujen oireiden aiheuttajaksi sielun katoamisen, niin parantajana toimi sielujen ammattilainen, shamaani. Eliadea lainaten shamaani on sairas ihminen, joka on onnistunut parantamaan itsensä ja siksi hän voi parantaa muita.³⁴ Shamaani ymmärtää sairauden luonteen ja olemuksen. Jumalat ovat osoittaneet hänelle toisen maailman, sielujen maailman, jonka voi tavoittaa ekstaattisessa transsissa.

Sielun menetystä parannettaessa shamaani lankesi loveen, irrottautui ruumistaan ja matkasi sielun muodossa etsimään parannettavan kadotettua sielua. Shamaani jätti taakseen normaalin ruumiillisen identiteettinsä ja omaksui hetkeksi ekstaattisen sielullisen identiteetin. Siinä missä ruumiillinen identiteetti on materiaallinen, rajoittunut ja melko pysyvä; sielu on taas spontaani, liikkuva, aineeton ja rajatonta mielikuvitusta edustava. Kadonneen sielun löytymisestä kuvattiin mielikuvien kielellä – sielu saattoi löytyä Tuonelasta kuolleen omaisen tuvalta tai hongikosta raatelevan karhun kynsistä.

On mielestäni kuvaavaa, että kadonneen sielun voi palauttaa vain toisen ihmisen (shamaanin) sielu. Ihmisen sielu kaipaa yhteyttä muihin sieluihin. Parhaimmillaan tällainen yhteyden kokemus saattaa auttaa hänen palautumisessaan. Mikään järkeen vetoava puhe ei voi tietenkään parantaa ihmistä, jonka sairauden alkuperä on sielullinen. Vain sielujen kohtaaminen saattoi palauttaa ihmisen kosketukseen sieluunsa, itseensä, ja käynnistää

parantumisen, joka tarkoitti matkaa takaisin täyteen ihmisyyteen ja yhteisön jäseneksi. Ehkä tällainen kokemus on mahdollinen taiteenkin kautta.

Vainajat ja kuolemanjälkeinen

Kuolinvuoteelta haudanlepoon

Enteet kertoivat lähestyvistä kuolemista. Maan pohjoisosissa sellainen oli epätavallinen kalansaalis, marras. Enteitä saattoivat myös olla lasten ja eläinten epätavallinen käyttäminen sekä tietyt ääni- ja valoilmiot. Myös tavallisuudesta poikkeavat ja luonnonilmiot ja unet kertoivat lähestyvistä kuolosta.³⁵ Karjalassa ja muuallakin Suomessa on pidetty suotavana, että joku on aina kuolemaa tekevän vierellä. Läsniä olemista on kutsuttu kuolettamiseksi. Karjalassa kuoleva siirrettiin usein vuoteelta lattialle tai peränurkkaan ja erilaisilla maagisilla toimenpiteillä pyrittiin helpottamaan ihmisen viimeisiä hetkiä.^{36 37}

Uunin pellit, räppänät ja ikkunat avattiin, jotta kuolevan sielu pääsisi poistumaan ruumiista ilman esteitä.³⁸ Eliade on tulkinnut tämän varsin laajalta tunnetun tavan heijastelevan käsitystä sekä talosta että ihmisen ruumiista mikrokosmoksina. Talon avaaminen tai symbolinen rikkominen poistaa rajat myös hengen poistumiselta ruumiista.³⁹ Karjalassa huoneessa piti olla myös vesilasi tai vesiastia, jossa vainajan sielun uskottiin peseytyvän lähtiessään.⁴⁰ Elämän ja kuoleman välillä siirtymiseen liittyy siis myös tässä veden elementti, jota on aikaisemmin käsitelty.

Itse hengenlähdön aikana ei saanut pitää ääntä eikä itkeä. Vanhojen käsitysten mukaan osa ihmisen sielusta eli hänen käyttämässään työkaluissaan ja töissään, siksi näitä rikottiin kuoleman helpottamiseksi. Itkeminen alkoi heti hengen lähdön jälkeen. Kun kuolema oli tapahtunut, suljettiin vainajan silmät ja suu. Suomalainen perinne tuntee myös skandinaavisen ja germaanisen perinteen tapaan tavan asettaa kuolleen silmäluomille kolikot.⁴¹

Ensimmäinen toimenpide hengenlähdön jälkeen oli kuolleen peseminen, joka tapahtui tavallisimmin oljilla lattialla. Pesemisen suoritti tiettyjä maagisia varotoimia (kalman pelko) noudattaen yleensä talon oma väki. Tunnetaan myös ammattimaisia kuolleenpesijöitä. Palkaksi he saivat vainajan vaatteet. Tämän jälkeen vainaja puettiin kuolinpukuun, joka oli usein hänen itsensä valmistama,

ja asetettiin ruumiin- eli kalmalaudalle.⁴² Karjalassa vainaja asetettiin ikoninurkkaukseen, kodin arvokkaimpaan nurkkaukseen, joka pyhitettiin pyhällä savulla.⁴³ Muualla Suomessa kuollut asetettiin aitaan tai riiehen odottamaan hautajaispäivää.⁴⁴

Karjalassa on vietetty ruumiinvalvojaisia eli pokoiniekkvoja, joiden ohjelmaan kuului syöminen ja juominen. Vainajan uskottiin olevan läsnä ja osallistuvan ruokailuun. Jo vainajaa pestessä itkettiin äänellä, mutta varsinaiset itkuvirret alkoivat vasta, kun vainaja oli asetettu kuolinlaudalle. Ruumiinvalvojaisiin osallistuivat sukulaiset ja naapurit. Vieraat toivat mukanaan ruokatuliaisista. Muistajaisissa valvottiin, laulettiin, kerrottiin tarinoita vainajan elämästä ja saateltiin häntä rukouksin tuonilmaisiiin.⁴⁵

Kuolemassa vahingollinen voima, kalma otti vainajan ruumiin valtaansa. Tätä voimaa vastaan tuli puolustautua noudattamalla tiettyjä tabusääntöjä ja suorittamalla suojataikoja, mutta ennen kaikkea hautaamalla ruumis nopeasti. Hautajaiset (vanhalta nimeltään peijaiset tai peijaat) pidettiin yleensä kolmantena päivänä kuoleman jälkeen. Surutalo koristeltiin kuusilla, joista oli taitettu latvat. Ne sijoitettiin portin- tai ovenpieliin; tuvan lattialle ja ulosmenotielle siroteltiin kuusen- tai katajanoksia.⁴⁶

Vainaja asetettiin arkkuun, joita on tiettävästi käytetty Suomessa jo esihistoriallisen ajan lopulla.⁴⁷ Suomalais-ugrialaisten heimojen hautaustapoihin on myös kuulunut sota- ja metsästysaseiden, työkalujen, rahan, vaatteiden mukaan antaminen vainajalle hautaan tai jo arkkuun, joko rikottuina tai ehjinä.⁴⁸ Arkkuun asetettiin vielä 1800-luvulla vainajan henkilökohtaisia esineitä: kampa, saippua, nenäliina, piippu, lapsille leikkikaluja, työvälineitä, ruokavaroja ja rahaa.⁴⁹ Myös viinapullon asettaminen arkkuun – ehkä tuliaisiksi tuonpuoleiseen – vaikuttaa olleen Suomessa kohtalaisen yleistä.⁵⁰

Arkun kantamiseen ulos talosta liittyi joitakin suojelutaikoja. Arkun paikalle esimerkiksi lyötiin kirves tai naula taikka arkun perään heitettiin tuhkaa ja suolaa.⁵¹ Tällä tavoin varmistettiin, että vainajan henki ei palaa takaisin samaa reittiä kummittelemaan.⁵² Arkku kuljetettiin kylän kalmistoon hevoskyydillä. Ajoneuvojen vetäjänä oli musta hevonen, jonka selässä oli valkoinen lakana tai valkoinen luokkiliina joka oli sidottu luokkiin. Karjalassa hautajaisaatoissa käytettiin myös kulkusia.⁵³ Hautajaisaatoissa saattoi nähdä keijuja, nimittäin keiju-sana on alkuaan tarkoittanut vainajien henkiä. Gananderin mukaan

”keijungaiset” ovat pikkuisia lentäviä henkiä, joita nähtiin ruumissaatoissa, kirkkotarhoissa ja teillä. Näyttivät lumihiutaleilta, pieniltä nukeilta tai tulijuovilta. Niitä ajateltiin olevan valkeita ja mustia, pahoja ja hyviä, ja niiden arveltiin ilmestyvän paikkoihin missä joku teki kuolemaa.⁵⁴

Peijaiset merkitsee ateriala, joka vietettiin kuolleiden muistoksi. Hautajaiset olivat siis käytännössä ensimmäiset peijaiset kyseisen vainajan muistoksi.⁵⁵ Karjalassa vietettiin vainajan muistojuhlia 7, 9, 30 ja 40 päivän sekä vuoden kuluttua kuolemasta. Suvun kaikkien vainajien muistojuhlaa vietettiin vanhimman perinteen mukaan syksyllä kekrinä.⁵⁶ Kun kuolemasta oli kulunut vuosi, katsottiin, että ihmisestä oli tullut ”vainaja”, suvun vainajien yhteisön jäsen.⁵⁷

Millä tavoin muinaiset suomalaiset viettivät peijaisaterian vainajan haudalla, siitä ei ole kansakertomuksissa säilynyt muistoa. Hautalöydöistä voidaan päätellä, että ennen haudan sulkemista ja mahdollisesti jo ennen vainajan peittelyä liinalla tai tuohella, vietettiin haudalla peijaiset joissa uhrattiin eläin, useimmiten lamma. Hautalöytöjen perusteella miehille on uhrattu hevosia ja metsästyskoiria mukaan matkalle tuonpuoleiseen.⁵⁸ Muistoateria uhrilampainen lienee alkuaan syöty kalmistossa, mutta myöhemmin aikoina hautajaisista palattiin vainajan kotiin syömään.⁵⁹

Vainajat suvun vartijoina ja suojeleijoina

Uskottiin, että vainaja on välittömässä yhteydessä elävien kanssa ja hän ottaa sukulaistensa uhrin vastaan heiltä itseltään sekä kuulee heidän rukouksensa.⁶⁰ Vainajat jatkoivat haudantakaisia olemassaoloaan suunnilleen samalla tavoin kuin eläessään. Vainajien yhteydet vanhaan kotiin ja sukuun eivät katkenneet äkillisesti, ainoastaan heikkenivät sukupolvien kuluessa.⁶¹ Karjalaisissa itkuvirssissä tuonpuoleisen vainajia, »syntysiä», pyydettiin sekä ottamaan äskettäin kuolleet sielut hyvin vastaan että auttamaan suvun eläviä jäseniä.⁶²

Vainajat olivat suvun moraalinvartijoita, perinteisten tapojen ja järjestäytyneen yhteiskunnan ylläpitäjiä. Yksilö ja suku vetosivat vainajiin kaikissa tärkeissä vaiheissa. Tässä suhteessa edesmenneiden voidaan katsoa olleen vaikutusvaltaisempia kuin ihmisten elämässä kuin korkeampien jumalien.⁶³ Perinteiseen itämerensuomalaiseen maailmankuvaan kuului vahvasti

käsitys siitä, että kuolleet valvovat jälkeläisten tekoja ja toimintaa. Tämä käsitys on ehkä näkynyt tavassa ohjeistaa lapsia oikeaan käytökseen vetoamalla edesmenneisiin sukulaisiin: jos pappasi olisi nyt näkemässä miten käyttäydyt.

Jos elävät hoitivat suhteensa kuolleisiin esi-isiin näitä tyydyttävällä tavalla, ei syntynyt hankaluuksia. Jos vainajat tulivat tyytymättömiksi, he saattoivat tulla käymään kummituksina vanhassa kodissaan. Vaara oli suurin 30-40 päivää kuoleman jälkeen jatkuneella siirtymäkaudella, jolloin vainaja ei vielä lopullisesti ollut siirtynyt tuonpuoleiseen. Vierailevat vainajat saattoivat esiintyä ihmisen tai eläimen muodossa.⁶⁴

Toisaalta vainajien kohtaaminen saattoi olla myönteinen jälleennäkemisen kokemus. Vainajan uskottiin näyttäytyvän muun muassa lintuna, perhosena, kukkana tai kukkalatvaheinänä. Karjalaisissa itkuissa kuvastuva sielunvaellusko on säilynyt hyvin myöhään. Se ilmenee muun muassa niissä kielloissa, jotka koskevat erikoisesti pikkulintuja ja perhosia. Lapsia kiellettiin koskemasta pikkulintuihin, sillä niissä saattoi elää kuolleen pikkulapsen sielu. Pirttiin lentänyttä perhosta saanut koskea saatikka tappaa. Uskottiin, että perhosessa elää jonkun kuolleen omaisen sielu. Pieni perhonen tarkoittaa lapsen, suurempi aikaihmissen sielua. Eteläkarjalaisissa itkuissa useimmiten tapaammekin toivomuksen nähdä vainaja perhosena, »liipoi-lintusena».⁶⁵

Käsitys vainajien ja ihmisten suhteesta oli hieman kaksijakoinen. Toisaalta vainajat olivat vain tietäjien ja noitien tavoitettavissa Tuonelassa, toisaalta ihmisillä ja vainajilla oli läheisempi ja välittömämpi yhteys: vainajia käytiin puhuttelemassa haudoilla ja he vierailijat juhlapyhinä omaisten luona. Tämä liittyy ehkä vainajan statukseen. Omien läheisten omaisten henget koettiin kuolemankin jälkeen läheisimmiksi – vaikka kuolleisiin aina jonkinlaista kauhua onkin liitetty – mutta mahtavien tietäjien, noitien ja muiden karismaattisten hahmojen henget vahvistuivat kuoltuaan niin, että niitä kohtaan tunnettiin pelonsekaista kunnioitusta.⁶⁶

Vainajien henget saattoivat liikkua elävien keskuudessa näkymättöminä ja silloin ne ilmoittavat läsnäolonsa joko puhelemalla tai jyskeellä. Tällaisia vainajien ilmestyksiä nimitettiin enteiksi tai ennuksiksi. Niitä ilmeni jonkin tärkeä tapahtuman, kuten kuoleman edellä. Vainajien henget saattoivat ilmestyä myös kummituksina ja aaveina, jotka eivät kuitenkaan välttämättä tuottaneet sen suurempia ongelmia eloonjääneille. Jos vainajalta oli kuollessaan jäänyt joku

kovempi rikos sovittamatta, niin käveli hän ihmisten ilmoilla pyytämässä heitä sovittamaan hänen rikoksensa jollakin hyvällä työllä tai suorittamaan loppuun häneltä kesken jääneen tehtävän.⁶⁷

Kaksi Tuonela

Jo M.A. Castrén huomautti, että kansanrunoissa on kaksinainen käsitys vainajien olinpaikasta. Ensimmäinen käsitys on se, että vainajat elävät varjoelämää haudoissaan. Toinen käsitys on, että vainajat kokoontuvat maanalaiseen paikkaan nimeltä Tuonela tai Manala. Mutta kuten Kaarle Krohn on osoittanut, käsitykset eivät ole keskenään ristiriidassa.⁶⁸

Kuoleman jumaluus Tuoni ei ole alun perin tarkoittaa personoitua kuolemaa vaan kuollutta. Siitä sana on muuttanut kuolemaksi (vrt. ruotsin *en död*, ”kuollut”, *döden* ”kuolema”) ja lopulta maanalaisen valtakunnan hallitsijaksi. Tuonen käsittäminen ”pahaa tekevän” Tuonelan väen hallitsijaksi ja siten pahan käsitteeseen yhdistäminen ei ole pakanuudenaikaista. Krohnin mukaan Tuonela ei ole alun perin ollut vastakohtainen ajatuksella, että vainajat elävät haudoissaan. ”Tuonelan tupa” tuntuu tarkoittavan monissa runoissa nimenomaan hautaa. Esimerkkinä eteläpohjanmaalainen loitsu, joka luettiin kirkkomaalla:

Tulkoon yhdeksän sukukuntaa,
tulkoot Tuonelan tuvista,
Manalan majapaikoista,
tämän kirkon kalmistosta!

Yksittäisen haudan sijaan Tuonelan tupa on voinut tarkoittaa myös hautojen kokonaisuutta. Itä-Suomessa on puhuttu Tuonelan tuvasta, joka »sivulta satoa syltä, päätyviltä puolentoista». Tuo tupa on »naisten hapsilla katettu, miesten luilla malkoeltu». Tällöin on ajateltu koko hautausmaata yhtenä isona Tuonelan tupana.

Manala tulee sanoista »maan ala». Manalan alkuperäisempi muoto on »maanala». Mana ei siis ole nimi eikä Manalaa ole paikannimenä johdettu siitä (Mana+la). Tuonelan tuvan tapaan myös »Manalan majaa» käytetään sekä

yksityisen haudan että vainajan yleisen olinpaikan osoitteena. Manala ja Tuonela ovat siis olleet paikkana melko neutraaleja. Myöhemmin ne kuitenkin sekoittuivat kristillisiin pahan paikan käsitteisiin. Keskiajan runoissa Tuonela vastasi katolisen kirkon kiirastulta, jossa loitsija kuvaili esivanhempiansa elävän.⁶⁹

Ukkoni tulinen turkki,
Ämmöni palava paita
Tuonelasta tuotakohon,
Päälleni puettakohon!

Vainajien uskottiin siis elävän haudoissaan. Tuonela ja Manala ovat ehkä myöhemmin aikoina irtautuneet abstraktimmiksi asioiksi tai saaneet kristillisemmän merkityksen, mutta alkujaan ne ovat tarkoittaneet yksittäistä hautaa tai kuolleiden yhteisön ”tupaa” kalmiston mullan alla. Tästä syystä maanalaisten muistojuhlat hautausmailla, vainajan oikeanlainen saattaminen hautaan ja muut tavat ovat olleet keskeisessä asemassa itämerensuomalaisille kansoille. Ortodoksisessa Karjalassa näitä kalmistotapoja on säilynyt näihin päiviin saakka.

Kammottu kalma ja kuoleman väet

Vanhimpia sielukäsitteitä on kalma, joka eri suomalais-ugrilaisilla kansoilla merkitsee kuolemaa, ruumista tai hautaa, joskus vahingollista voimaa, kuoleman aiheuttajaa.⁷⁰ Kalman saattoi saada vainajille kuuluneista tai heidän yhteydessään olleista esineistä tai vedestä jolla vainaja oli pesty. Kalma saattoi tarttua kalmistoista, luurangoista tai ruumislaudoista, joilla vainaja lepäsi. Vesikalman saattoi saada paikasta, johon joku oli hukkunut. Mutta erityisen pelätty oli keskosen kalma. Sen uskottiin tarttuvan paikasta, johon oli laitettu liian aikaisin syntyneen lapsen ruumis.⁷¹

Kalman tartunta eli kalmannenä ilmeni mielenvikaisuutena, sekavuutena ja hermostuneisuutena. Sairastuneen ruumissa kalman merkkinä saattoi olla esimerkiksi märkivä haava. Kalma parannettiin lähettämällä se takaisin kuolleiden valtakuntaan. Tietäjän taioissa kuolleiden valtakuntaa edusti

konkreettisesti hautausmaa ja myyttillisesti Tuonela, pohjoinen ja maanalainen. Siksi kalmaa parannettiin esimerkiksi pesemällä sairastunut pohjoiseen tai auringonlaskuun päin virtaavasta purosta otetulla vedellä ja kantamalla pesuvesi sitten hautausmaalle.

Kuolemaan liittyvät henget, haltijat ja vainajat yhdistyvät uskomuksissa kalman väeksi. Siinä missä esivanhemmat olivat tuttuja ja kunnioitettuja kuolleita, kalman väki eli kirkon väki taas parveili kalmistossa epämääräisenä ja pelottavana haamujen joukkona. Kalman väen lähetyvillä tuli olla hiljaa eikä hautausmaalla sopinut nauraa eikä juosta, sillä loukatut tai häirityt vainajat saattoivat vihastua loukkaajalleen. Vihastunut kalman väki aiheutti loukkaajalleen sairauksia.⁷²

Hurjaluontoinen tietäjä saattoi ostaa hautausmaan haltijalta kalman väkeä omaan palvelukseensa. Tämä oli kuitenkin vaarallista, koska toisinaan kalman väki otti ylivallan isännästään tai emännästään. Joidenkin uskomusten mukaan kalman väki saattoi vaeltaa hautausmaalta hakemaan kuolettavasti sairasta ihmistä Tuonelaan. Yleensä (onnekseen) tavalliset ihmiset eivät nähneet tätä synkkää kulkuetta, mutta kuolemansairas itse, tietäjät ja eläimet saattoivat aistia kulkevan kuoleman.⁷³

Ennen vanhaan oli siis tapana ajatella, että vainaja asui omassa haudassaan kalmistossa. Hautausmaa muodosti maanalaisen yhdyskunnan, jolla oli oma väkensä: hautausmaanväki eli kristillisemmin kirkkomaan väki tai kirkonväki. Kirkonväkeä nimitetään runoissa myös vanhaksi väeksi:

Siell' on vanhoa väkeä,
Iän kaiken istunutta,
Maan alla maannutta,
Hongassa homehtunutta,
Joka on kauan maassa maannut,
Kauan liekona levännyt.⁷⁴

Joskus koko hautausmaan väki saattoi lähteä liikkeelle. Jos joulunpyhinä ulos tehtiin valkea, saattoi kirkonväki tulla siihen lämmittelemään. Hurjapäinen tietäjä saattoi nostattaa kirkonväen menemällä hautausmaalle ja asettumalla ruumisarkussa hautaan makaamaan. Kerrotaan, että kirkonväen noustessa

hanki natsi ja tuli täyteen ”tiaisen jälkiä”. Tietäjä saattoi myös ostaa kirkonväen palvelukseensa.⁷⁵ Tämä tapahtui nostamalla vanhalla rahalla haudasta ruumiista lahonnutta multaa lausuen:

Äyrin nuoret nostetahan,
Vanhat vahvoilla sanoilla.

Sitten tietäjä pani mullat riepuun, jonka hän pisti vasempaan kainaloonsa; ja rahan heitti hautaan. Toimenpide ei kuitenkaan ollut aivan näin yksinkertainen. Kirkonväki oli nimittäin otettava sellaisesta haudasta, mihin oli pantu oikeaan tautiin kuolleen syntisen ruumis. Autuaana kuolleen haudalta väki ei lähtenyt mukaan. Noitumalla surmatun haudalta otettu väki oli taas vain haitaksi. Mutta maatuneen tietäjän haudalta sen sijaan saattoi hopearahalla lunastaa lukemattoman joukon väkiä, jotka olivat auliita palvelijoita. Tämä väki on siis sama kuin kalmanväki.

Uskottiin yleisesti, että ensimmäisenä hautausmaalle haudatusta tulee kirkkomaan eli kirkon haltija.⁷⁶ Kirkolle mennessä piti tietää tämän haltijan nimi. Joskus kirkonhaltija kuviteltiin kirkon korkuiseksi. Haltijaa puhuteltiin kirkon ukkona, akkana tai tyttönä. Suomen ja Venäjän Karjalan rajaseuduilla hautausmaan haltijaa kutsuttiin kalman ukoksi, akaksi tai kuninkaaksi.

Erikseen tavallisesta hautausmaan väestä ja haltijasta mainitaan sotatantereen väki ja haltija. Kirkonväki pelkäsi sotatantereen väkeä, jota käytettiin karkottamaan epätoivottua kirkonväkeä. Kirkonväen tapaan sotatantereenkin haltijana pidettiin ensimmäistä taistelukentälle kuollutta. Vielä vuonna 1912 eli vahvasti kansankäsitys, että ensimmäisenä paikkaan kuollut pääsi tuon paikan haltijaksi. Esimerkiksi Satakunnan Eräjärvässä nähdyt haltijat olivat naisia, joten ensimmäisenä järveen hukkuneen arveltiin olleen nainen.⁷⁷

Kirkonväki on siis nähtävästi sama kuin hautausmaanväki eli sama kuin kalmanväki. Kirkonväestä puhuminen tuntuu olevan tapa tarkoittaa kaikkia hautausmaalla olevia voimia (vainajia, kalman voimaa, haltijaa), jotka ovat seurausta vainajien läsnäolosta siellä. Samaan tapaan kuin puhutaan metsän väestä tai veden väestä. Kalma voi taas olla missä tahansa yhteenkin kuolleeseen ihmiseen tai eläimeen liittyvässä asiassa. Tien poskessa makaavassa eläimen raadossa on kalma, mutta ei kirkonväkeä. Hautausmaalla elää suuri

määrä vainajia pitkältä ajalta, joten siellä asuu kokonainen kalman väki. Samoin kuin sotatantereella on vainajia niin paljon, että sinne on syntynyt oma väkensä.

Syntyisistä, eli suvun vainajien palvotuista sieluista, kirkonväki (ja sotatantereen väki) eroaa siinä, että kirkonväki edustaa tuntemattomia ja vieraita kuolleita, ei tunnettuja ja kunnioitettuja omia esivanhempia. Ehkä kristillisellä ajalla rajanveto on myös tehty syntisten ja autuaiden vainajien välillä. Kuten edellisessä viestissä sanoin, kirkonväen sai mukaansa kulkemaan vain syntisen haudalta.

IX. Vuodenkierto

Nämä kirjoitukset kuvaavat vanhan kansan vuodenkiertoa. Juhlapyhien merkityksen tulkinnassa ja esille nostettujen tapojen valinnassa olen soveltanut johdannossa mainittuja neljää tekijää: uskoa luonnonhenkiin (sisältäen eläinten henget ja emuut), käsitystä tuonpuoleisessa elävistä vainajista kristillisen taivaan ja helvetin sijaan, suullisena perinteenä säilyneitä loitsuja ja itämerensuomalaisia myyttejä, sekä (4) omavaraista elämää pohjoisen luonnon vuodenaikojen mukaan. Olen korostanut näihin tekijöihin kytkeytyviä tapoja ja jättänyt vähemmälle huomiolle esimerkiksi selkeästi kristillisperäiset tavat ja hyvin myöhäisen perinteen. En ole kuitenkaan toiminut kovin ehdottomasti ja tarkkarajaisesti. Lähteinä ovat muun muassa Kustaa Vilkun *Vuotuinen ajantieto* ja Matti Varosen *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisille*.

Kevään tervavalkeista

Suuria tulia on Suomessa poltettu ainakin kolmena ajankohtana: pääsiäisenä, helana eli helluntaina ja juhannuksena. Pääsiäisenä tuhannet suuret ja pienet nuotiot roihusivat Pohjanmaan lakeuksilla. Vielä jokin aika sitten vanhat pohjalaiset muistelivat kaiholla suuren kevätjuhlan pimeätä yötä, jolloin Samuli Paulaharjun sanoin vanhat trullit kähmivät navetoissa ja lentää kahnustivat pirujen kanssa pitkän pitkin pitäjiä.

Pääsiäisyönä Pohjanmaa oli kuin näkymä aikojen alusta korpien ja soiden palaessa maahan lentäneestä tulikipunasta. Silloin leimahti pitkin lakeutta lukemattomia »pääsiäisvalakioota», noitatulia, jotka lennättivät kipunoita yötaivaan pimeisiin korkeuksiin. Taivaanranta liekehti, kun pohjalaiset tervatynnyrit paloivat ja katajat räätisivät. Väki kokoontui valkeiden äärelle leikkimään ja ilakoimaan. Pääsiäisvalkeiden perinne tunnetaan paikoitellen muualtakin Suomesta. Tietoja siitä on esimerkiksi itäisen Suomenlahden syrjäiseltä Tytärsaareltä. Siellä äidit lapsineen muun väen mukana kokoontuivat pääsiäisenä risuista ja tervatynnyreistä rakennetuille kokoille. Tapana oli juosta

savun läpi.

Helana valkeita sytytettiin muuallakin Suomessa. Juhlassa vallitsi ilo ja riemu, nautittiin keväästä ja valon ajasta. Kentillä ja vuorilla leimusivat iloiset kokkovalkeat ja niiden ympärillä ihmisparvet laulaen ja tanssien päästivät ilonsa ilmoille. Vuotuisjuhliin syksyllä ja talvella kuulunut vakavuus ja hiljaisuus olivat tiessään. Pimeänä ja kylmänä aikana sekä ihmiset ja henget kokoontuivat koteihin, mutta nyt heille toimitettiin palvelus pihalla, pelloilla, metsissä ja kedoilla. Helavalkeita poltettiin ylevillä paikoilla. Tulella kutsuttiin suosiollisia henkiä saapumaan iloon ja juhlanviettoon sekä karkotettiin pahansuopia ja vihamielisiä olentoja.

Eryteisesti Itä- ja Pohjois-Suomessa poltettiin juhannuskokkoja eli juhannusvalkeita. Tavallisimmin kokkoja poltettiin aattoiltana juuri päivän mailleen mennessä tai heti päivän laskettua. Monella kylällä oma kokkopaikkansa, kuten kallio, aho tai mäki, jonne kokkotarpeet tuotiin hyvissä ajoin etukäteen. Karjalassa rakennettiin kirkkotornimaisia kokkoja, joiden polttaminen oli suuri kansanjuhla lauluineen ja tansseineen. Tukiriukujen palamisesta katsottiin kylän tyttöjen naimisiinpääsymahdollisuuksia. Jos riukuja jäi puoleksi palaneina pystyyn, jäi kylään vanhapiikoja.

Tulilla pyrittiin varmistamaan hyvä sato ja runsas karjaonni. Tämä saavutettiin polttamalla viljavainioilla olkea ja karjan kaluamia lehdesten varpuja. Valkeiden pääasiallinen tarkoitus vaikuttaa kuitenkin olleen vahingollisten henkien karkottaminen ja puolustautuminen niiden tuottamia vahinkoja, varsinkin tauteja ja kipuja vastaan. Sekä juhannukseen että pääsiäisen lankalauantaihin liittyy ajatus liikkeellä olevista pahoista voimista. Tuli tiedettiin Vilkun sanoin sellaiseksi »alkuaineeksi» jota kaikki pahat voimat pelkäävät. Ennen kaikkea ne pelkäävät väkevältä tuoksuvaa savua tervaista ja katajaista savua.

Myös Matti Varonen korostaa muinaisten suomalaisten uskoa tulen puhdistavaan ja suojelemaan voimaan. Varonen arvelee, että vanhan pakanuudenaikaisen ajatteluun hiljalleen kadotessa ajatus suopeiden henkien houkuttelemista katosi. Jäljelle jäivät ainoastaan vihamieliset henget, jotka pidettiin pyhän tulen avulla loitolla. Onhan ajatus valon voimasta – sekä päivänvalon että tulenvalon – painajaisten ja pahojen henkien karkottajana ikaikainen ja ihmisen psyyken syvimmillä tasoilta kumpuava.

Tulien alkuperäisestä merkityksestä suopeillekin hengille suoritettuna palveluksena saattaa kertoa se, että Varosen mukaan joillakin paikkakunnilla helavalkeita poltettiin vanhojen rökkiöhautojen tai kalmistojen läheisyydessä. Esimerkiksi Uskelan Veitikkalan kartanolla poltettiin perinteisesti helavalkeaa pakanuudenaikaisen hautaröykkiön läheisyydessä. Myös Hämeenkyrössä tiedetään eräs Kalmonmäki, jonka nimen katsottiin johtuvan siitä, että siellä on ennen poltettu ja toisinaan haudattu ruumiita. Myöhemmin aikoina mäellä poltettiin helavalkeita.¹

Joka tapauksessa tervaista tulta käytettiin laajalti suojelukseseen ja pahan karkotukseen. Esimerkiksi karjapiha on suojattu vetämällä kelmassa ympäri pihaa savuavaa tervapönttöä. Karja taas suojattiin juhannuksena taudeilta ajamalla ne lieskan läpi. Pohjanmaalla ripustettiin pääsiäisenä palavia kataja- ja terva-astioita korkealle puiden oksiin noitia karkottamaan. Uskottiin että taloa, jonka lähellä paloi kitkeränsavuinen tuli, eivät trullit ja noidat uskaltaneet lähestyä. Myös kiirastorstaina karkotettiin tulen, tervansavujen, lehmänkallojen ja muiden avulla talojen pihamailta taikamenoilla kiira, jolloin »pahat henget pakenisivat seuduilta pois».

Keväisten valkeiden polttaminen lienee ikivanhaa perinnettä. Helavalkeaperinteen iästä kertoo ehkä se, että tulta ei sytytetty tavallisella tavalla vaan vanhanaikaisena kitkavalkeana. Helavalkean sytyttämiseen liittyi muitakin ritualistisia ja pyhittäviä sääntöjä. Jyväskylän seudulla kerrotaan, että helavalkea sytytettiin yhdeksästä eri puulajista. Tammelassa taas uskottiin, että kokkovalkeassa ei saa polttaa muuta puuta kuin katajaa ja tervaa. Kokon vieressä laulettiin:

Kataja ja tervaa
Kokon yli leijaa
Sauhu että seilaa!

Katajalla ja tervalla tuntuukin olevan tärkeä asema pyhän tulen rakennusaineina. Molempien uskottiin karkottavan pahaa ja puhdistavan hengellisesti. Esimerkiksi Karjalassa kalma häädettiin kuoleman jälkeen huuhtomalla lattiat ja ruumislaudat kylmällä vedellä ja savustamalla huoneet katajansavulla. Terva, Väinämöisen hiki, oli kansanparannuksessa tärkeä

parannuskonsti ja sairauden karkottaja. Keväisissä valkeissa yhdistettiin siis vanhan kansan tuntemat väkevimmät pahan karkottajat ja puhdistavat aineet: tuli, kataja ja terva.

Maalla marras aika

Kirjallisuudentutkija Northrop Frye on jakanut vuodenaajat kirjallisuuden lajityyppien mukaan.² Kevät edustaa komediaa, kesä romanssia, syksy tragediata ja talvi satiiria. Kevään komediallisuus kuvastaa vuodenaajan valoisuutta, elämänmyönteistä keveyttä ja ulospäinsuuntautuneisuutta. Maailman mytologioissa kevät on surmatun jumalsankarin uudelleensyntymä, voitto pimeään talven demonisista voimista, elämän voitto kuolemasta. Itämerensuomalaisessa mytologiassa kuolleista heräävä elämänvoiman jumalsankari on Lemminkäinen, yleismaailmallisesti tunnetuin saman hahmon ilmentymä on Jeesus Kristus.

Kevättä seuraava kesä on elämän, hedelmällisyyden ja valon vahvin hetki. Suomessa luonnon kasvillisuus saavuttaa huippunsa juhannuksena; luonto on vehreimmillään ja maan hedelmällisyys voimakkaimmillaan. Oksien, lehtien ja kukkien uskottiin olevan silloin täynnä hedelmällistä ja myönteistä väkeä. Keskikesän romanttinen voima huipentuu myyttiseen maan ja taivaan avioliittoon, hieros gamokseen. Salamointi ja sade ukkosen aikaan ovat todisteena avioliiton vahvistuksesta, josta syntyy uusi viljasato – ja uusi elämä. Muinaissuomalaiset juhlistivat maan ja taivaan pyhää avioliittoa todennäköisesti alkukesän Ukon juhlassa, joiden viettäminen jatkui varsin myöhäiselle ajalle.

Pimenevä syksy merkitsee hedelmällisen jumalan kuolemaa ja sadonkorjuuta. Kansanrunoissa kerrotaan, miten Päivölässä valmistaudutaan juhlaan, johon on kutsuttu kaikki paikalle pääsevät paitsi Lemminkäinen. Lemminkäinen päättää osallistua, vaikka sitten ilman kutsua. Lemminkäinen saapuu Päivölään, mutta pidoissa häntä loukataan. Lemminkäinen kuitenkin voittaa kamppailun isännän kanssa ja hän saa istua tietäjän kunniapaikalla. Lemminkäinen laulaa läsnäolijat kultaan ja hopeaan, mutta hän jättää huomiotta Ulappalan vanhan ukon. Kostoksi ukko surmaa Lemminkäisen ja paloittelee hänen ruumiinsa Tuonen virtaan. Tämä jumalsankarin syksyinen kuolema aloittaa talven, vuodenaajoista synkimmän. Talvi on vailla harhakuvitelmia ja

uutta luovaa voimaa, se pilkkaa muita vuodenaikoja samaan tapaan kuin satiiri perustuu muiden lajityyppien ivalle.

Vuoden kesäpuoli keskittyy elävien maailmaan ja vihantaan luontoon, mutta talvikaudeksi käännytään kuolleiden alisen maailman puoleen. Vuodenkierrossa kevät ja syksy, komedia ja tragedia, ovat toistensa vastakohtia. Kevät on ulospäinsuuntautuneisuuden voittokulkua, syksy eristäytymistä. Kevääseen kuuluivat karjan laskeminen laitumille, toukotöiden aloittaminen ja iloinen juhlinta luonnossa valkeiden äärellä. Kasvun aloittanut keväinen luonto oli ketoineen ja kukkineen ihmiselle suopea ja vastaanottavainen. Syksyn tullen kyläjuhlat luonnon keskellä muuttuivat perheen juhliksi. Karja tuotiin talvisuojaan, pedot valtasivat synkkenevät metsät ja routa jäädettiin maan. Elämän painopiste siirtyi syvälle routaiseen maahan, vainajien maailmaan. Henget vierailivat ihmisten luona erityisesti marraskuun kuolleiden kuukauden aikaan.

Ensimmäiset syksyn merkit olivat havaittavissa heinäkuun lopussa Jaakon päivänä. Silloin kesän korkein piste oli sivuutettu ja syyskesä alkoi, yöt pitenivät ja tummuivat. Myös uimavedet alkoivat viilentyä, sanottiinkin, että Jaakko heittää kylmän kiven veteen. Aivan kuin kunnioituksena loppuaan lähestyvälle kasvukaudelle tupien lattiat puhdistettiin ja niille ripoteltiin lehtiä kuten keskikesällä. Ukkosen pelossa töitä sai tehdä korkeintaan iltapäivällä, Jaakon päivästä puhuttiin Ukon pyhänä. Melua ja kolinaa vältettiin. Muutamaa päivää myöhemmin vietettiin Ollin päivää eli villavuonaa, joka oli pari viikkoa aikaisemmin alkaneen heinäkorjuun lopettajaisjuhla. Ollin päivää vietettiin työttömyydellä ja hiljaisuudella. Juhlissa uhrattiin villavuonaksi kutsuttu keritsemätön keväinen karitsa. Lampaan veri annettiin kiitosuhriksi talon suojelushengille.

Ollin päivän jälkeen alkavan elokuun eli kylvökuun tärkeimpiä tapahtumia olivat rukiinkylvö ja elonleikkuu. Uskottiin myös, että öiset äänettömät salamet, kalevantulet eli elovalkeat, jouduttivat satoa. Laurin päivä (elokuun 10.) oli kaikkeen heinäntekoon liittyvän viimeinen päätöspäivä. Laurina viimeistään heinien pitää olla ladossa ja ladonoven lukossa. Lauri on myös ensimmäinen rukiinkylvöpäivä: Lauri vakkaan, sanottiin. Ilmojen puolesta Lauria pelättiin, puhuttiin Laurin hallasta ja vilusta, jopa pakkasesta. Päivän jälkeen kesä alkoi olla loppuillaan: puut eivät enää kasvaneet, lehdet alkavat kellastua, joten vihtoja

ei voi enää tehdä. Laurin öinä nähdään paljon tähdenlentoja, joita kansa kutsui Laurin kyyneliksi.

Perttyliä eli Pärttyliä (24.8.) on kutsuttu ensimmäiseksi syyspäiväksi. Perttylistä on enää yhdeksän viikkoa kekriin. Perttylinä yöt ovat pimenneet ja muuttuneet hallanvaaraisiksi ja muuttolinnut alkavat suunnata etelään. Vedet jäähtyvät, mustikat ovat parhaimmillaan ja keltaisia lehtiä näkyy yhä enemmän puissa. Perttyli tekee mustikan mustaksi ja yön pimeäksi, sanottiin. Samalla villi luonto lakkaa lisääntymisensä: »Ei sikiä siipilintu päivän Perttulien perästä». Perttylinä korjattiin juurikkaat, tehtiin syyskynnöt ja ojitettiin toukomaat. Töiden jälkeen nautittiin maan antimista. Erityisesti kylmän ja sateisen kesän jälkeen saattoi Perttylin aikoihin alkaa Mikon päivään (29. syyskuuta) kestävä »akkain kesä», poutajakso, joka toi kesän hetkeksi takaisin. Lämpimät ja kosteat syyspäivät tuovat näkyviin ilmassa, puissa ja maan pinnalla kimeltelevät hämähäkinseitit. Niistä sanottiin, että »maa on kiimassa» tai että »maa suoni». Viljan kasvattava maaemo on tuolloin valmistautunut ottamaan viimeisen kerran vastaan kylvön ennen talvea tuloa. Syyskesä koettiin vahvasti naisten vuodenajaksi.

Vanha kansa nimesi monta syksyn alkupäivää. Vuodet eivät ole veljeksiä, joten syksy saattoikin alkaa luonnossa eri vuosina hieman eri aikoina. Syksyn ounasteltiin alkavan jo Laurina tai Perttylinä, mutta viimeistään syyskuu toi syksyn perille. Syyskuussa tähyiltiin yötaivaan linnunrataa, josta ennustettiin talven luonnetta. Linnunradan alkupää edustaa marraskuista Martin päivää, korkein kohta keskitalvea ja läntinen pää kevättalvea. »Missä tähti enempi, tulee lunta, missä tähti vähempi, tulee selkeätä», ajateltiin. Syyskuun 21. päivä vietettiin Syys-Mattia, joka on helmikuisen Talvi-Matin syksyinen veli. Veljekset toimivat usein yhdessä. Syys-Matti muun muassa aloitti talven puhdetyöt ja Talvi-Matti lopetti ne. Matti myös aloitti ja lopetti maidon, sillä entisaikaan lehmät olivat syys- ja sydäntalven ummessa. Mattina siirryttiin pelloilta jo pääosin pihan piiriin ja naiset aloittivat talviset käsityönsä.

Mikkelin päivä eli pässinpäivä syyskuun lopussa oli vuotuisen sadonkorjuun lopullinen päätepiste. Mikkelinpäivänä, kun aamulla ensi kertaa ulos astuttiin, niin vedettiin ilmaa kolmasti henkeen ja ulkona huokaistiin:

Taivas, tuuli, ilma, meri

ja maan mantuinen eläjä,
älä vihoa minua,
äläkä minun omiani!

Sitten maahan tiputettiin vuoltua hopeaa. Näin maanhaltija sekä muut haltijat olivat mielissään karjalle ja ihmisille. Mikkelinä naiset siirtyivät lopullisesti tupatöihin ja viimeinenkin sato korjattiin talteen. Karjan laiduntaminen lopetettiin mikkelin aattona ja lehmät ja hevoset vietiin talvisijoilleen. Samalla emännät suojasivat karjan naisen väellä talvikaudeksi. Mikkelinä teurastettiin Ollin päivän tapaan jo syntyhetkellä uhriksi valittu mikkelinlammas, jonka sisälmykset ja veri vietiin talon uhripuun juurelle, pää ripustettiin puuhun ja osa keitosta vietiin navettaan; muun lihan väki nautti juhla-ateriana oluen ja muiden höysteiden kera. Uhrilla varmistettiin lammasonni.

Mikkeliä seuranneen lokakuun nimi tulee loasta, loskasta. Lokakuun luonteesta kertovat vanhat nimitykset lokakuu, likakuu ja ruojakuu. Öiden pituus ja pimeys alkavat todella tuntua. Sumut ja pilvet pimentävät päivää. Sateet tuovat lokaa teille. Pihlajasta sanottiin, että se ei kannata kahta taakkaa. Jos pihlajassa on lokakuussa paljon marjoja, tulee sateinen syksy ja sen seurauksena vähäluminen talvi. Lokakuun puolivälissä vietettiin niin sanottuja talviöitä, jotka aloittivat vuoden talvipuoliskon. Ensimmäisenä talvipäivänä ennustettiin eläinten sisälmyksistä talven säätä.

Loka-marraskuun vaihteessa vietettiin kekriä (murteissa köyri, keyri, keuri ja köyry), joka oli satovuoden viimeinen ja uuden vuoden ensimmäinen päivä. Vanhalle kansalle kekri oli vuoden suurin merkkipäivä, jolloin oli syytä juhlimiseen. Kekrinä iloittiin perhepiirissä hyvästä sadosta ja kunnioitettiin vierailulle saapuneita vainajia. Kekriaatoksi teurastettiin kekri- ja keurilammas ja valmistettiin yltäkyllin ruokia ja juomia. Lammas syötiin oluen ja viinan kera. Kaiken piti olla yhtä aikaa pöytään pantuna, jotta keyrittäriksi kutsutut talon entisten isäntien ja emäntien henget saisivat osansa. Aattoiltana heille lämmitettiin sauna ja valmistettiin kylpy lämpimän veden kanssa. Ennen perheen kylpyaikaa isäntä meni saattamaan vieraita saunasta pois. Hän kulki avopäin edellä ja välistä aina kaatoi olutta ja viinaa jälkeensä tielle. Tuvassa katettu ruokapöytä odotti keyrittäriä syömään, jotta he saivat »rauhassa ravita»

isäntäväen saunoessa.

Kekri oli paitsi satovuoden päätösjuhla, myös vuoden kuoleman juhla. Kuolemaa edustivat kekriyön pimeydessä vaeltaneet vainajavieraiden joukot. Jumalsankari makasi vainajana kuten maa makaa kuolleena. Muinaisen näkemyksen mukaan jokaisen vuodenvuorokauden lopussa koetaan ikuinen tragedia, kun luonnon elämänvoima katoaa kuolleiden maille, mutta keväisin se herätetään aina henkiin kuin Tuonen virrasta haravoitu Lemminkäinen.

Vanhan kansan vuodenvuorokauskierto

Marraskuu

Marraskuu on kuoleman kuukausi, yöpakkaset tappavat kasvit ja maa makaa »martaana». Marraskuussa valmistettiin verkot, rysät ja talvinuotat. Marraskuista puuta pidettiin lujana lahoamista vastaan, joten rakennushirret kaadettiin marraskuussa. Lehmien terveyttä lujitettiin marraskuun aikana pesemällä ne suopursuvedellä.

Jakoaika

Marraskuun alussa

Jakoaika kestää lokakuun lopusta Martin päivään. Jakoajan tarkka ajankohta vaihtelee lähteiden mukaan, mutta käytännössä se kestää 12 tai 11 päivää: kekristä Martin päivään. Jakoaika tarvitaan tasaamaan aurinkovuosi ja kuuvuosi, sillä kahdestatoista kuukaudesta ei tule kokonaista aurinkovuotta, vaan jäljelle jää noin 11 vuorokautta kestävä aukko, joka on vuosittain tasattava. Vuoden loputtua tarvittiin siis jakoaika, jonka jälkeen uusi vuosi saattoi alkaa. Muinaissuomalaisille jakoaika oli pyhää aikaa vuosien ”välissä”, tavallaan vuosi pienoiskoossa.

Jakoaika on vanhaa juhla-aikaa, jonka aikaisilla teoilla on vaikutusta koko vuoden tapahtumiin. Nuori vuosi on vielä heiveröinen lupaus ja altis erilaisille kohtalonoikuille. Ihmisten teoilla on suuri vaikutus syntyneen vuoden onneen. Jakoaikana monet arkiset työt olivat kiellettyjä – niiden tekijä turmeli tulevan vuoden onnensa. Kuten suurien juhlien aikaan yleensäkin, jakoaikana piti olla hiljaa ja äänettömästi. Erilaiset henget olivat liikkeellä, taudit tarttuivat helposti.

Naapureille eikä köyhille ei annettu jakoaikana mitään lahjoja tai toimitettavia asioita.

Naiset kävivät jakoaikana usein sukuloimassa ja toimittelivat siellä pieniä käsitöitään. Leivottiin suuri kylvöleipä – satokauden viimeinen leipä – jota pidettiin jouluna pöydässä, ja joka syötiin vasta ensimmäisenä toukopäivänä. Jakoaikana ennustettiin myös koko vuoden säätä. Erityisesti päivänpaisteesta ilahduttiin, sillä pilkahduskin aurinkoa vastasi yhdeksän vuorokauden poutaa sydänkesällä.

Martin päivä

10.11.

Martin päivä on ollut sekä jakoajan että syysjuhlien runsasruokainen päätös. Marttina uusi vuosi alkoi toden teolla. Sukulaisia, tuttavien ja alustalaisia saatettiin kutsua kauempaakin vierailulle. Jos isännän ja työväen välillä oli ollut kaunaa, asiat sovittiin uutta vuotta varten pöydässä sahtituopin ääressä.

»Martti maita vahvistaapi» eli pehmeät maat alkavat marraskuussa jäätyä elleivät jäätyneet jo lokakuussa Simunan päivänä. Jos Simuna on tuonut pakkaset, Martti vie ne pois. Avovesikalastus lopetettiin näihin aikoihin ja kyläpaimenet päättivät Jyristä Marttiin kestävän työvuotensa.

Inkerissä ja Virossa lapset kulkivat eriskummallisissa pukimissa talosta taloon kuin myöhäissyksynä vierailevat vainajahenget. Lapset lauloivat ja pyysivät emänniltä ruokaa ja juomaa - mukanaan he toivat tuohikontissa viljaonnea talolle. Saaduista antimista valmistettiin sitten jossakin tuvassa yhteinen juhla-ateria.

Runsas ruoka kuuluikin olennaisesti päivään. Talon kasvattamista eläimistä, useimmiten sioista tai lampaista, saatu liha on ollut erityistä juhlaherkkua. Pohjois-Pohjanmaalla ja etelämpänäkin syötiin Marttina makkaroita ja ohraisia rieskoja. Ennen kekriä saatu teurasveri oli jäädytetty kylmässä ja se valmistettiin Martin päivän edelle maukkaiksi makkaroiksi.

Liisan päivä

19.11.

Liisan päivänä luistava nuori jää peittää vedet ja tiet. Vanha kansa puhuikin »Liisan liukkaista ja Kaisan kaljamista».

Litvetin päivä

23.11.

Litvettinä eli Lementtinä aloitettiin joulun odotus, »Katrinan luikkaat ja Lemetin luikkaat kun ovat olleet, niin sitten ala vuotta joulua». Päivä ennustaa myös sydäntalven säät. Kansa on odottanut Litvetiltä samaa suojasäätä kuin Liisalta ja Kaisalta. Hänen suojansa on ennustanut leutoa talvea Matin päivään (24.2.) saakka, pakkaneen taas kylmää.

Kaisan päivä

25.11.

Kaisan päivänä kerittiin lampaat ja vietettiin pitoja, joissa juotiin Kaisan kahjaiset eli Kaisan oluet ja syötiin lammasta. Pidot olivat karjanhaltija Kaaraman eli Katariinan juhla. Virossa Katariinaa (Kadri) palveltiin lampaiden suojeleijajumalana eli emuuna. Inkerissä Kaisan päivä on ollut vuoden tärkeimpiä juhlapäiviä. Inkeriläiset lauloivat (käännös ruotsista):

Katariina kaunis vaimo,
Anna valkoinen vasikka,
Musta kaikista parahin,
Kelpaisi se kirjavakin!

Kaisan päivänä ja jouluna sanotaan olevan samanlainen sää, koska näiden päivien välissä on jotenkin tarkalleen yksi kuunkierto. Toisaalta Jämsässä sanottiin: »Kun Kattina (pakkaneen) kapsaa, niin jouluna (vesisade) napsaa» tai »Jos Kajin päivänä hanki hiiren kantaa, niin keväällä hevosen».

Antin päivä

30.11.

Antin päivä on kalanhaltijan päivä ja perinteinen talvikalastajien kokous- ja juhlapäivä. Antti tavataan sellaisista kalaloitsuista kuten »Anna, Antti, ahvenia, Pekka pieniä kaloja!». Päivän säästä on tietysti arvailtu talven ilmoja. Ajateltiin, että ennen Anttia sattuneet pakkaset ennustavat vanhan kansan mielestä helppoa eli siis lauhaa talvea. Sanotaan: »Antin päivän pakkasen tekee suojatalven ja ruman kevään». Yleensä Antin päivää on pidetty säiden kannalta taitteena kylmempään. Itissä sanottiin, että »Antti talven alottaa».

Joulukuu

Joulukuu oli 1600–1700-luvulle asti »talvikuu». Viime vuosisatoina tapahtunut joulun korostuminen juhlanä (kekrin kustannuksella) antoi lopulta nimensä koko kuukaudelle. Joulusana tulee muinaisruotsin sanasta »Jól», nykyruotsiksi »Jul».

Annan päivä

15.12.

Joulukuun 15. päivää on Suomessa pidetty Annan päivä keskiajalta aina 1600-luvun lopulle. Tämän takia kansanperinteessä Annan päiväksi kutsutaankin usein juuri joulukuun puoliväliä.

Annan päivänä pimeys on tuntunut ihmisistä sananparsien perusteella loputtomalta. »Kyllä on yötä jouluista, Annanpäivän aikuista». Jouluaattoon on kuitenkin enää yhdeksän yötä. Annan päivänä pitikin jo aloittaa joululeipomiset ja jouluoluiden valmistus.

Annan pitkää yötä pidettiin sopivana aikana joulun leipomisille. Ihmiset nukkuivat illalla muutaman tunnin, mutta puoliltaöin herättiin leipomaan koristeellisia joululeipiä. Yhteen leipään, joka syötiin jouluaamuna, tehtiin »joulusilmät» eli ihmisen kasvot. Leipomisen lisäksi yöllä kierrettiin myös naapureissa pyytämässä paistinkakkua. Anteliaisuus takasi talolle leivän vuotuisen riittämisen ja hyvän kalansaaliin.

Sanottiin myös, että »Annana oluet pannaan, jouluna joukolla juodaan». Loitsuilla pyhitetty olut on ollut muinaissuomalaisen juhla juoma. Oluen tehtävänä oli olla juhla mielen ja ilon antaja pidoissa. Hedelmällisyyteen liittyvissä juhlissa juopuminen saattoi kuulua asiaan, ja humala toi oluen ja

viljan haltijan osaksi juhlaa.

Rahvaanuskossa vihreäviittainen Anna eli Annikki on metsän emäntä tai Tapion tytär. Annikki soitteli metsässä simapilliä ja istui kultaisella tuolilla kehräten vaskisella värttinällä. Metsän pedot olivat Annikin koiria, joten oli luonnollista, että karjanhoitajat pyysivät Annikkia, »juottajaa metisen juoman, katsojaa metisen karjan», varjelemaan karjaa näiltä koirilta.

Metsälle lähtevä mies on pyytänyt Annikilta saalista esimerkiksi tähän tapaan:

»Annikki, tytär Tapion,
Juonitar, metsän emäntä,
Annas tuosta riistan juosta,
Rahan karvan katkoella
Poikki Pohjolan joesta,
Kanasaaren kainaloitse!»

Tuomaan päivä ja pesäpäivät

21.12.– 23.12.

Vanhan kansan joulu kesti Tuomaan päivästä Nuutin päivään asti. Yö oli pisimmillään ja päivä lyhimmillään. Arkinen aherrus hiljeni ja alkoi levon ja rauhan aika. Enää ei tehty teurastuksia, pantu olutta, leivottu tai valettu kynttilöitä.

Oluella on ollut erityinen merkitys joulurauhan alkamisessa. Tuomaan päivän tapoihin kuului maistella jo jouluoluen makua. Sanottiin, että »Tuomas tuleepi tuoppi kainalossa». Ihmiset myös söivät yhtä hyvin kuin kekrinä ja loikoilivat paitasillaan pirtin oljilla.

Tuomaan päivän savupirttejä pestiin vedellä ja hiekalla kirkkaan vaaleiksi, minkä takia päivää onkin kutsuttu Tohu- ja Noki-Tuomaaksi. Seinät ja katto peitettiin tuoksuista petäjäpäreistä punottuihin kuvioihin. Lisäksi leivottiin suuri leipä, jota pidettiin jouluna pöydällä ja syötiin keväällä ennen ensimmäisen kylvön aloittamista.

Tuomaan ja joulun välistä aikaa kutsuttu laajalla alueella Suomessa »pesäpäiviksi». Auringon sanotaan olevan kolme päivää pesässään, josta se

nousee jouluaamuna ja vuosi aloittaa hitaasti kulkunsa kohti kevättä. Pesäpäivien aikaan metsästä ei saanut kaataa puita, sillä muuten karhu repisi karjaa kesällä.

Tuomaan päivään viettoon liittyvät vanhat aurinkosymbolit, joita tunnetaan useita. Joissakin vanhoissa riimusauvoissa päivää kuvaa vanha suojamerkki, »Tuomaanristi», joka tehtiin päreestä ja nostettiin seinälle. Tuvan, navetan ja tallin oveen sekä porttiin saatettiin myös maalata tervalla suojeleva rengasristi.

Kaikkien valmisteluiden jälkeen joulun tuova Tuomas voitiin toivottaa tervetulleeksi runolla:

»Tule meille, Tuomas kulta

tuo joulu tullesansa,

oluttynnyri olallansa,

viinapikeri pivosansa,

juustokakku kailosansa.

Kyl sä mejän portin tunnet:

tervaristi, rautarengas,

musta koira portin alla!»

Joulunaika

21.12.–13.1.

Muinaiset suomalaiset eivät viettäneet joulua minään määrättyinä päivinä, vaan kolmen viikon pituinen joulunaika alkoi Tuomaan päivästä (21. joulukuuta) ja kesti Nuutin päivään (13. tammikuuta). Jouluna muistettiin kodin- ja maanhaltijoita ja vainajia. Joulunajan pääasiallisena toimena olivat uhrimenot ja taiat, joilla varmistettiin menestys tulevaisuudessa. Toimitukset liittyivät useimmiten karjaonneen ja viljaonneen. Niiden ohessa toimitettiin uhreja myös koti- ja maanhaltijalle.

Aattona vietiin riihen nurkkaan haltijalle jouluryppy ja olutta. Joillain paikkakunnilla kaadettiin aattoiltana yksi kannu olutta ja yksi ryyppy viinaa haltijalle pöydän päähän penkin nurkkaan. Eräissä taloissa pidettiin jouluna ruokaa pöydällä koko päivä. Haltijoille piti viedä jouluna – ja muidenkin juhlien aikaan – juhlaruokia ennen kuin ihmiset niitä söivät. Näin varmistettiin onni ja

haltijoiden suopeus jatkossakin. Aattona vietiin joka lajin ruokaa pitämyspuun juurelle, sitä ennen kukaan ei saanut ruokaa maistaa.

Ennustaminen tinaa valamalla lukeutui myös joulutapojen joukkoon. Pihtiputaalla kerrotaan, että tinoja valettaessa piti ensin valaa maanhaltijalle, jotta haltija olisi »asetuksissa» (tyytyväisenä). Sitten valettiin isännälle, emännälle ja muulle väelle.

Joillakin paikkakunnilla on kuitenkin vastaanotettu jouluna henkiä saunaan kylpemään kekrin tapaan. Joillakin paikkakunnilla asetettiin pöydälle vesimalja, jonka viereen tai joskus sisäänkin asetettiin joulukynttilä palamaan jouluyön ajaksi. Tarkoituksena vesimaljan asettamisella oli se, että henget liikkueensa saivat sammuttaa janonsa. Yleisenä tapana oli polttaa kynttilää jouluna koko yön ajan.

Koska henget olivat liikkeellä joulunaikaan – ja vaikka omien vainajahenkien vierailu oli odotettu tapahtuma – ihmiset kokivat, että heidän täytyi varjella taloaan, perhettään ja onneaan kaikenlaisten sielullisten kulkijoiden, »liiemmäisten», varalta. Eräs tapa oli varustaa ristinmerkillä piha, huoneet ja varsinkin navetta onnettomuuksien estämiseksi. Joillakin paikkakunnilla piirrettiin jouluiltaisina liidulla aurinkopyörä asuinhuoneiden, tallin ja navetan oveen. Joissain kylissä kylänvanhin kulki aattoillan hämärissä talosta taloon ja piirsi kaikkiin oviin aurinkopyörän.

Henkien kunnioittamiseksi jouluna noudatettiin tarkoin hiljaisuutta ja vältettiin kovempaa työntekoa. Joulun ja uudenvuoden välisellä viikolla ei saanut esimerkiksi kehrätä eikä tehdä muutakaan raskasta työtä. Vierailevien henkien uskottiin olevan läsnä erityisesti tietyissä osissa taloa: lieden lähellä, lattialla, ulko-oven ja kynnyksen seutuvilla. Tapana olikin että joulun aikaan lattioita ei lakaistu lainkaan. Jos rikka putosi maahan, se kätkettiin olkien alle.

Jouluna kannettiin sisätilojen lattioille olkia. Tätäkin joulutapaa on noudatettu myös kekrinä. Aattoiltana tupaan tuotiin myös oljista valmistettu joululyhde. Lyhteen tuoja sanoi: »Hyvä ehtool» ja toivotti kaikille iloista joulujuhlaa. Tervetuliaisiksi isäntä kaatoi ryypyn lyhteeseen. Lyhde avattiin pöydän alle ja sen ympäristöön. Oljista myös ennustettiin tulevaa vuotta heittämällä niitä kurkihirren ja välikaton lomaan. Joulunpyhien jälkeen oljet vietiin pihalle ja poltettiin.

Jouluna, niin kuin muinakin juhlapyhinä, oli karja hoidettava ja ruokittava

erinomaisen hyvin. Yleinen uskomus oli, että jos se näinä päivinä menestyi hyvin, sillä oli onnea vastaisuudessakin. Suomessa oli tapana yli koko maan joulunpyhinä antaa karjalle – ei ainoastaan mitä parasta karjanruokaa – vaan vielä parhaita ihmisellekin laitettuja jouluruokia ja juomia.

Jouluna, samaten kuin kekrinä, leivottiin juhlaa varten erityinen leipä – joululeipä. Joululeipä ei ollut mikä tahansa kyrsä, vaan menestystä tuova symboli, jota käytettiin taioissa. Joululeipä tuotiin aattona pöytään ja siihen iskettiin kynttilä päälle palamaan. Joululeipä pidettiin yleensä pöydällä koko joulunpyhien ajan, jonka jälkeen se useimmiten syötiin. Monilla paikkakunnilla leipä leivottiin karjun muotoon. Tämä tapa liittyy skandinaaviseen Freyr-jumalaan, jonka ominta aikaa joulu on. Lihauhri on siis korvattu karjua muistuttavalla viljauhrialla.

Juhla-ateria ja ylenmääräinen syöminen oli olennainen osa joulua. Syöminen suhteen joulu yhdistyi vanhan kansan mielissä laskiaisen mässäilyyn. Tästä kertovat sananlaskut kuten »Joulu juhlista jaloin, iltapuoli laskiaista» ja »Juoman jouluna pitääpi, syödä lihaa laskiaisissa». Jouluaattona syötiin kylvyn jälkeen, sitten kun oljet oli tuotu tupaan. Syöminen ei rajoittunut aattoiltaan. Jouluyönä saatettiin nousta »puoliyö-aterialle». Joillakin alueilla tapana oli herätä peräti yhdeksän kertaa jouluyön aikana ruokailemaan. Eläimiä myös ruokittiin yöllä ja hevosille annettiin sahtia, että ne »sitä tuimemmin juoksevat kirkolle».

Tapanin päivä

26.12.

Tapani on ollut railakas hevosten ja hevosmiesten päivä. Miehet heräsivät aamuvarhaisella ja kävivät saunomassa. Sen jälkeen he menivät talliin ja nauttivat jäniksestä tai oravasta valmistetun rokan oluen ja viinan kanssa, jotta hevoset menestyisivät. Keiton luiden piti säilyä ehjinä ja jäädä talliin, muutoin tulevalle vuodelle ei tulisi hyvä hevosonni.

Hevosonnan varmistamisen jälkeen ajettiin kilpaa hevosilla. Juuri Tapanina nuoret varsat valjastettiin ensimmäisen kerran ja niitä koulutettiin. Joskus ratsastettiin jopa tupaan sisään. Hevosen päähän, selkään ja harjaan kaadettiin olutta. Ratsun annettiin myös juoda olutta ja syödä kuroja. Lopuksi ratsastaja ryyppäsi tuopista ja ratsasti ulos tuvasta.

Rauhallisena perhejuhlan vietetyn joulun jälkeen Tapani on ollut sopivaa aikaa nuorten ja vähän vanhemmankin väen ilonpidolle. Tytöt antoivat mieluisille pojille »tapaninlankaa», jonka pojat kiinnittivät lakkiinsa. Kerätystä saaliista tiedettiin kuka pojista oli pidetyin tyttöjen parissa. Samalla lankojen laadusta voitiin päätellä kenestä tulisi kätevin emäntä.

Tapanina muodostettiin myös kulkueita, jotka kulkivat iloiten talosta taloon. Joukkoa johti pukki eli »jouluäijä», jolla saattoi olla esimerkiksi turkki väärinpäin ja tervaan kastettu vihta häntänä. Jos äijää kohdeltiin talossa huonosti, se riehui, jos taas hyvin ja avokätisesti, pukki toivotti tapani asukkaille onnea ja menestystä. Pukki lauloi:

»Lehmät maitoa antakoot,
lampaat kaksosia kantakoot,
kissan häntä olkoon kippurassa,
koiran häntä kopperassa,
sian saparo solmussa!»

Tammikuu

Tammikuu on sydäntalven aika. Tammi tarkoittaa murteesta riippuen sydäntä, keskikohtaa tai ydintä, toisaalta napaa tai akselia. Tammikuu on siis talven keskikohta; se jakoi vuoden vaikeimman ajan kahtia. Tammikuun keskivaiheilla on sydäntalvi, talvennapa.

Nuutin päivä

13.1.

Nuutinpäivä päätti lopullisesti joulun juhlakauden. Viikkojen ajan oli nautittu ruuasta ja juomasta sekä muistettu vierailevia vainajia ja haltijoita. Pyhä aika päätettiin iloiseen ja meluisaan juhlaan, jonka perästä voitiin kantaa rukkit takaisin pirttiin ja aloittaa muutkin arkiset työt.

Kansanperinteessä Nuutti on tarkoittanut loppiaisen jälkeistä päivää, tammikuun seitsemättä. Päivä siirrettiin kalenterissa nykyiselle paikalleen tammikuun 13. päiväksi vasta 1700-luvun alussa. Monet joulun loppumiseen liittyvät Nuutin tavat ja sananparret kuuluvat oikeastaan loppiaisen jälkeiseen

päivään.

Nuuttipukkiperinne on jatkunut Suomessa elävänä viime sotiin asti. Hiiva-eli nuuttipukkien kulkueen ytimen muodostivat kummallisesti pukeutuneet miehet tai naiset. Pukeilla oli päässään pukin tai lampaan nahka, kasvot oli peitetty nahalla tai tuohisella naamarilla taikka noettu mustaksi. Leuassa roikkui pitkä parta. Takkina pukilla saattoi olla nurinpäin käännetty nahka tai olkipalmikoista valmistettu takki. Joillakin oli kädessään seiväs, jonka päässä oli märkä vihta ihmisten huitomista varten.

Nuuttipukit kulkivat talostaan taloon, lauloivat tervehdyssanat ja kyselivät: »Onko hiivoja jällellä?» Talonväen kuului kestitä pukkeja sahdilla ja ruoalla. Jos sahti oli lopussa, pukit veivät oluttynnyreistä tapit ja lauloivat pilkkalauluja. Pohjois-Suomessa huonoihin taloihin kannettiin myös kantoja sisälle. Jos kestitystä kuitenkin saatiin, pukit kiittivät ja lauloivat. Talonväki vastasi pukeille omalla laulullaan.

Talosta toiseen kulkevaan joukkioon liittyi mukaan ihmisiä matkan varrelta. Kulkue merkitsi kunkin talon oveen tai peräseinään tiedon siitä, että talo oli maksanut ”veronsa”. Jos kestitys oli ollut runsasta, piirrettiin seinään niin monta haarikan kuvaa kuin talossa oli tarjottu. Piirros sai olla koko talven paikallaan todistamassa talon vaurautta ja vieraanvaraisuutta.

Pukkien keräämät ruuat ja juomat saatettiin koota yhteen taloon, joka oli valittu järjestämään joulukauden viimeiset leikit ja tanssit. Kylän väki saapui sinne iltasella yhdessä syömään, juomaan ja näin hyvästelemään joulun ajan. Pidoissa soitettiin, tanssittiin ja meluttiin. Juhlan päätteeksi kannettiin jouluiset oljet ulos talosta.

Harjapäivä eli talvennapa

Eri ajankobtia

Vanha kansa on ajatellut, että keskitalvi muodostaa talven korkeimman kohdan: kaaren, harjan tai selän, joka tietynä päivänä katkeaa. Talven selän katkeaminen on yhdistetty eri alueilla eri sydäntalven päivään, muun muassa Heikkiin (19.1.), Paavaliin (25.1.) ja kynttilänpäivään (2.2.). Useissa kalenterisauvoissa talven selän taittumista kuvaava kaarimerkki on tammikuun 14. päivän kohdalla.

Talven selän taittumisen aikaa on kutsuttu »talvennavaksi» ja Itä-Karjalassa

»harjapäiväksi». Keskitalven taittumisen jälkeen vuoden pimein aika alkaa väistyä ja kevään odotus alkaa. Karhun sanotaan myös kääntävän talvennavan aikaan kylkeään talvipesässä ja kysyvän: »Joko päivä on?» Kansankielessä talven selkä tarkoittaa myös linnunrataa, jonka ajatellaan esittävän talven kulkua. Linnunradan alkupäässä auringonnousun puolella on syystalvi ja toisessa päässä alas kaartuva osa on vuoden kevätpuoli. Harjapäivän aikaan talvi edennyt linnunradan korkeimpaan kohtaan eli nimensä mukaisesti harjalle.

Linnunradasta ennustettiin myös pakkasen purevuutta. Uskottiin, että talven noustessa harjalle pakkaset kiristyvät ja laskevat sitten sitä mukaa kun laskeudutaan kevääseen. Harjapäivän aikaan arvioitiin siis olevan usein ankaria pakkasia. Sanottiin, että »harjan purut purkuisimmat, harjan pakkaset pahimmat».

Sananparsissa talven selän katkeaminen yhdistetään useimmiten Heikin tai Paavalin päivään. Kittilässä sanottiin: »Heikki heinänen kurikka, joka taittaa talven selän». Keski-Pohjanmaalla lapsia on Heikin päivänä kehoitettu menemään tunkiolle kuuntelemaan, kun talvenselkä paukahtaa poikki. Heikkinä lapset saivat iltapimeällä juosta ympäri kylää kelloja, kulkusia, ja metalliastioita helistellen ja kolistellen. Lapset kokoontuivat yhteen ja kiersivät sitten vuorollaan jokaisen talon kovaa meteliä pitäen. Ensin he löivät kurikalla seinään talven selän katkeamisen merkiksi. Paukhdusta juhlistettiin sitten kovalla melulla, helinällä ja rummutuksella.

Selkäviikot

15.1.–20.2.

Nuutista laskiaiseen jatkuvat selkäviikot eli härkäviikot ovat moniviikkoinen kausi ennen laskiaista, ja ne kuvaavat sydäntalven kovaa karuutta talonpojan elämässä. Joulun herkuttelu ja loikoilu lämpimässä pirtissä oli ohi. Juhlinta oli takana, oltiin arjessa kiinni. Selkäviikkojen nimi viittaa talven selkään, joka sattuu tammikuun jälkipuolelle. Selkäviikot olivat metsätöiden aikaa, tällöin hankittiin poltto- ja rakennuspuut. Raikas metsäntuoksu täytti ilman. Kalastajien parissa sisämaassa made muistuttaa sydänkuulla olemassaolostaan.

Madersät laskettiinkin selkäviikkoina jäiden alle. Merikalastajille selkäviikot ovat olleet vuoden ankarinta työaikaa.

Helmikuu

Kuukauden nimi tulee jäähelmistä, joita kuukaudelle tyypilliset pakkaset aiheuttavat suojasään jälkeen. Helmikuu onkin vuoden kylmintä aikaa.

Laskiainen

21.2.

Kevättalven mittaan Päivä palaa voitonriemuisesti takaisin valoaan loistaen. Laskiaisena linnunradan laskua kohti kevättä vauhditetaan mäenlaskulla ja taioilla, jotka tuovat paitsi kevään myös onnea ja menestystä ihmisille. Laskiaisena naisten työt on kielletty. Silloin keitetään herneistä tai pavuista rokkaa, lasketaan mäkeä, saunotaan ja syödään uhriateria vainajahenkien kanssa.

Laskiainen oli ennen kaikkea naisten työ- ja toimialaan kuuluva päivä. Useimmat laskiaisen tavat ja uskomukset kohdistuivat joko naisten käsitöiden raaka-aineisiin: pellavaan, hamppuun ja villaan, tai karjanhoitoon ja naisten kasvattamiin pihan piirin hyötykasveihin, nauriiseen, herneeseen ja papuun. Joulunaika oli miesten, peltoviljan ja hevosten juhla, mutta laskiainen oli taas naisten aikaa.

Suomessa kehruut oli saatava päätökseen mieluummin laskiaiseen mennessä, sillä päivän pidentyessä alkoi kankaiden kutominen, joka vaati enemmän valoa. Kotiaskareet lopetettiin varhain iltapäivällä, jotta työt olisivat joutuneet hyvin koko vuoden. Saunaan mentiin päivännäöllä, miehet ja naiset kilvan. Jos miehet ehtivät ensin, tuli sonnivasikoita, jos naiset, niin saatiin lehmäisiä. Saunassa ei puheltu, jotta kesä olisi saatu olla rauhassa hyönteisiltä. Kiusoitellen saunassa koeteltiin toisten lujutta puhumattomuudessa monin tavoin.

Vaikuttaa siltä, että laskiaissaunan äänettömyys on jääne ihmisten luona vierailevien vainajasielujen muistamisesta. Laskiaisena ruokailunkin aikana noudatettiin nimittäin äänettömyyttä, joka muistuttaa sitä hiljaisuutta, jota on noudatettu kaikissa vainajajuhlien uhriaterioissa. Karstulassa ripoteltiin ennen illallista pöydälle jauhoja ja suolaa, joihin piirrettiin useita viiskulmia. Sitten

käytiin pöytään äänettömänä illallista syömään. Hiljaisuutta koettiin laskiaisena tavoitella myös aikaisemmalla kylpemisellä ja levolle asettumisella jo päivännäön aikaan, jotta mikään melu ei häiritsisi henkien rauhaa.

Laskiaisena ruuassa tuli olla ennen kaikkea rasvaa. Keitettiin siansorkista, herneistä tai pavuista rokkaa, vainajien ruokaa, ja leivottiin ja koristeltiin rasvarieskoja, suuria ja pyöreitä, lämmitettiin rasvamakkaroita ja paloitetiin väelle kesällä tehtyjä juustoja. Syötiin myös ohrarieskaa sekä ohraleipää, jonka sisään oli leivottu sianlihaa. Mitä enemmän rasva kiilteli sormissa ja suupielissä, sitä paremmin kotieläimet lypsivät ja lihoivat.

Pellavalla olikin merkittävä asema laskiaisen vietossa. Lattiaa lakaistiin moneen kertaan ja rikat vietiin kauas, jotta pellavapello olisi pysynyt puhtaana ja kasvanut pitkää vartta. Naiset ottivat puhtaan paidan ylleen ja pukeutuivat muutoinkin valkoisiin sekä sukivat tiheään hiuksiaan, jotta pellavan kuidut olisivat tulleet valkeiksi ja pehmeiksi. Lasten päähän tehtiin pitkistä kuiduista laskiaispalmikot. Iltapäivällä nuori väki alkoi hurjan mäenlaskun, jonka aikana huudettiin kotitaloon pitkiä pellavia, hienoja hamppuja, nauriita kuin lautasia, räätiköitä kuin nurkanpäitä. Tytöt laskettelivat tukka hajallaan. Ja mitä pidemmälle kelkka lipui, sitä pidempiä tuli pellavista.

Talvi-Matti

24.2.

Talvi-Matti enteilee kevään tuloa. Luonto alkaa vilkastua. »Matin parrat» eli jääpuikot roikkuvat räystäissä. Lehmät poikivat Matin aikoihin ja silloin saatiin ensimmäiset vasikat ja maito.

Vanha kansa tunsi Syys-Matin (21. syyskuuta) ja Talvi-Matin. Talvi-Matti on tunnettu myös nimillä Kakara-Matti, Hauta-Matti ja Varis-Matti. Kakara-Matti on saanut nimensä siitä, että talviteillä hevosten jäiset lantakokkareet kalisevat hevosten jaloissa. Varis-Matti kertoo varisten keväisin vilkastuvasta elämästä ja raakkumisesta. Myös metsäkana alkaa Talvi-Mattina vaatimattoman laulunsa.

Karjakartanon piirissä Matti on nimeltään Vasikka-Matti. Entisaikaan lehmiä ei nimittäin astutettu sisäruokintakaudella, joten ne poikivat aina kevättalvella. Matti toi siis ensimmäiset vasikat ja maidon. »Matti se majon aloittaa, (Syys-)Matti se majon lopettaa», tiedettiin Savossa. Lampaat myös kerittiin Matin

tienoissa, jolloin saatiin varpuvilla eli matinvilla.

Säiden suhteen Talvi-Matti oli kevättalven alku. Matin parraksi kutsuttiin räystääiden jääpuikkoja. Sanottiin myös, että Matti heittää kuuman kiven avantoon, koskeen tai kaivoon, millä ilmaistiin, että uutta jäätä ei enää muodostu veden luontaisille liikkumapaikoille. Matti sanottiin myös ensimmäiseksi kevätpäiväksi. Sotkamossa sanottiin, että »Millainen ilma Matin päivänä, sellaisia sitten koko kevät».

Maaliskuu

Maaliskuun nimi on johdettu maa-sanasta. Maallisessa kuussa maata paljastuu lumipeitteen alta. Kevään joutumista seurattiin »Tapion riihenpuinnista», joka tunnettiin myös honka- eli kaarnatuulen ja metsänkylvön nimellä.

Kevätpäiväntasaus

20.3.

Kevätpäiväntasauksen aikoihin Päivättären valo vahvistaa otettaan maailmasta. Aikaa kuvaa sananpars: »Tasan yöt, tasan päivät, tasan kaksi jalkaistani». Näin sanoo kurki ottaessaan lentoasennon kaukana etelässä kohti pohjoista. Kevätpäiväntasaus onkin kurkien palumuuton aikaa. Kevät alkaa saapua. Uskottiin, että ottavat uistimet ja onget tehtiin kevätpäiväntasauksena.

Monet kevätpäivänseisauksen tavat uskomukset ovat mahdollisesti siirtyneet osaksi kirkollista Marian ilmestyspäivää, Kevät-Maariaa, jota vietettiin 25. maaliskuuta. Kevät-Maariaa pidettiin säiden taitekohtana ja siihen liittyi monia säähän ja muihin asioihin liittyviä enteitä. Marian ilmestyspäivä on ollut tärkeää merkkiaikaa, josta on ennustettu lukemattomin tavoin tulevaa säätä.

Käärmeiden päivä

21.3.

Pentin päivänä eli Mato-Penttinä uskottiin käärmeiden nousevan talvikätköistään lämmittelemään auringossa. Karjaa ei sopinut laskea edes jaloittelemaan, vaan siitä olisi seurannut jokin onnettomuus. Muinaissuomalaiset uskoivat käärmeiden suojelemaan voimaansa. Pihapiirissä

elätettiin usein rantakäärmeitä eli tarhakäärmeitä. Tällainen pyhä haltijakäärme oli kotipiiriä ja sen asukkaita suojelevan haltijan ruumiillistuma tai symboli. Elättikäärme ei ollut tavanomainen lemmikki vaan sillä katsottiin olevan kohtalonyhteys talon onneen. Jos käärmettä kohdeltiin hyvin, talo menestyi. Mutta jos käärmettä ei kunnioitettu tai se peräti surmattiin, koittivat talolle huonot ajat. Rakennuksiin on myös piilotettu käärmeiden päitä suojelemaan taloa pahaa vastaan.

Marjanpäivä

21.3.

Maaliskuun lopussa seurattiin monia kevään edistymisen merkkejä. Tärkeä päivä siinä suhteessa oli Marjanpäivä 25.3. Tulee hyvä marjavuosi, kun puissa on Marjanpäivänä huurretta. Sanottiin, että minkälainen sää Marjana, sellainen juhannuksena. Päivä myös aloittaa metsälintujen soitimien ja haukien kuden.

Marjanpäivän nimi tulee Neitsyt Mariasta, joka keskiajalla korvasi muinaisen elämän äidin, Päivättären. Uralilaisessa mytologiassa elämän äiti yhdistetään juurikin aurinkoon, etelään ja vesilintuihin. Hän lähettää kevään maailmaan joka vuosi muuttolintujen mukana.

Huhtikuu

‘Huhta’ tarkoittaa kaskea. Huhtikuussa tehtiin metsätöitä ja kaadettiin havupuukaski. Vanhaan aikaan Suomen oloissa päästiin vielä huhtikuussa suksilla huhdan kaatoon kaukaisillekin saloille. Kansanomaisia nimityksiä huhtikuulle olivat sulamakuu ja suvikuu, jotka viittaavat leutonevaan säähän. ‘Suvi’ tarkoittaa nimittäin Itä- ja Pohjois-Suomessa talvista suojasäätä. Metsästäjät kutsuivat huhtikuuta kiimakuuksi eläinmaailmasta tekemiensä havaintojensa perusteella.

Pääsiäinen

Keväällä

Pääsiäinen on vanhan kansan kevätpyhä, jonka tavat kristillisessä perinteessä liittyvät paaston päättymiseen ja Kristuksen ylösnousemukseen. Monet

meikäläiset pääsiäisen tavat ovat kuitenkin saaneet merkityksensä suomalaisesta luonnosta, itämerensuomalaisesta mytologiasta, elinkeinojen turvaamisesta ja esikristillisistä kevään pyhistä.

Vanhan kansan pääsiäistä voidaankin tarkastella tästä näkökulmasta paitsi paaston loppumisen, myös talven päättymisen ja kevään saapumisen juhlanä. Keskikevät on ollut talvesta pääsemisen ja luonnon elinvoiman itämisen aikaa. Pääsiäisen tavoilla ja teoilla on kylvetty siemenet tulevan kesän onnelle ja terveydelle.

Pääsiäisen ajankohdasta päätettiin jo Nikean kirkolliskokouksessa vuonna 325. Tuolloin tehtiin poliittinen päätös, että pääsiäispäivää vietetään itämaisen kalenterin pohjalta kevätpäiväntasauksen jälkeisen täydenkuun jälkeisenä sunnuntaina. Päätöksen nojalla pääsiäispäivä on aikaisintaan 22. maaliskuuta ja viimeistään 25. huhtikuuta.

Vanhan kansan luonnonuskoisiin kevätpyhän viettämisen tapoihin kuuluivat virpominen onnea tuovilla oksilla, kodin siivoaminen, keinuminen ja sato-onnea tuovien valkeiden polttaminen. Pääsiäispyhinä on myös tanssittu ja leikitty sekä tervehditty aamuurinkoa.

Linnunmunat ovat perinteisesti kuuluneet kevääseen. Vesilinnun muna symboloi maailman syntymistä ja elämän jatkumista. Villien metsä- ja vesilintujen munat olivat vanhalle kansalle kaivattu kevätkesän ruoanlisä. Munimiskauden katsottiin alkavan pääsiäisestä, jolloin kertoman mukaan varis ja harakka tekevät ensimmäisen munansa oli sitten kylmä tai lämmin.

Pääsiäisenä keitettiin munia talon väelle. Niitä annettiin myös virposunnuntaina virpojille. Muna on merkki luonnon elinvoimasta, joka pitää itsessään uuden elämän mahdollisuuden. Pääsiäisenä munat kuvastavat sekä heräävää luontoa että ihmisten mahdollisuutta vaikuttaa teoillaan tulevaan. Uskottiin, että pääsiäisenä tehdyt tai tekemättä jätetyt asiat vaikuttivat ihmisen, hänen läheistensä ja kotinsa hyvinvointiin.

Itämerensuomalaiset kansat ovat myös pitkään värjänneet munia keväisin. Muun muassa vatjalaiset värjäävät pääsiäisenä linnunmunia elämänvoimaa kuvaavalla punaisella värillä. Myös virolaiseen kansankulttuurin pääsiäiseen on kuulunut munien värjääminen sekä monenlaiset muniin liittyvät tavat ja uskomukset.

Palmusunnuntaina eli virposunnuntaina on aamusella virvottu

perheenjäseniä ja läheisiä. Virpomisen ja siihen kuuluvien loitsujen kautta heille toivoteltiin voimaa ja terveyttä. Tapa on kuulunut jo varhaiskristilliseen aikaan, mistä todistaa virpoa-sanan palautuminen muinaisvenäjään.

Virposunnuntaita vietettiin viikko ennen pääsiäistä. Virpominen levisi sotien jälkeen Karjalasta ja Savosta nykysuomalaiseksi tavaksi. Monen muun muinaisen tavan tapaan virpominenkin elää nykyaikana lastenkulttuurina.

Virossa pajunoksia on usein käytetty virpomiseen palmusunnuntain aamuna. Etelä-Virossa päivän nimi oli urbepäev, urpu- tai norkkopäivä. Nukkuvia perheenjäseniä ja naapureita heräteltiin lyömällä heitä pajunoksilla.

Lapsilla oli jo entisaikaan tapana valmistella virpovitsoja jo viikkokausia ennen pääsiäistä. Pajunvitsat koristeltiin kauniilla tilkuilla ja leikatuilla papereilla. Lapset virpovat kumminsä, sitten muut väet ja naapurit. Tunnetaan varsin pitkiäkin virpomisrunoja, joilla varmistettiin virvottavalle onnea tulevalle vuodelle.

»Virvon varvon vitsasella,
kosken kevätpajusella,
terveyttä toivottelen,
siunausta siivittelen,
onnea oksalla tällä.»

Joskus virpojana oli talon isäntä tai muu kunnioitettu henkilö ja virvottiin talon emäntä ja tyttäret. Tyttärille toivottiin virpoessa tulevaisuutta ison talon emäntinä. Virpoja sai viikon päästä palkkioksi pikkuleivän tai kananmunan. Virpopalkkana on lapsille annettu myös rahaa ja makeisia.

Virpa jäi taloon ja emäntä virpoi sillä lehmänsä ja lampaansa. Onnea tuovat vitsat pistettiin läävän kattoon, kunnes ne annettiin paimenpojille käteen, kun lehmät ja lampaat ensikertaa laskettiin laitumelle. Joskus oksia säilytettiin myös tuvan ikkunan päällä raossa laitumille laskuun saakka.

Karjalan kannaksella virvottiin virpolauantaina, pohjoisempana Karjalassa sekä Savossa virposunnuntaina. Länsi-Suomessa lapset ovat koonneet »palmuja» eli »pajunkissoja». Savossa on haettu metsästä lehdettämiä raudaskoivun oksia ja pantu ne vesiasiaan. Oksista luettiin kevään enteitä:

kuinka monen päivän perästä vihertävät, niin monen viikon kuluttua puut ovat hiirenkorvalla.

Varhaiskeväisellä oksien rituaalikäytöllä on syvät historialliset juurensa niin kristillisessä kuin luonnonuskoisessakin perinteessä. Tunnetuimman tarinan mukaan kevätoksat liittyvät kristillisen palmusunnuntain tapoihin. Sieltä tapa on levinnyt muihin kristillisiin maihin. Maissa, joissa palmuja ei kasva, on käytetty muunlaisia oksia.

Pajunkissaoksien käyttäminen rahvaanuskon toimituksissa palautuu kuitenkin aikoihin, jolloin ihminen oli sidoksissa luonnonuskoon ja piti tarpeellisena pysyä samassa rytmissä luonnon rytmien kanssa. Oksa on ollut todiste kosmoksen uudelleenluomisesta, se on ollut merkki siitä, että talven voimat on voitettu ja kevät on palaamassa takaisin.

Vastaavia riittejä tunnetaan maailmalta. Niissä joukko lapsia tai nuoria kulkee näyttämässä kevään ihmettä: ensimmäistä vihantaa oksaa. Suomessakin se, ketä kosketettiin pajunoksilla, sai osansa siitä samasta uudistavasta ja hedelmällisestä elinvoimasta, joka huokui pajunkissoja täynnä olevista oksista. Koko yhteisön uskonnollinen riitti on sittemmin jäänyt elämään osana lasten leikkejä ja loruja.

Muutaman päivän perästä vietettiin puhdistavaa kiirastorstaita. Kiirastorstaina karkotettiin pihamailta talven pahansuopia voimia edustanut »kiira». Pihamaan puhdistuksessa käytettiin tulta, katajaa, tervaa ja kiliseviä lehmänkelloja, joiden avulla »pahat henget pakenivat seudulta». Menojen tarkoituksena sanottiin myös joskus olevan vaarallisten käärmeiden karkotus pihapiiristä.

Hankasalmella kerrotaan, että isäntä raahasi perässään palavaa tervatuokkosta pihan ympäri kahdesti myötä- ja kerran vastapäivään. Toinen mies kulki perässä ja löi leppäisellä vitsalla tuohista koko ajan huudellen »Kits kiira metsään, tulta suuhun, savua sieraimiin, seipäällä selkään, lapiolla lautaselle». Pihamaata kierrettiin aina kahdesti myötäpäivään ja kerran vastapäivään.

Pihapiiriä puhdistettiin myös rautaesineillä. Taloa saattoi kiertää isäntä kirveen kanssa tai emäntä yllään kaikki talon rautaesineet: keritsimet, hiilipihdit, sirpät, puukot ja pärepihdit. Pohjois-Savossa kiiraa karkotettaessa tavallista, että juostiin talon tai navetan ympäri lehmänkello kaulassa. Kyseessä oli siis kodin

puhdistaminen äänen, tulen, raudan, tervan ja muiden suojaavien elementtien avulla.

Kiirastorstain tapoja on tulkittu kansanomaiseksi muodoksi katolilaisesta synneistä puhdistautumisrituaalista. Kansan keskuudessa se on ollut yleinen puhdistamispäivä. Karjalaiset ja hämäläiset tekivät kiirastorstaina suursiivouksen, jossa joka nurkka pestiin ja siistittiin. Samaten risaiset ja likaiset vaatteet poistettiin käytöstä. Päivää pidettiin myös vuoden otollisimpana päivänä parran, tukan ja kynsien leikkaamiseen sekä polttopäreiden kaatamiseen.

Mitä kiirastorstai sitten merkitsi kansalle? Tavoista päätellen voidaan esittää, että ihmiset ovat mieltäneet päivän enemmän yleisen puhdistautumisen kuin kristinuskon synneistä vapautumisen hetkeksi. Slaavilaisilta ja balttilaisilta kansoilta tunnetaan keväisiä tapoja, joissa vanhasta talvesta puhdistaudutaan karkottamalla tai polttamalla talvea symboloiva hahmo. Samantapaista ajattelua on mahdollista nähdä myös kiirastorstain karkotuksissa.

Muinaissuomalaiset tiesivät tulen puhdistavaksi ja suojelevaksi voimaksi, maailman »alkuaineeksi», joka pelottaa pahoja voimia. Ennen kaikkea pahat voimat pelkäsivät väkevältä tuoksuvaan tervaista ja katajaista savua. Toisaalta tuli myös kutsuu hyväntahtoisia henkiä puoleensa ja tuo onnea.

Suomessa on joillakin alueilla poltettu pääsiäisenä viljelysmailla kokkoja, joiden ympärillä leikittiin ja pidettiin hauskaa. Lankalauantain iltana roihusivat onnea tuovat valkeat erityisesti Pohjanmaalla. Entisaikoina pitkin lakeutta leimahti lukemattomia »pääsiäisvalakioota», jotka lennättivät kipunoita yötaivaan pimeisiin korkeuksiin. Väki kokoontui valkeiden äärelle leikkimään ja ilakoimaan.

Länsi-Suomessa tulilla myös karkotettiin pääsiäisyönä liikkuvia pääsiäisrulleja, eli pääsiäisämmiä eli noitia. Kulkijat yrittivät vahingoittaa naapurin karjaonnea ja varastaa sitä itselleen. Noitia karkotettiin valkeiden lisäksi erilaisilla kuvioilla, metalliesineillä, suolalla ja loitsuilla.

Trullit edustavat Länsi-Suomeen keskiajalla rantautunutta keskieurooppalaista magiaperinnettä. Vaikka tulilla myöhemmin karkotettiin pahantahtoisia voimia, mutta on viitteitä siitä, että niiden alkuperäinen tarkoitus oli hyvän sato- ja karjaonnan varmistaminen. Pääsiäisvalkeita poltettiin pelloilla ja niissä piti polttaa olkia ja karjan kaluamien lehdesten varpuja. Seuraavana

saatettiin jopa mennä pellolle tyhjän vakan kanssa ja ikään kuin kylvää siemeniä maahan.

Pääsiäisenä tehtiin myös taikoja, joilla varmistettiin, että teräaseet eivät aiheuta vammoja vuoden aikana. Erään tavan mukaan itseään pystyi suojelemaan kirveen viilloilta toimimalla seuraavasti. Pääsiäistä edeltävä yö nukuttiin kirves »pään pohjissa». Seuraavana aamuna noustessa kirvestä kierrettiin pään, keskiruumiin ja jalkojen ympäri. Kukin paikka kierrettiin kolmasti, kaksi kertaa myötä- ja kerran vastapäivään. Sen jälkeen terää kolmasti nuolaistiin.

Toisen tavan mukaan kirves pidettiin yöllä sängyn alla. Sieltä se sitten otettiin esille aamulla sängystä noustessa ja ensimmäisen askel astuttiin kirveen lappeen päälle. Silloin ei kirves sinä vuonna purrut.

Pääsiäisenä vahvistettiin myös jalkapohjia tulevan kesän varalle. Tämä oli tarpeen, sillä entisaikaan kuljettiin kesällä paljon avojaloin. Jalkapohjia vahvistettiin juoksemalla aamubarhaisella avojaloin lastukolla tai sivelemällä jalkapohjia kirveellä tai muulla teräaseella. Tämä teki jalkapohjat haavoittumattomiksi. Sen sijaan paljain jaloin ei saanut pääsiäisenä astua lattialle tai maalle.

Nuorilla tytöillä oli pääsiäisaamuna erikoinen tapa. Tytöt noutivat puurosta vettä erittäin varhain ennen variksen raakkumista. Sanottiin, että näin huijattiin varista ja saatiin »variksen vettä».

Tytöt pesivät vedellä kasvonsa. Siitä sai virkeyden ja terveyden koko vuodeksi sekä kauniin vaalean hipiän kesäksi. Samanlaisia tapoja on liittynyt myös juhannukseen.

Laajalle levinneen uskomuksen mukaan aurinko tanssii noustessaan pääsiäisaamuna. Sanottiin että aurinko tanssii, ilakoitsee, hyppii, leikittelee, keikkuu, lipattaa tai riemuitsee. Tätä pidettiin hyvänä merkinä meneillään olevalle vuodelle.

Pääsiäisaamuna kiivettiin korkeille paikoille seuraamaan auringon aamuista tanssia, joka saattoi ihmiset osallisiksi auringon voimasta. Taustalla on uskomus siitä, että joka nousee varhain ja näkee auringonnousun, saa osan sen voimasta.

Auringon liikkeistä luettiin ennusmerkkejä. Se tiesi hyvää vuotta, jos pääsiäisaurinko nousee kirkkaalta taivaalta. Silloin ei ole huolta halloista, kasvit menestyvät ja tulee hyvä marjasato. Himmeä pilvinen aamu tietää sateista

vuotta. Pilvien läpi nouseva aurinko sekavaa vuotta.

Pääsiäisenä on ollut tapana keinua. Pääsiäispäivänä nuoret rakensivat hakotarhoiksi kutsuttuja keinupaikkoja. Jokainen koetti kilvan saada keinun pihamaalle, sillä se tiesi onnea talolle, jos siellä nähtiin ensiksi pääsiäiskeinu.

Illemmalla nuoret kokoontuivat hakotarhoihin tanssimaan ja leikkimään. Useimmiten korkeille paikoille rakennetuissa pääsiäiskeinuissa otettiin hurjia vauhteja ja nautittiin keväisestä ilmasta. Keinuissa sai niin hurjat vauhdit, että niihin eivät herkkämielisemmät uskaltaneet mennä ollenkaan.

Keinumista sanottiin myös kiikkumiseksi. Kiikkua piti kovasti, sillä siitä riippui talon onni ja hyvinvointi koko vuodeksi. Keinumisen uskottiin myös tuovan hyvää terveyttä. Virossa sairaita on jopa parannettu keinuttamalla heitä. Hakotarhoissa leikittiin myös kevään ensimmäiset ulkoleikit, kisailtiin ja tanssittiin pitkälle kevätyöhön.

Pääsiäisaamulla noustiin varhain ja soitettiin kelloja ennen kuin ehdittiin syödä mitään. Se, joka ensimmäisenä nousi ylös ja ennätti soittaa kelloa, oli koko vuoden talon onnekkain. Aamulla soitettiin myös lehmän ja lampaan kelloja tai paimentorvea. Tämä varmistti karjaonnan. Karjalle laitettiin myös kello »pääsiäisenä kaulaan ja kekrinä naulaan».

Uskottiin myös, että minkä eläimen ensimmäisenä pääsiäisaamuna näki, sen sielulliset ominaisuudet sai itselleen koko vuodeksi. Esimerkiksi kauniin lintusen näkeminen toi liukasliikkeisyyttä, hyvää tuulta ja naimaonnea. Hevonen teki voimakkaaksi, kissa laiskaksi ja viluisaksi.

Pääsiäisruokien suhteen pöydän antimet olivat tähän aikaan vuodessa vähissä, eikä luonto ollut vielä ennättänyt antaa uuttakaan. Perinteisiä pääsiäisruokia olivat munamaito, uunijuustot ja vasikkapaistit. Lisäksi tietenkin jo hyvin varhain on syöty määmiä. Nykyisin määmiä pidetään omaleimaisena suomalaisena pääsiäisruokana, sitä ei ulkomailla juuri tapaa.

Karjalassa pääsiäisen jälkeisellä viikolla vietetään vainajan muistopäivää, »äijäpäivää» eli kuolleiden pääsiäistä. Pääsiäisen jälkeisenä toisena tiistaina käydään kalmistossa. Haudoilte viedään vainajien mieliruokia ja paikalla lauletaan itkuvirsiä. Osa näistä ruuista jätetään sukulaisten hautakummuille. Loput, mitä jää, annetaan köyhille ja taikka hautausmaan linnuille.

Suviyöt

12.–14.4.

Suviöiden aikaan vuoden talvipuolisko päättyy ja kesäpuoli alkaa. Suviöitä on kolme ja joissakin vanhoissa almanakoissa 14. huhtikuuta on nimeltään »Suwi-Päiwä». Suvipäivän ja suviyön nimitykset selittyvät muistona ikivanhasta pohjoismaisesta vuoden kahtiajaosta, mikä näkyy useimmissa vanhoissa suomalaisissa riimukalentereissa. Huhtikuun 14. päivän kohdalla on puu ylenevin oksin, mutta vastaavasti lokakuun 14. päivän kohdalla on puu alenevin oksin. Vuosi siis jaettiin kahteen puoliskoon, suveen ja talveen.

»Suwi-Päiwä» eli siis tavallaan ensimmäinen kesäpäivä. Silloin pojat pysyivät tytöiltä suviryyppyä ja laskettiin olevan sata päivää rukiin leikkuuseen. Suviyöt on tärkeä merkkipäivä eläinkunnalle. Väitettiin, että kalat lähtevät tällöin liikkeelle, kurjet tulevat jo Keski-Pohjanmaalle saakka, ja västäräkki saapuu kurjen siiven päällä. Varis munii ensimmäisen munansa. Lounaissuomalaisissa kylissä oli tapana, että paimenet kulkivat varhain aamulla ja soittelivat leppätorvilla ja pukinsarvilla. Sanottiin, että »paimenet soittivat suden suun kiinni».

Jyrin päivä

23.4.

Jyrin päivä on karjan uloslaskupäivä, jolloin perhettä ja karjaa suojelevaa kotihaltijaa muistettiin. Jyrin päivän aattoyönä pidettiin meteliä ja sytytettiin kokkoja, jotta kevätälkäiset sudet saataisiin karkotettua ennen karjan uloslaskua.

Pienellä alueella Savossa sekä suvipäivän että Jyrin päivän (23. huhtikuuta) aattoyö on nimeltään huutoyö. Silloin huhuilitin metsissä: »Hyvä Jyrki, Pyhä Jyrki, pane hurtat kiinni suviöistä talviöihin». Samalla sytytettiin kukkuloille kokkotulia ja paimenet soittivat torviaan. Tarkoitus oli karkottaa sudet mailta ja halmeilta kesäkaudeksi. Vanhalle kansalle karjan laitumelle lasku oli todella juhla, jota juhlistettiin syömällä ja yleisellä ilonpidolla. Päivän sopivalla vietolla ja uhreja tarjoamalla saatettiin vainajain henget suosiollisiksi vuoden viljankasvulle ja karjalle sen laitumelle käydessä.

Keskisellä Pohjanmaalla puhuttiin »jyrinajosta». Lapset ottivat Jyrin päivänä

kellot kaulaansa ja juoksivat muutenkin meluten ja melskaten ympäri taloja ja lähimetsiä. Savossa ja Koillis-Pohjanmaalla mukana olivat myös aikuiset, puita paukutellen, ajamassa susia mailta halmeilta. Satakunnassa syötiin Jyrin päivänä rituaalinen toukotöiden alkajaisateria, jonka pääosan muodostivat jouluksi leivotut kylvöleivät. Kalamiehet tiesivät, että Yrjönä alkoi ahvenen kutu.

Jyrin päivänä oli noudatettava hiljaisuutta. Silloin ei kukaan saanut tehdä työtä, hakata, jyskätä tai paukutella ovia. Jopa ovensaranatkin voideltiin, etteivät ne narisisi. Tämä kaikki tehtiin estääkseen ukkosta käymästä kesällä, ettei sato vahingoittuisi. Muuten kyllä huudettiin kovasti. Metsästä ei saanut taittaa Jyrkinä oksaakaan, siitä pysähtyisi muuten koko vuoden kasvillisuus. Päivä kuvastaa kevään kuluessa tapahtuvaa painopisteen muutosta, jossa juhlat muuttuvat vainajien sisätiloissa pidetyistä perhejuhlista luonnonhenkien kunnioittamiseksi.

Jyrin päivänä muistettiin talon perhettä ja karjaa suojelevaa kotihaltijaa. Etelä-Savossa toimitettiin Jyrin päivänä uhriateria. Silloin pantiin olutta ja laitettiin ruokaa, joka aamiaisen aikana pantiin pöydälle, mutta ei maistettu, ennen kuin jokaista ruokalajia oli asetettu erilliselle lautaselle, ikään kuin uhriksi. Sitten »juotiin koko päivä ja oltiin työttömiä». Gananderilla on tieto, että Jyrin päivänä uhrattiin maitoa tai kokonaisia maitopyttyjä pyhien puiden alla. Savossa ja Karjalassa vietiin Jyrin päivänä kontillinen piirakoita jonkun uhripuun luo. Siellä tehtiin pihlajainen naula, joka iskettiin uhripuuhun lujasti kiinni, naulaan pantiin sitten kontti riippumaan. Puun juurelle kaadettiin myös juustomaitoa. Jyrin päivänä uhrattiin myös lampaanvilloja.

Ganander sanoo Jyrin olleen kodinhaltija, jonka huomassa oli talon perhe ja karja. Eräs kummallinen Jyrin päivän tapa olikin olla antamatta sinä päivänä mitään tavaraa pois talosta. Erään talon isäntä oli ostanut lehmän toisesta talosta ja meni sitä hakemaan. Mutta eipä annettukaan, sanottiin vaan: »Ei tänä päivänä, tulkaa huomenna. Meillä on vanhuudesta asti ollut semmoinen tapa. Jos me nyt annamme, niin meiltä kuolee kaikki lehmä».

Markun päivä

25.4.

Markun päivänä riimusauvoissa onkin peltoauran kuva. Sanottiin: »Markku

auran pellolle kantaa, Valpuri käelle kielen antaa». Markku kuuluu siis Yrjön ja Valpurin ohella niihin, jotka Etelä-Suomessa avaavat pellon maamiehelle auroineen äkeineen ja jotka antavat käen kukunnallaan ilmoittaa kesän saapumisesta. Markun päivän – tai pikemminkin Markun yön – tai säitä seurattiin tarkkaan. Jos silloin on pakkasia, niin se tietää jatkuvia kylmiä.

Pakkasmerkki tiedettiin niin vahvaksi, että Peräpohjolassa kauppaa käyvät vienankarjalaiset laukunkantajat päättivät matkasuunnitelmistaan sen mukaan. Jos aattoyö oli leuto tai jos satoi tai tuuli henki muualta kuin pohjoisesta, niin luvassa oli hyvä ja lämmin kesä ilman halloja. Näytyt tulisivat työntämään heinää, metsät antamaan marjoja ja viljavuosikin tulisi olemaan runsas.

Toukokuu

Toukokuussa tehtiin toukotyöt, valmisteltiin uusi sato: kylvettiin viljaa, kynnettiin ja äestettiin. Luonnossa ja ihmisen elämässä toukokuu oli toivorikasta uuden luomisen kautta. Maan ja vesien avautuminen oli entisajan ihmisille toivonpilkahdus elämän jatkumisesta.

Vapun päivä

1.5.

Vapun päivä oli Jyrin päivän tapaan lehmien ja lampaiden uloslaskupäivä. Lehmät ja lampaat päästettiin ulos, vaikka lunta olisi maassa. Joillakin paikkakunnilla »kelloteltiin» eli ripustettiin vaatteisiin tiukuja ja juostiin meluten ympäri kyliä. Kurikasta kerrotaan, että aikuiset naiset ripustivat tiukuja hameiden helmoihin ja pukivat ylleen mitä ikinä kummallista löysivät, miehillä oli vain yksi suuri tiuku. Tämä railakka meno edisti maidon saantia. Satakunnassa soitettiin lehmänkelloja ja huudettiin: ”Vappu tuu, Vappu tuu, latoon tuu, tuu-tuun”. Paikoin pidettiin myös huutoyötä, poltettiin tulia ja huudettiin susia pois mailta ja mannuilta. Vappuna kunnostettiin metsäjärvien rantapuihin ripustetut vesilintujen pesimäpöntöt eli uutut tai hontot.

Kevät-Risti

3.5.

Savokarjalaisella alueella Ristin päivä eli Kevät-Risti oli karjan uloslaskupäivä. Vainajia muistettiin silloin uhriaterialla. Risti on myös kalamiesten päivä. Silloin on saatava kalakeitto vaikka avannosta, muuten pyyntionni kaventuu. Myös metsämiehet ovat tällöin kiertäneet saalismaansa.

Monin paikoin Suomessa ristinpäivä eli Jumalan veren päivä on ollut vappua huomattavampi tapahtuma. Vainajien henget olivat liikkeellä keväisin. Vielä 1600-luvulla Karjalan taloissa vietettiin ristinpäivänä perhejuhlaa. Perhe polvistui juhlapukimissa talon uhripuun juurelle (tai uhripaikalle), jossa nautittiin rituaalisin menoin sekä olutta että erilaisia ruokia.

Tammelassa ristinpäivänä "katseltiin, kun henget ja kuolleet ovat kulkuretkellään". Silloin ei saanut kukaan ryskätä, ei puhua, muutoin täytyi henkien käydä levottomina koko vuosi. Lattiat peitettiin oljilla, etteivät henget pelästyneet jalkojen töminää. Karjalassa vietitiin taas ristinpäivänä kananmuna muurahaispesään. Tämä tuo mieleen karjalaisten uskomuksen kananmunista vainajien ruokana.

Risti on myös kalamiesten päivä. Silloin on saatava kalakeitto vaikka avannosta, muuten pyyntionni kaventuu. Myös metsämiehet ovat tällöin kiertäneet saalismaansa. Teerien soidinpaikoille on ristinpäivänä viritetty ansoja. Kevät-Ristin seremoniaalisia ruokia ovat aamiaiseksi maitoon keitetty ohrajauhoppuuro ja kalakeitto. Kun kaloihin päästiin käsiksi, saatettiin sanoa: »Nyt on Ristin päivä lautasella».

Helatorstai, hela

Loppukevästä

Kesäkauden – tai oikeammin kevätkauden – ensimmäinen juhla on hela eli toukojuhla. Hela oli puhdasta iloa saapuneesta keväästä. Luonnonhenkiä kunnioitetaan ulkosalla niityillä, metsissä ja kukkuloilla. Siellä poltetaan onnea tuovia kokkovalkeita, iloitaan ja tanssitaan. Naimattomat naiset käyvät lemmensaunassa ja tekevät lemmentaikoja.

Helana elettiin kevään ja valon aikaa. Juhlassa vallitsi ilo ja riemu. Kentillä ja vuorilla leimusivat iloiset kokkovalkeat ja niiden ympärillä ihmisparvet laulaen ja tanssien päästivät ilonsa ilmoille. Henkien muistamiseen syksyllä ja talvella kuulunut vakavuus ja hiljaisuus olivat tiessään. Pimeänä ja kylmänä aikana sekä

ihmiset ja henget kokoontuivat koteihin, mutta nyt heille toimitettiin palvelus pihalla, pelloilla, metsissä ja kedoilla.

Helavalkeita poltettiin ylevillä paikoilla. Tulella kutsuttiin suosiollisia henkiä saapumaan iloon ja juhlanviettoon sekä karkotettiin pahansuopia ja vihamielisiä olentoja. Jyväskylän seudulla kerrotaan, että helavalkea sytytettiin yhdeksästä eri puulajista. Tammelassa taas uskottiin, että kokkovalkeassa ei saa polttaa muuta puuta kuin katajaa ja tervaa.

Helluntaisauna eli lemmensauna oli nuorten neitojen naimaonnen nostattamissauna. Ne nuoret, joilla tällöin ei vielä ole ollut vakinaista sulhasta, turvautuivat tietäjiin. Neito kylvetettiin tietyin menoin ja samalla luettiin voimalliset lemmennostatussanat, jotka alkavat: »Nouse lempi liehumahan, kunnia kupuamahan.» Tytöt sanoivat: »Liiku likka helluntaina, juhannussa et jouva». Tytöt kilpailivat viehättävyydessä kauneimmillaan olevan luonnon kanssa, jotta mielitetty olisi voinut antaa parhaimman tunnustuksen: »Heilani on kuin helluntai». Juuri helluntaina pojat katselivatkin itselleen mielitettyä. Usein kävi niin, että kesäheilasta tuli morsian ja syksyllä aviovaimo.

Tarina sammosta voidaan tulkita kertomukseksi siitä, miten maanviljelys saa alkunsa. Pohjolan emännän kanssa käydyn taistelun lopuksi Väinämöinen toivoo sammosta tulevan »kyntö, kylvö ja kasvu kaikenlainen». Pohjolan emäntä vannoo vastustavansa näitä aikeita. Tämäkin pyhä kertomus toistuu luonnon rytmeissä: keväällä on kasvukausi, kylvön aika ja syksyllä Pohjolan pakkanen saa yliotteen. Satokauden päätteeksi kaaos murskaa kosmoksen.

Ukon vakat

25.5.

Muinaissuomalaiset viettivät alkukesästä Ukon juhlaa tai juhlia. Ukon vakat olivat pitäjän tai yhden tai useamman kyläyhteisön järjestämät uskonnolliset pidot. Vakkajuhlissa uhrattiin vakallinen ruokaa ja juotiin pyhää olutta. Kyseessä oli todennäköisesti juhla sadon ja hedelmällisyyden varmistamiseksi. Ukon juhlan ajankohta on todennäköisesti vaihdellut eri aikoina ja eri paikoissa. Ukon vakkaja vietettiin ainakin kevätkylvön yhteydessä hyvän säännön toivossa. Jossain lähteissä arvellaan, että juhlaa olisi vietetty toukokuun 25. päivää, toisissa tapa taas yhdistetään juhannukseen.

Tämä perinne jatkui joka tapauksessa pitkälle historialliselle ajalle asti. Värmlannin suomalaiset viettivät kaksi ukonjuhlaa »touonalkajaisten» ja juhannuksen välisenä aikana. »Pitää tehdä ukoinkunnian, niin soa vettä», sanottiin poutakesänä. Ukonkunnioissa talon emäntä teki ukonsupun eli poutatuohisen, jonka avulla tehtiin rituaali veden "ostamiseksi" Ukolta. Ukonkunnioita vietettiin vain juhannukseen asti, ei koskaan juhannuksen jälkeen.

Kun satoi ensi kerran poudan jälkeen, vietettiin uudet pidot: »ukoinkeikkeet» eli ukonhäät. Agricolan kuuluisat humalasaikkeet liittyvät luultavasti juuri tähän juhlaan, Ukonhäihin kuului nimittäin voimakkaan oluen nauttiminen ja juhlakunnan humaltuminen. Humaltumisen katsottiin varmistavan hyvä sato-onni. Ukonkeikkeitä seuranneena päivänä kodit siivottiin perusteellisesti.

Vakkajuhlissa juodaan juhlaa varten pantua pyhitettyä olutta ja uhrataan Ukolle vakallinen ruokaa. Samalla rukoillaan suotuisaa säätä ja menestystä tulevalle suvelle. Samalla juhlitaan Ukon (taivaan) ja hänen naisensa (maan) pyhä avioliittoa. Salamointi ja sade ukkosen aikaan ovat avioliiton vahvistus, josta syntyy uusi viljasato – ja uusi elämä. Jumalten liitto hedelmöittää maan.

Kesäkuu

Kesäkuun nimi ei tarkoittanut alun perin kesää vaan kesantoa. Kesannoksi jätetty pelto piti kyntää kesäkuussa. Suvu on ollut länsimurteissa perinteinen kesän nimitys. Kesää ennen juhannusta vanha kansa nimitti lyhyeksi eli pikkukesäksi, päivänseisauksen jälkeisen pitkän eli isonkesän vastakohtana. Vaikka luonto oli alkukesästä kauneimmillaan, vanha kansa ymmärsi hyvin, että luonnon loisto ei välttämättä merkinnyt ruokavarojen runsautta ihmisille. Sanottiin: »Kesä kerkeimmillään, nälkä närkeimmillään». Pikkukesällä muinaissuomalaiset saivat ravintoa muun muassa koivunmahlasta, väinönputkesta ja nokkosen taimista, mutta ne eivät hävin vieneet huikovaa näläntunnetta. Pikkukesä antoi kuitenkin jo lupauksen leivästä: vilja kasvoi.

Pesäpäivät

20.6.–22.6.

Vuoden pisimpiä päiviä juhannusviikolla on kutsuttu pesäpäiviksi. Auringon eli Päivättären, elämän äidin, ajateltiin lepäävän silloin vuotuisen kulkunsa korkeimmassa kohdassa pesässä maailmanpuun oksilla.

Päivän levätessä ei saanut aloittaa mitään sellaista työtä, minkä piti edistyä. Levon jälkeen auringon kulku alkaa jälleen laskea ja päivät lyhentyä keskitalven pesäpäiviin asti. Saamelaiset, jotka pitivät itseään auringon jälkeläisinä, söivät pesäpäivien aikaan aterian auringon kunniaksi. Aterian alkajaisiksi he rukoilivat polvillaan auringolta päivänpaistetta ja menestystä poroilleen.

Juhannus, Ukon juhla

23.6.

Juhannuksena päivä on pitkä ja kirkas. Samalla luonto on kauneimmillaan ja väkevimmillään. Puhdistettuihin koteihin tuotiin onnea tuovaa »väkeä» koristelemalla ne oksilla, lehvillä ja kukilla. Ovenpieleen asetettiin koivuja ja pihlajia, joista ei saanut taittaa oksaakaan, muuten seurasi surua ja murhetta. Paimenet koristelivat lehmänsä sepeleillä ja kukilla; vanhin lehmä sai päähänsä tuohiseppeleen.

Juhannuksena saunottiin, poltettiin kokkoja ja iloittiin luonnon keskellä. Saunaa varten tehtiin uusi vihta, jolla kylvettiin vain kerran. Terveyttä antavaan vihtaan tuli seitsemän oksaa leppää, koivua, haapaa ja katajaa. Tuonpuoleisen kulkuväylänä toimiville pyhille lähteille ja uhrikiville vietiin antimia, jotka antoivat onnea ja hyvinvointia ihmisille ja karjalle.

Juhannusyön aikaan tarkkailtiin enteitä karjan ja sadon menestymisestä sekä naimisiin pääsystä. Nuoret tytöt tekivät öisin lemmentaikoja. Jos neito kieriskeli alasti kasteisessa viljapellossa, oli varmaa, että sulhanen ilmaantui vuoden kuluessa. Virolaiset keräsivät juhannuksena yrttejä, sillä silloin kasvit olivat voimakkaimmillaan ja pyhimmillään.

Keskikesän kasteen uskottiin olevan erityisen väkevää ja sitä pyrittiin keräämään talteen ennen auringonnousua. Kaste paransi tauteja ja edisti hedelmällisyyttä. Sanottiin, että »juhannuskaste se lantut kasvattaa». Kaste kohensi myös myös kauneutta. Jos ennen auringonnousua pesi kasvonsa kasteella, koko suvena ei ruskettunut.

Mäelle, aholle, saarelle tai rantaan pystytettiin kokkoja. Kunnian kokon

sytyttämisestä sai kylän vanhin. Kylän väki kokoontui tulen ääreen valvomaan ja viettämään aikaa, poisjääminen olisi merkinnyt oman ja yhteisön onnen vaarantamista. Tulen ympärillä laulettiin ja tanssittiin pitkälle kesäyöhön.

Heinäkuu

Heinäkuu on kesän lämpimintä aikaa, sydänkesän kuukausi, silloin kerätään heinä karjalle ja hevosille.

Heinäpäivä

12.7.

Kalenterisauvassa on Marketan päivän kohdalla haravan kuvan. Silloin aletaan korjata heiniä. Isäntä ja niittymiehet ottivat »matoryypyn» ennen heinään lähtemistä. Päivä on myös herne- ja papumaan tarkkailupäivä. Sanotaan: »Sinä vuonna papuja tulee, kun papumaa Marken päivänä on marjametsän väärtti».

Jaakon päivä, Ukon pyhä

25.7.

Jaakon päivänä kesän korkein piste on sivuutettu ja syyskesä alkaa. Yöt pitenevät ja tummuvat. Myös uimavedet alkavat viilentyä, sanottiinkin, että Jaakko heittää kylmän kiven veteen. Jaakon päivä paljastaa myös elonkorjuun sään. Jos tänään ei sada, tulee hyvä loppukesä. Jos taas sataa, niin sade kastelee maata useina päivinä perätysten.

Jaakon päivä on ollut myös Ukon pyhä, jolloin on ihailtu pelonsekaisella kunnioituksella ukkosen voimaa. Lattiat puhdistettiin ja niille ripoteltiin lehtiä kuten juhannuksena. Ukkosen pelossa töitä sai tehdä korkeintaan iltapäivällä. Melua ja kolinaa vältettiin. Ukon pyhänä ei myllyjä käytetä, viljaa ei puida, kangasta ei kudota, lankoja ei kehrätä, eloa ei leikata eikä talkoita pidetä. Jos näitä töitä ei välttänyt, niin salama saattoi polttaa heinät.

Työkalenterissa päivä päättää heinänteon. Metsästäjille Jaakon päivä aloitti hanhien ja muiden vesilintujen suurpyynnin. Pyyntitoimissa heinäisillä rannoilla ja nevoilla tarvittiin aseeksi vain hangasverkko ja kadikka sekä apuriksi kokenut koira, joka ajeli lintujen hankaaseen. Ennen Jaakon päivää ei ollut sopivaa

lähteä vesilintujen pyyntiin.

Villavuona, Ollin päivä

29.7.

Ollin päivä oli heinäkorjuun lopettajaisjuhla, jota vietettiin työttömyydellä ja hiljaisuudella. Pyhitetty lammas tapettiin ja syötiin. Sen kera nautittiin juhlaa varten valmistettua olutta ja viinaa. Lammas oli »villavuona» eli keritsemätön keväinen karitsa. Tarkoituksena oli karjaonnan varmistaminen. Lampaan veri annettiin kiitosuhriksi talon suojelushengille. Ollinpäivänä ei saanut niittää, sitä vähemmän korjata heiniä, ettei karhu vahingoittaisi karjaa. Lammasta sisään kannettaessa piti lepän- ja kuusenoksilla pirskottaa vettä kynnyksen yli.

Ennen kuin ruokia ja juomia maistettiin, annettiin pieni uhri penkinnurkkaan pöydän päähän ja lattialle sekä juhannusiltana pystytetyn aattokoivun alle. Tämä uhrin »maanhaltijalle» toimitti emäntä, joka sitten kaatoi ruuasta ja juomasta aattokoivun läpeen, jonka hän peitti vaatteella siksi aikaa, kun väki söi. Ollinpäivää saivat osallistua vain talossa pidempään asuneet, eivät siis edes palvelijat, vävyt ja miniät, jos he eivät olleet kauan asuneet talossa.

Elokuu

Elokuun eli kylvökuun tärkeimpiä tapahtumia olivat rukiinkylvö ja elonleikkuu. Uskottiin, että öiset äänettömät salamet, »kalevantulet» eli »elovalkeat», jouduttivat satoa.

Laurin päivä

10.8.

Laurin päivä on heinänteon viimeinen päätöspäivä. Laurina viimeistään heinien pitää olla ladossa ja ladonoven lukossa. Lauri on myös ensimmäinen rukiinkylvöpäivä. »Lauri vakkaan», sanottiin. Laurina herneen ja pavun pitäisi olla lautikalla eli litukalla. Usein lapset pääsivät jo maistelemaan palkokasveja Laurina. Lauri on ollut myös ensimmäinen uusien perunoiden syöntipäivä; sitä ennen oli sopimatonta nostella keskenkasvuisten perunoiden juurikimppuja.

Ilmojen puolesta Lauria pelättiin, puhuttiin Laurin hallasta ja vilusta, jopa

pakkasesta. Päivän jälkeen kesä alkoi olla lopuillaan: puut eivät enää kasvaneet, lehdet alkavat kellastua, joten vihtoja ei voi enää tehdä. Laurin öinä nähdään paljon tähdenlentoja. Kansa puhui »Laurin kyynelistä». Pääskysel, kurjet ja villihanhet alkoivat kokoontua Laurista alkaen laumoihin. Lampaiden kesävillä kerittiin.

Vanhat eränkävijät virittivät ensimmäisen paulan Laurina. Lauri on myös monien parannustaiioissa tarvittavien ainesten ottopäivä. Laurin päivä oli myös paimenten juhla. Silloin paimenilla oli vapaapäivä ja he saivat jokaisesta lehmästä juustokimpaleen, Laurin juuston.

Perttylin päivä

24.8.

Pärttyliä on kutsuttu ensimmäiseksi syyspäiväksi. Siitä on yhdeksän viikkoa kekrin. Perttylinä yöt ovat pimenneet ja muuttuneet hallanvaaraisiksi ja muuttolinnut alkavat suunnata etelään. Vedet jäähtyvät, mustikat ovat parhaimmillaan, sienikausi on kutakuinkin antoisimmillaan ja keltaisia lehtiä näkyy yhä enemmän puissa. Perttyli tekee mustikan mustaksi ja yön pimeäksi, sanottiin. Samalla villi luonto lakkaa lisääntymisensä: »Ei sikiä siipilintu päivän Perttulil perästä».

Perttylinä korjattiin juurikkaat, tehtiin syyskynnöt ja ojitettiin toukomaat. Yhden sanonnan mukaan kun päivääkin ennen Perttua kylvää, onnistuu kylvö, mutta ei myöhemmin. Töiden jälkeen nautittiin maan antimista. Pellava kerättiin talteen, samoin rakennuksiin käytetyt sammalet ja humalan kukinnot. Metsälintujen pyynti alkoi, jäniksen pauloja viriteltiin ja Peräpohjolassa ryhdyttiin peuran pyyntiin.

Perttyli ennusteli syyskauden ilmoja. »Mitä päivä Pärttylinä, sitä sää sinä syksynä». Erityisesti kylmän ja sateisen kesän jälkeen saattoi Perttylin aikoihin alkaa Mikon päivään (29. syyskuuta) kestävä »akkain kesä», poutajakso, joka toi kesän hetkeksi takaisin. Lämpimät ja kosteat syyspäivät tuovat näkyviin ilmassa, puissa ja maan pinnalla kimeltelevät hämähäkinseitit. Niistä sanottiin, että »maa on kiimassa» tai että »maa suoni». Viljan kasvattava maaemo on tuolloin valmistautunut ottamaan viimeisen kerran vastaan kylvön ennen talvea tuloa. Syyskesä onkin ollut vertauskuvallisella tasolla vahvasti naisten vuodenaika.

Syyskuu

Vanha kansa nimesi monta syksyn alkupäivää. Syksyn ounasteltiin alkavan jo Laurina tai Perttylinä, mutta viimeistään syyskuu toi syksyn perille. Vuodet eivät ole veljeksiä, joten syksy saattoikin alkaa luonnossa eri vuosina hieman eri aikoina. Syyskuussa tähyiltiin yötaivaan linnunrataa, josta ennustettiin talven luonnetta. Linnunradan korkein kohta edustaa keskitalvea, läntinen pää kevättalvea; haarain kohta on Matin päivän seutua helmikuussa. »Missä tähtiä enempi, tulee lunta, missä tähti vähempi, tulee selkeätä», ajateltiin.

Syys-Matti

21.9.

Syys-Matti on Talvi-Matin syksyinen veli. Veljekset toimivat usein yhdessä. Syys-Matti muun muassa aloitti talven puhdetyöt ja Talvi-Matti lopetti ne. Uudellamaalla kerrottiin, että karhu nukkuu Matista Mattiin. Matti myös aloitti ja lopetti maidon, eli entisaikaan lehmät olivat syys- ja sydäntalven ummessa. Syys-Mattina kaivettiin perunoita ja nauriita. Sanottiin, että »Matti naurismaalle valkian tekee» eli tällöin paistettiin haudikkaita. Mattina siirryttiin pelloilta jo osittain pihan piiriin. Naiset aloittivat talviset käsityönsä. Matin tienoissa suoritettiin myös suuri syysteurastus.

Mikkelinpäivä, Pässinpäivä

29.9.

Mikkeli oli vuotuisen sadonkorjuun lopullinen päätepiste, silloin viimeinenkin sato korjattiin talteen. Mikkelinpäivänä, kun aamulla ensi kertaa ulos astuttiin, niin vedettiin ilmaa kolmasti henkeen ja ulkona huokaistiin:

Taivas, tuuli, ilma, meri
ja maan mantuinen eläjä,
älä vihoa minua,
äläkä minun omiani!

Sitten maahan tiputettiin vuoltua hopeaa. Näin maanhaltija sekä muut haltijat olivat mielissään karjalle ja ihmisille.

Mikkelinä naiset siirtyivät tupatöihin ja viimeinenkin sato korjattiin talteen. Karjan laiduntaminen lopetettiin mikkelinäattona ja lehmät vietiin talvisijoilleen navettaan. Samalla emännät suojasivat karjan taioilla talvikaudeksi. Myös hevoset tuotiin ulkolaitumilta tallille.

Teurastettiin jo syntyhetkellä uhriksi valittu mikkelinlammas, jonka sisälmykset ja veri vietiin talon uhripuun juurelle, pää ripustettiin puuhun ja osa keitosta vietiin navettaan; muun lihan väki nautti juhla-ateriana oluen ja muiden höysteiden kera. Uhrilla varmistettiin lammasonni. Mikkelinpässin luut olivat taikakaluja, niitä nuottamiehet asettivat apajoihinsa, jotta kalaonni olisi suosinut. Mikkelinpäivän ilman uskottiin määrittelevän säät kekriin asti.

Vuodenkierron kannalta päivä on kasvukauden ja kesän lopullinen päätöspiste. Tällöin kiitetään jumalia ja maanhaltijaa kaikista maan antimista ja menneestä kasvukaudesta. Heille asetetaan kiitosuhri maailman keskipisteessä pitämyspuun luona; sen kautta rukoukset tavoittavat jumalat. Samalla aloitetaan valmistautuminen lokakuun puolivälin talviöiden aikaan alkavaan talvikauteen.

Lokakuu

Kuun nimi tulee loasta, loskasta. Lokakuun luonteesta kertovat vanhat nimitykset lokakuu, likakuu ja ruojakuu. Öiden pituus ja pimeys alkaa todella tuntua. Sumut ja pilvet pimentävät päivää. Sateet tuovat lokaa teille. Lokakuun säätä pidettiin syyskuun vastakohtana. Jos syyskuussa satoi, lokakuussa oli kuivaa. Jos syyskuu oli lämmin, lokakuu oli kylmä ja niin edelleen. Pihlajasta sanottiin, että se ei kannata kahta taakkaa. Jos pihlajassa on lokakuussa paljon marjoja, tulee sateinen syksy ja sen seurauksena vähäluminen talvi.

Talviyöt

13.10.–15.10.

Talviyöt ovat kesäisten suviöiden vastapari. Lokakuun 14. päivänä vuoden kesäpuoli vaihtui talvipuoleksi, aivan kuten huhtikuun puolivälin suviyöt lopettivat vuorostaan talvikauden. Maan jäätyessä ja routaisten peltojen jäädessä huomio keskittyi kotovainioilta asuinpihaan ja tupaan, toisaalta

riistamaille ja metsähakkioille. Ensimmäisenä talvipäivänä ennustettiin eläinten sisälmyksistä talven säätä.

Oravan päivä

21.10.

Oravannahka on ollut muinaissuomalaisen vaihdantatalouden kulmakiviä. Raha-sana on alkujaan tarkoittanut juuri oravannahkaa. Oravan pyyntiä ei saanut syksyisin aloittaa ennen kuin oravan karva oli väriltään niin harmaa, että sisäpinta ei tummunut nylkemisen jälkeen. Kalenterisauvojen ja sananparsien mukaan oravan rauhoitusaika päättyi viikkoa ennen Simon päivää. Nykysuomalaisilla oravannahka symboloi yhä rahaa ja vaurautta.

Simon päivä

28.10.

Simon päivänä maa ja pienet vedet alkavat lopullisesti jäätyä. Erään vanhan tiedon mukaan Simo on »korttopäivä», pahan onnen päivä, jolloin ei sopinut mitään suurempaa tai vaativampaa työtä aloittaa. Ehkä siksi, että Simon päivä on kuolevan vuoden viimeisiä päiviä. Simon päivänä siian, muikun ja kutulohen kalastus oli parhaassa käynnissä ja syyskalastuskausi vilkkaimmillaan.

Kekri

31.10.–1.11.

Kekri on ollut vuoden suurin juhla: satovuoden viimeinen ja uuden vuoden ensimmäinen päivä. Peltotyöt oli saatu päätökseen ja karja talvisuojaan. Oli aika nauttia sadonkorjuun antimista, varmistaa tulevan vuoden onni ja hedelmällisyys sekä muistaa vainajahenkiä. Monet kekrin tavat ovat sittemmin siirtyneet kansanomaisesta kekristä kristilliseen jouluun.

Kekrin kalendaarinen sijainti on vaihdellut syyskesästä myöhäissyksyyn. Jopa saman pitäjän eri taloissa vietettiin kekriä eri aikoina. Kenen työt joutuivat ennen muita, se talo vietti kekriä muita ennen. Myöhemmin kekrin vietto vakiintui marraskuun 1. päivään. Kekrin nimi (myös muodossa köyri, köyry,

keyri ja keuri) juontaa pyörää ja kiertoa tarkoittavasta kantasuomalaisugrilaisesta sanasta *kekraj.

Kekrinä viettoon kuuluivat taiat, joilla varmistettiin sato-onni ja huolehdittiin karjan, lampaiden ja hevosten menestyksestä. Kekriyönä uhrattiin lammas eläinten suojelejoille ja sen luut vietiin lammaskarsinaan onnen säilyttämiseksi. Eläimille annettiin parasta ruokaa ja isäntä kävi ruokkimassa hevosensa henkilökohtaisesti.

Kekriaamuna noustiin varhain pirttiä lämmittämään, mikä ennusti virkeää tulevaa vuotta. Viimeisenä herännyttä kutsuttiin »köyriksi». Aamulla valmistettiin rieskaleipää, lihaa, kalaa, viiliä, maitoa ja talkkunaa. Myöhemmin tehtiin paisti perunoista, lihasta ja makkarasta. Päivän mittaan maisteltiin viinaa ja kekriä varten pantua olutta. Kaikkia juhlaruokia vietiin ensin haltijoille riiheen, uhripuulle tai uhrikivelle.

Kekrinä ruokaa piti tarjota kaikille syöjille, keitä vain olivat, tuttuja tai tuntemattomia. Anteliaisuus toi talolle hyvää onnea. Ruokaa piti syödä yhdeksän kertaa eikä sitä saanut korjata pois pöydiltä. Isännän piti humaltua päivän mittaan, jotta vilja kasvaisi hyvin. Toisaalta kylväjä, joka toimitti talon kylvöt, ei saanut olla päissään, muuten sato menisi pilalle.

Kekrinä lapset myös liikkuvat talosta toiseen naamioituina »köyrimörköinä». Hieman pelottavampi versio olivat »köyripukit», joiden asuna oli nurinpäin käännetty turkki. Vierailijat vaativat keskitystä. Jos sitä ei saanut, rupesivat he särkemään uunia. Yleensä soppuun kuitenkin päästiin ja kekrivieraat esittivät leikkejä ja tansseja.

Vainajien henkien uskottiin myös vierailevan kekrinä. Hengille lämmitettiin sauna ja valmistettiin kylpy lämpimän veden kanssa, vastojen, saippuoiden ja pyyheliinoiden kanssa. Kun henget olivat kylpeneet, talonväki meni saunomaan ja jätti tupaan katetun ruokapöydän odottamaan henkiä, että he saivat »rauhassa ravita».

X. Lopuksi: perinteinen ihmiskäsitys

Luonto määräsi muinaiselle suomalaiselle elämän ankarat reunaehdot ja hengissäpysymisen rajat. Muinaisen suomalaisen päämääränä oli selviytyminen, elämän jatkuminen, joka edellytti tasapainoa ihmisen luonnon välillä. Vuorovaikutus pohjoisen luonnon kanssa oli lähtökohta, josta nousivat ihmisten elinkeinot, elintavat, uskonnolliset käsitykset ja jopa kieli ja moraalit.¹

Kun puhutaan muinaissuomalaisen ihmisen elämästä, on luonnollista aloittaa sen perussolusta: perheestä. Perhe on ollut suomalaisenkin yhteisön perustava voima esihistoriallisilta ajoilta saakka. Suomessa sukulaisuutta on laskettu sekä isän (suku) että äidin (heimo) puolelta. Perhe on kuitenkin ollut selvästi patriarkaalinen: isä johti sekä perhettä että taloutta, vallitsi omaisuutta ja teki päätökset.² Talon isäntä myös johti riittejä perheen vuotuisjuhlissa.³ Talonpoikainen arvomaailma on ollut yhteisöllinen ja yhteisön vahvuudesta hyötyvä. Yhteisön arvopohja oli perinteinen, säilyttävä ja turvallisuuteen pyrkivä. Yhteisten ponnistusten tavoitteena oli hyvien elinmahdollisuuksien turvaaminen tuleville sukupolville. Talon työt jaettiin ihmisille heidän taitojensa ja voimiensa mukaan. Suomalaisessa maatalossa isäntäväki nousi aamuvaihain esimerkkinä palkollisille ja osallistui töihin muiden mukana. Isännän johtajuus ei ollut suurta ja mahtipontista vaan tavanomaista ja arkista. Hän teki töitä muiden joukossa, huolehtien samalla kokonaisuuden toimivuudesta. Isäntä teki viime kädessä maataloa koskevat tärkeät päätökset. Päätösten kautta hän kantoi vastuun koko yhteisön hyvinvoinnista ja tulevaisuuden elinmahdollisuuksista.

Yhteisön arvostama ihminen oli luotettava ja rehellinen – sanansa mittainen. Hän huolehti velvollisuuksistaan yhteisöä kohtaan ja osoitti tarvittaessa moraalista suorasekäisyyttä. Hän ei ollut ylivertainen sankari vaan tavallinen ihminen, joka eli noudattaen omia käsityksiään kunniallisuudesta ja arvokkuudesta. Yhteisöllisyydestä seurasi vaatimattomuuden ihanne, joka tulee ilmi monissa tavoissa. Esimerkiksi metsäretkeltä palatessa ei kuulutettu saalista koko kylänväelle, vaikka se olisi ollut erinomainen. Vasta rauhaisan aterioinnin jälkeen saatettiin ohimennen ilmoittaa saaliin määrä.⁴

Vaatimattomuuden lisäksi ihmisen tuli olla nöyrä ja hillitä itsensä. Hänen tuli myös olla luotettava ja ahkera.⁵ Luotettavuus tarkoitti luonnollisesti sanansa

pitämisestä, miehen (ja naisen) tuli olla sanansa mittainen. Miehen sana oli miehen kunnia. Vaatimus oli niin ehdoton, että se meni oman edun edelle: mies otti mieluummin henkilökohtaisen häviön kuin menetti luotettavan maineensa.⁶ Myös määrätietoisuutta ja peräänantamattomuutta arvostettiin. Päätettyään kerran jotain ihminen ei luovuttanut eikä myöskään harmitellut ratkaisujaan.⁷ Työteliäisyyttä ja ahkeruutta pidettiin kunniassa, tarkoittivathan ne elämän edellytysten säilymistä pohjoisen karun luonnon keskellä. Ajateltiin että kaikki työ oli tehtävä kunnolla. Paras tulos tuli hitaasti: hitaus oli laadun tae ja nopeus tarkoitti huonoa jälkeä. Hätiköinti oli pahasta. Myös viisautta arvostettiin, mutta sillä tarkoitettiin pikemminkin elämäkokemusta kuin sitä mitattavaa ja ylikorostettua tekijää, jota nykyään länsimaissa kutsutaan älykkyydeksi. Vanhuksia arvostettiin maaseutuyhteisöissä, mutta pikemminkin heille kertyneen elämäkokemuksensa takia kuin pelkkien ikävuosien vuoksi.⁸

Voimakas itsensä esille tuominen ei Suomessa perinteisesti ole kuulunut hyvään käytökseen vaan herättää pikemminkin ajatuksen, että mikä ihmisellä on hätänä, kun hänen täytyy niin kovasti korostaa itseään.⁹ Ajateltiin, että jos on tehnyt jotain kertomisen arvoista, muut kyllä puhuvat siitä. Toistiaan mies tunnetaan: jos tulokset eivät puhu puolestaan, on tilannetta turha ryhtyä selittelemällä korjailemaan. Myös kiittämisessä piti myös noudattaa kohtuullisuutta. Ajateltiin, että kehumista tarvitsevat vain ne joilta puuttuvat oikeat näytöt. Kyse ei ole niinkään kanssaihmiä kohtaan tunnetusta kylmydestä, vaan ihmisen sisäisen autonomian arvostamisesta. Ajateltiin, että ihminen luottaa mielessään itseensä mutta ei välttämättä osoita sitä ulospäin. Hän ei kehu eikä kiitä itse itseään, vaan antaa tekojensa puhua puolestaan. Ulospäin hän on vaatimaton mutta sisäisesti itseensä luottava eikä tarvitse ulkopuolelta tulevia kehuja.¹⁰

Muinaissuomalaisena ihmisihanteena oli siis yhteisöllinen yksilö, joka rakentaa itsetuntonsa sisäisestä palkitsemisesta, jonka hän saa tekemästään työstä, eikä ulkoisista kehuista.¹¹ Sisäsyntyinen itsetunnon hankkiminen vaatii riippumattomuutta ja eräänlaista vahvuutta. Se oli kuitenkin vaativa tie. Koska ulkoa ei saanut ”apua”, ihminen ei voinut kovin helposti antaa periksi. Suoriutumisellaan hän ei vain ”näyttänyt” muille, vaan lunasti ihmisarvon ennen kaikkea omissa silmissään.

Perinteiseen suomalaisuuteen kuuluu myös eräänlainen hiljainen kohteliaisuus, joka ei aseta itseään huomion keskipisteeksi. Meidän kulttuurimme kohtelias ihminen ei myöskään asetu seisomaan keskelle huonetta, ei metelöi, naura eikä puhu kovalla äänellä. Kiitoksia saadessa ihminen meni hieman hämilleen ja alkoi vähätellä itseään. Nykyään tällainen asenne samaistetaan nykyihmisen synneistä suurimpaan, ”huonoon itsetuntoon”, vaikka psykologisesti sille ei mitään tekemistä olekaan. Hiljaisuuden kammoksumisessa on kyse lähinnä angloamerikkalaisen kulttuurin vaikutuksesta.

Perinteisenä suomalaisena arvona voidaan pitää myös maltillista, äärimmäisyyksiä vieroksuva suhtautumista elämään. Hyvänä esimerkkinä on suhtautuminen valtaan ja johtajuuteen. Monarkistinen ajatus suuresta johtajasta, korkeampien voimien valitsemasta valiosta, jonka valta on erehtymätöntä ja ehdotonta, on talonpoikaiselle suomalaiselle ajatusmaailmalle vieras. Suomessa on johdettu – niin sodassa kuin rauhassakin – pikemmin kunnioitusta herättävän esimerkin kuin ulkopuolelta annetun statuksen turvin. Ihmisen itsellisyttä on muutoinkin arvostettu eikä kenenkään orjaksi ole haluttu jäädä. »Paha on orja palkatonna, paha paljon palkan kanssa. Osallahan mies elävi, koira toisen kohtalolla».

Suomalaisissa sananlaskuissa esitetään kahdenlainen suhde onneen, ihmisen osaan, jota sivuttiin jo aikaisemmin. Toisaalta elämä nähdään onnen kauppana, kohtalo vie miestä, ulkopuoliset sattumat (hyvä ja huono onni) ohjaavat elämän kulkua. Onneen ei voi vaikuttaa, sitä ei voi ostaa. Toisaalta ihminen oman elämänsä vaikuttaja ja sankari, oman onnensa seppä. Se, mitä ihmiselle tapahtuu, katsotaan hänen omien toimiensa ja ratkaisujensa seuraukseksi.¹² Kahdenlaiseen onneen sisältyy ajatus, että ihmisen tulee tehdä elämässä parhaansa, mutta korkeammat voimat päättävät viime kädessä mitä ihmiselle tapahtuu. Kansanviisauden mukaan ihmisen tulisi pyrkiä tekemään parhaansa, mutta välttää liian epärealistisia päämääriä ja kantaa aina vastuu omista ratkaisuista ja päätöksistään. Korkeammat voimat auttavat niitä, jotka yrittävät ensin itse.¹³

Perinteinen ihmiskäsitys on nykyisin korvautunut yksilöllisellä itsensä toteuttajalla ja korostajalla, jonka tunnussana on vapaus tehdä ja toimia niin kuin hänestä itsestään tuntuu parhaalta, sosiaalisista normeista välittämättä.

Henkilön oma minuus (minä itse) on korvannut yhteisön viitekehystenä, jonka mukaan asiat arvioidaan. Kaikki on ihmistä itseään varten ja hän toimii sen kanssa niin kuin on hänelle parhaaksi. Kaikkea vapautta rajoittavaa sitoutumista vältetään. Elämän tarkoitus on yksilöllinen mielihyvä ja nautinto.¹⁴ Nykyinen käsitys ihmisten yksilöllisyydestä ja valinnanvapaudesta ei kuitenkaan sovi yksin yhteiskunnan todellisuuden kanssa. Valinnanvapaus oman elämän suhteen on loppujen lopuksi aika vähäistä. Harvat hallitsevat työtään, useimpia työ hallitsee. Kaikesta yksilöllisyyden korostamisesta huolimatta suurin osa ihmisistä tavoittelee samoja asioita elämässä ja noudattaa samaa yleistä elämän ohjekirjaa. Ihmisen valinnanvapaus toteutuu enimmäkseen vain vapautena käyttää palkkatyöstä saamansa rahat valitsemiinsa kulutushyödykkeisiin. Tässä mielessä emme välttämättä ole juurikaan vapaampia kuin esivanhempamme, joiden elämälle luonto asetti lopulliset rajat.

On helppo nähdä perinteisten elämänarvojen vaikutus nykysuomalaisten asenteissa ja toimintatavoissa. Paljon on kuitenkin muuttunut siirryttäessä talonpoikaisesta maailmasta jälkiteolliseen elämänmuotoon. Muutoksessa on ollut hyvääkin, kuten joistakin ahdistavista ja epätasa-arvoisista normeista irtautuminen, mutta paljon hyvää ollaan myös menettämässä vanhan arvomaailman mukana. Kohtuullisuutta ja tulevien sukupolvien elinmahdollisuuksien turvaamista tärkeämpää on nykyisin oman kulutuksen maksimointi. Töiden jakaminen ihmisten taitojen ja voimien mukaan toimii huonosti kilpailuyhteiskunnassa, eikä toisen sanaan voi enää luottaa monissa työyhteisöissä saati sitten politiikassa. Hurja teknologinen kehitys on kääntänyt ikäpolvien suhteen pääläelleen: nykyisin nuoret joutuvat opettamaan vanhoille taitoja joilla pysyä mukana muuttavassa maailmassa. Suomalaisten vieroksuva suhtautuminen äärimmäisyyksiin on osittain pitänyt tehonsa, mutta toisaalta äärimmäisyyksiin menemistä myös ihannoidaan.

Ennen omia tekoja arvioitiin ennen kaikkea sen perusteella, millaisia vaikutuksia niillä oli yhteisölle. Tämä on varmasti johtanut tilanteisiin joissa ihmisen oma ihmisarvo on kärsinyt yhteisön paineen alla, mutta nyky-yhteiskunnassa olemme siirtyneet toiseen ääripäähän, minä-yhteiskuntaan, jossa kaikki muut ihmisen toimintaa suitsevat voimat voidaan jyrätä alas lukuun ottamatta ihmisen ehdotonta oikeutta toimia oman mielensä mukaan. Ihanteellisin tilanne on eittämättä herkkä ja tilannekohtaisesti arvioitu tasapaino

yhteisöllisyyden ja ihmisen yksilöllisten oikeuksien kunnioittamisen välillä. Tällainen arvopohja takaa uskoakseni suotuisan elämän koko yhteisölle. Senkin takia on toivottavaa, että tulevaisuudessa suomalaisille ominaiset arvot pikemmin tekevät uuden paluun kuin katoavat sukupuuttoon.

Viitteet

I. Anima mundi

¹ Lönnrot, Elias. *Suomen kansan muinaisia loitsurunoja*. Helsinki: Salakirjat, 1880 / 2008.

² Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Eliade, Mircea. *Pyhä ja profaani*. Loki-Kirjat, 2003.

II. Maailmankuva

¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

² Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

³ Salo, Unto. "Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions". *Mankind Quarterly*, December 1 / 2005.

⁴ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

⁵ Siikala, Anna-Leena. *Suomalainen samanismi: Mielikuvien historiaa*. Helsinki: SKS, 1992.

⁶ Kemppinen, Iivar. *Suomalainen mytologia*. Helsinki: Kirja-Mono Oy, 1960.

⁷ Napolskikh, V.V. "Proto-Uralic World Picture: A Reconstruction". Teoksessa *Ethnologica Uralica 3* (Northern religions and shamanism), M. Hoppal ja J. Pentikäinen (toim.), 3-20. Budapest: Akademiai Kiado, 1992.

⁸ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁹ Kuperjanov, Andres. "Names in Estonian Folk Astronom – From 'Bird's way' to 'Milky way'". *Electronic Journal of Folklore* 22, 49-61. Folk Belief and Media Group of Estonian Literary Museum, 2002.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Napolskikh, V.V. "Proto-Uralic World Picture: A Reconstruction". Teoksessa *Ethnologica Uralica 3* (Northern religions and shamanism), M. Hoppal ja J. Pentikäinen (toim.), 3-20. Budapest: Akademiai Kiado, 1992.

¹² Kemppinen, Iivar. *Suomalainen mytologia*. Helsinki: Kirja-Mono Oy, 1960.

¹³ Ibid.

¹⁴ Napolskikh, V.V. "Proto-Uralic World Picture: A Reconstruction". Teoksessa *Ethnologica Uralica 3* (Northern religions and shamanism), M. Hoppal ja J. Pentikäinen (toim.), 3-20. Budapest: Akademiai Kiado, 1992.

III. Alkujumalat

¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

² Eliade, Mircea. *Pyhä ja profaani*. Loki-Kirjat, 2003.

³ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁴ Råman, Marita. *Mulurautunen: Ruutanalliset säkeet*. Tmi Semiopoli, 2006.

⁵ Salo, Unto. "Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions". *Mankind Quarterly*, 1.12.2005.

⁶ Ibid.

⁷ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁸ Ganander, Kristfrid. *Mythologia Fennica*. Jyväskylä: Gummerus Oy, 1789 / 1984.

⁹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹⁰ Pentikäinen, Juha. "Lemminkäinen – Shaman or God?". Teoksessa *Ethnologica Uralica 1* (Northern religions and shamanism), M. Hoppal ja J. Pentikäinen (toim.), 287-309. Budapest: Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 1989.

¹¹ Haavio, Martti. *Suomalainen mytologia*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1967.

¹² Pentikäinen, Juha. "Lemminkäinen – Shaman or God?". Teoksessa *Ethnologica Uralica 1* (Northern religions and shamanism), M. Hoppal ja J. Pentikäinen (toim.), 287-309. Budapest: Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 1989.

IV. Haltijat: näkymätön luonto

¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

² Ganander, Kristfrid. *Mythologia Fennica*. Jyväskylä: Gummerus Oy, 1789 / 1984.

³ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

⁴ Ahtinen, Johanna. “Luonnohaltijoiden sukupuoli itäsuomalaisessa ja karjalaisessa uskomusperinteessä”. Pro gradu. Helsingin yliopisto, 2008.

⁵ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

⁶ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Salo, Unto. “Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions”. *Mankind Quarterly*, 1.12.2005.

¹⁰ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.

¹¹ Ibid.

¹² Salo, Unto. “Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions”. *Mankind Quarterly*, 1.12.2005.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Lintrop, Aado. “The Great Oak, the Weaving Maidens and the Red Boat, not to Mention a Lost Brush”. *Electronic Journal of Folklore 11*. Folk Belief and Media Group of Estonian Literary Museum.

¹⁸ Haavio, Martti. *Suomalainen mytologia*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1967.

¹⁹ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.

²⁰ Pöyhönen, Anne. *Yläkuu ja alakuu. Ajoituksen taito suomalaisessa kansanperinteessä*. Yläkuu kustannus, 2008.

²¹ Ibid.

²² Lintrop, Aado. “The Great Oak, the Weaving Maidens and the Red Boat, not to Mention a Lost Brush”. *Electronic Journal of Folklore 11*. Folk Belief and

Media Group of Estonian Literary Museum.

²³ Ibid.

²⁴ Eliade, Mircea. *Pyhä ja profaani*. Loki-Kirjat, 2003.

²⁵ Naakka-Korhonen, Mervi. ”Kuu ja terveys”. Teoksessa *Kansanomainen ajattelu*, toimittanut Laura Stark ja Eija Stark. Helsinki: SKS, 2007.

²⁶ SKS. *Suomen kansan muinaisia taikoja II. Kalastus-taikoja*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1892 / 2008.

²⁷ Ibid.

²⁸ Lehikoinen, Heikki. *Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa*. Teos, 2007.

²⁹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Lehikoinen, Heikki. *Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa*. Teos, 2007.

³³ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

³⁴ Råman, Marita. *Mulurautunen: Ruutanalliset säkeet*. Tmi Semiopoli, 2006.

³⁵ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

³⁶ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³⁷ Salo, Unto. “Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions”. *Mankind Quaterly*, 1.12.2005.

³⁸ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

³⁹ Salo, Unto. “Ukko, the Finnish God of Thunder – Separating Pagan Roots From Christian Accretions”. *Mankind Quaterly*, 1.12.2005.

⁴⁰ Vilkuna, Kustaa. *Vuotuinen ajantieto*. Keuruu: Otavan kirjapaino Oy, 1950 / 2010.

⁴¹ Ibid.

⁴² Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

⁴³ Ibid.

-
- ⁴⁴ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁴⁵ Kuisma, Juha. *Lemmon arvoitus*. Hämeen heimoliitto, 2002.
- ⁴⁶ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Ganander, Kristfrid. *Mythologia Fennica*. Jyväskylä: Gummerus Oy, 1789 / 1984.
- ⁴⁹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Ibid.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Lehikoinen, Heikki. *Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa*. Teos, 2007.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Vilkuna, Kustaa. *Vuotuinen ajantieto*. Keuruu: Otavan kirjapaino Oy, 1950 / 2010.
- ⁵⁷ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Ibid.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Ahtinen, Johanna. “Luonnohaltijoiden sukupuoli itäsuomalaisessa ja karjalaisessa uskomusperinteessä”. Pro gradu. Helsingin yliopisto, 2008.
- ⁶⁴ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.
- ⁶⁵ Muhonen, Timo. “Haltijakäärmeperinne Suomessa”. Luento “Myyttinen käärme” -seminaarissa. Hämeenlinna, 2. huhtikuuta, 2011.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ Ibid.
- ⁶⁸ Ibid.

-
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ Ibid.
- ⁷² Hukantaival, Sonja. ”Käärmeet suomalaisissa riittikätköissä”. Luento ”Myyttinen käärme” –seminaarissa, 2. huhtikuuta, 2011.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ Pentikäinen, Juha. ”Kylpynormit ja saunatapain yliluonnolliset vartijat.” Teoksessa *Valoa kansalle*, Pekka Laaksonen, Ulla Piela ja Maija-Liisa Heikinmäki (toim.), 58-63. Forssa: Forssan kirjapaino Oy, 1989.
- ⁷⁶ Ibid.
- ⁷⁷ Ibid.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid.
- ⁸⁰ Ganander, Kristfrid. *Mythologia Fennica*. Jyväskylä: Gummerus Oy, 1789 / 1984.
- ⁸¹ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ⁸² Ibid.
- ⁸³ Ibid.
- ⁸⁴ Ibid.
- ⁸⁵ Lintrop, Aado. ”The Great Oak, the Weaving Maidens and the Red Boat, not to Mention a Lost Brush”. *Electronic Journal of Folklore* 11. Folk Belief and Media Group of Estonian Literary Museum.
- ⁸⁶ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ⁸⁷ Haavio, Martti. *Suomalainen mytologia*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1967.
- ⁸⁸ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ⁸⁹ Ibid.
- ⁹⁰ Vilkuna, Kustaa. *Vuotuinen ajantieto*. Keuruu: Otavan kirjapaino Oy, 1950 / 2010.
- ⁹¹ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ⁹² Ibid.
- ⁹³ Vatanen, Isto. ”Villi luonto vastaan kesytetty puutarha: Roomalaisen maisemaihanteen ruumiinrakenne keisariajan alkuvuosina teoksessa”. Teoksessa *Hetkiä historiassa*, Henri Terho (toim.). Turku: Turun yliopisto, 2002.

V. Emuut ja eläinuskomukset

¹ Lehikoinen, Heikki. Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa. Teos, 2007.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Leinonen, Antti ja Willamo Heikki. Ison karhun alla. Helsinki: Bildit Oy, 2001 / 2008.

⁵ Vilkuna, Kustaa. Vuotuinen ajantieto. Keuruu: Otavan kirjapaino Oy, 1950 / 2010.

⁶ Leinonen, Antti ja Willamo Heikki. Ison karhun alla. Helsinki: Bildit Oy, 2001 / 2008.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹⁰ Leinonen, Antti ja Willamo Heikki. Ison karhun alla. Helsinki: Bildit Oy, 2001 / 2008.

¹¹ Ibid.

¹² Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹³ Oja, Arvo. "Karhuntaljat entisajan kirkoissa." Teoksessa Valoa kansalle, Pekka Laaksonen, Ulla Piela ja Maija-Liisa Heikinmäki (toim.), 58-63. Forssa: Forssan kirjapaino Oy, 1989.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Pentikäinen, Juha. "Viitasaaren teksti". Teoksessa *Kansanomainen ajattelu*, toimittanut Laura Stark ja Eija Stark. Helsinki: SKS, 2007.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Lehikoinen, Heikki. Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa. Teos, 2007.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

²⁴ Konkka, Unelma. Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut. Helsinki: SKS, 1985.

²⁵ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

²⁶ Ibid.

²⁷ Lehikoinen, Heikki. Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa. Teos, 2007.

VI. Pyhät paikat

¹ Kovalainen, Ritva ja Seppo Sanni. *Puiden Kansa*. Hiilinielu Tuotanto, 2006.

² Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Hyvärinen, Anne. "Hiisi-Places on the Landscape of Eastern Finland in the Light of Archive Materials" (paperi esitetty kansainvälisessä seminaarissa "Holy Groves Around The Baltic Sea", Tartto, Viro, 4.-6. toukokuuta, 2007).

⁶ Wickholm, Anna. "Finnish Hiisi-Sites and their Connection to Iron Age Cremation Cemeteries under Level Ground" (paperi esitetty kansainvälisessä seminaarissa "Holy Groves Around The Baltic Sea", Tartto, Viro, 4.-6. toukokuuta, 2007).

⁷ Hyvärinen, Anne. "Hiisi-Places on the Landscape of Eastern Finland in the Light of Archive Materials" (paperi esitetty kansainvälisessä seminaarissa "Holy Groves Around The Baltic Sea", Tartto, Viro, 4.-6. toukokuuta, 2007).

⁸ Gliwa, Bernd. "A Linguistic View on Lithuanian Gojus 'Grove'" (paperi esitetty kansainvälisessä seminaarissa "Holy Groves Around The Baltic Sea", Tartto, Viro, 4.-6. toukokuuta, 2007).

⁹ Sandis, Laime. "The Sacred Groves of Central Courland in Diachronic Aspect" (paperi esitetty kansainvälisessä seminaarissa "Holy Groves Around The Baltic Sea", Tartto, Viro, 4.-6. toukokuuta, 2007).

¹⁰ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

¹¹ Jokipii, Mauno. "Hämeen ristiretki". Teoksessa Hämeen käräjät I, Jukka

Peltovirta (toim.). Hämeen Heimoliitto, 2000.

¹² Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹³ Hakola, Raimo ja Pakkala, Juha. *Kristinuskon ja juutalaisuuden juuret. Arkeologian näkökulmia*. Kirjapaja, 2008.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Krohn, Julius. *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1894 / 2008.

¹⁶ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

¹⁹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

²⁰ Valk, Ülo. "The Significance of Baptism in Estonian Folk Belief". Estonian Folklore Archives. *Folklore*, vol. 5, 1997.

²¹ *Henrikin Liivinmaan kronikka*. SKS, 2003.

²² Krohn, Julius. *Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1894 / 2008.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Hornborg, K.H. "Karsikoista", *Virittäjä*, 1886.

³⁶ Ibid.

-
- ³⁷ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ³⁸ Vilkuna, Janne. *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut*. Suomen muinaismuistoyhdistys, 1992.
- ³⁹ Hornborg, K.H. "Karsikoista", *Virittäjä*, 1886.
- ⁴⁰ Vilkuna, Janne. *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut*. Suomen muinaismuistoyhdistys, 1992.
- ⁴¹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Virrankoski, Pentti. "Rantsilan noita ja hänen ihmisnukkensa." Teoksessa *Valoa kansalle*, toimittanut Pekka Laaksonen, Ulla Piela ja Maija-Liisa Heikinmäki, 202-207. Forssa: Forssan kirjapaino Oy, 1989.
- ⁴⁴ Ibid.
- ⁴⁵ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ Pentikäinen, Juha. "Viitasaaren teksti". Teoksessa *Kansanomainen ajattelu*, toimittanut Laura Stark ja Eija Stark. Helsinki: SKS, 2007.
- ⁴⁸ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Salmelainen, Eero. "Vähänen kertoelma Muinois-Suomalaisten pyhistä menoista". Teoksessa *Suomen kansan satuja ja tarinoita*. 1852.

VII. Tietäjiä ja kansanparannusta

- ¹ Tuovinen, Jane. Tietäjistä kuppareihin: Kansanparannuksesta ja parantajista Suomessa. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY, 1984.
- ² Ibid.
- ³ Ibid.
- ⁴ Ibid.
- ⁵ Ibid.
- ⁶ Ibid.
- ⁷ Ibid.
- ⁸ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy,

1915 / 2008.

⁹ Tuovinen, Jane. Tietäjistä kuppareihin: Kansanparannuksesta ja parantajista Suomessa. Porvoo, Helsinki, Juva:

WSOY, 1984.

¹⁰ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

¹¹ Ibid.

¹² Varonen, Matti. Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Rahkonen, Carl John. The Kantele Traditions of Finland. Indiana University, 1989.

¹⁶ Ganander, Kristfrid. *Mythologia Fennica*. Jyväskylä: Gummerus Oy, 1789 / 1984.

¹⁷ Siikala, Anna-Leena. Suomalainen samanismi: Mielikuvien historiaa. Helsinki: SKS, 1992.

¹⁸ Eliade, Mircea. Pyhä ja profaani. Loki-Kirjat, 2003.

¹⁹ Rahkonen, Carl John. The Kantele Traditions of Finland. Indiana University, 1989.

VIII. Elämänkierto

¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

² Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

³ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

⁴ Ibid.

⁵ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

⁶ Ibid.

⁷ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

⁸ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

⁹ Ibid.

¹⁰ Valk, Ülo. ”The Significance of Baptism in Estonian Folk Belief”.

Estonian Folklore Archives. *Folklore*, vol. 5, 1997.

¹¹ Ibid.

¹² Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

¹³ Ibid.

¹⁴ Valk, Ülo. "The Significance of Baptism in Estonian Folk Belief".

Estonian Folklore Archives. *Folklore*, vol. 5, 1997.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, *Juba. Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

²⁰ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

²¹ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

²² Ibid.

²³ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, *Juba. Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

²⁴ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

²⁵ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, *Juba. Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

²⁶ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

²⁷ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

²⁸ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

²⁹ Haavio, Martti. *Suomalainen mytologia*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1967.

³⁰ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³¹ Sarmela, Matti. *Suomen perinneatlas*. SKS, 2007.

³² Siikala, Anna-Leena. *Suomalainen samanismi: Mielikuvien historiaa*. Helsinki: SKS, 1992.

³³ Haavio, Martti. *Suomalainen mytologia*. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1967.

³⁴ Eliade, Mircea. *Pyhä ja profaani*. Loki-Kirjat, 2003.

³⁵ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³⁶ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.

³⁷ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

-
- ³⁸ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.
- ³⁹ Eliade, Mircea. *Pyhä ja profaani*. Loki-Kirjat, 2003.
- ⁴⁰ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.
- ⁴¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.
- ⁴⁴ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁴⁵ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.
- ⁴⁶ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.
- ⁴⁹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁵⁰ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.
- ⁵¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁵² Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.
- ⁵³ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁵⁴ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.
- ⁵⁵ Ibid.
- ⁵⁶ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁵⁷ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.
- ⁵⁸ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.
- ⁵⁹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁶² Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.
- ⁶³ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisuusko*. Porvoo: WSOY, 1948.
- ⁶⁴ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.
- ⁶⁵ Konkka, Unelma. *Ikuinen ikävä. Karjalaiset riitti-itkut*. Helsinki: SKS, 1985.

⁶⁶ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

⁷¹ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁷² Tuovinen, Jane. *Tietäjistä kuppareihin: Kansanparannuksesta ja parantajista Suomessa*. Porvoo, Helsinki, Juva: WSOY, 1984.

⁷³ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Harva, Uno. *Suomalaisten muinaisusko*. Porvoo: WSOY, 1948.

⁷⁷ Krohn, Kaarle. *Suomalaisten runojen uskonto*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1915 / 2008.

IX. Vuodenkierto

¹ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

² Frye, Northrop. *Spiritus Mundi. Essays on Literature, Myth, and Society*. Taylor & Francis, 1976.

X. Lopuksi: Muinaissuomalainen ihmiskäsitys

¹ Hyry, Katja ja Pentikäinen, Antti ja Pentikäinen, Juba. *Lumen ja valon kansa: Suomalainen kansanusko*. Porvoo: WSOY, 1995.

² Talve, Ilmar. *Suomen kansankulttuuri*. SKS, 1990.

³ Varonen, Matti. *Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla*. Porvoo-Juva: WS Bookwell Oy, 1898 / 2009.

⁴ Lehikoinen, Heikki. *Tuo hiisi hirviäsi. Metsästyksen kulttuurihistoria Suomessa*. Teos, 2007.

⁵ Keltikangas-Järvinen, Liisa. *Tunne itsesi, suomalainen*. WSOY, 2000.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.